

Мельничук О.А., Мельничук О.Ф.

ПРАВознавство

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів неюридичних
спеціальностей вищих навчальних закладів*

Вінниця – 2006

ББК 67.9(4УКР)я7

П 68

Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Правознавство: Навчальний посібник. – Вінниця, 2006. – 300 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Скірський І.В. кандидат юридичних наук, професор

Нагорняк В.А. кандидат юридичних наук, доцент

Хом'яченко С. І. кандидат юридичних наук, доцент

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист №14/18-Г-281 від 26 червня 2006 р.)*

У навчальному посібнику розкриваються основні положення держави та права, розглядаються основи таких галузей права, як конституційне, адміністративне, трудове, цивільне, житлове, сімейне, екологічне, фінансове, кримінальне. Правознавчий матеріал навчального посібника стане в нагоді студентам неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, учням загальноосвітніх шкіл, абітурієнтам юридичних навчальних закладів для поглиблення й систематизації знань про державу та право, а також усім бажаючим опанувати ази юриспруденції.

© О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук, 2006

ПЕРЕДМОВА

Конституція 1996 року проголосила Україну правовою демократичною державою. Однією з ознак такої держави є наявність високої правової культури та правосвідомості громадян. Досягнення цього можливе лише за умови достатньої правової обізнаності населення. Без належного рівня правових знань і навичок правомірної поведінки неможлива свідома участь особи в суспільному та державному житті. Між тим, кожен громадянин повинен знати свої права та вміти легальними засобами захистити їх.

Проблема правової освіти, ознайомлення населення з чинним законодавством набуває актуальності. Важливе місце в системі правової освіти належить вузам, зокрема, загальнообов'язковому курсу “Правознавство”, який повинен озброїти студентів неюридичних спеціальностей азами юридичної грамоти.

Даний навчальний посібник створений з метою допомоги студентам неюридичних навчальних закладів в оволодінні курсом “Правознавство”. Зміст посібника підготовлений відповідно до програми для вступників до юридичних навчальних закладів, тому книга стане помічником при підготовці до вступних іспитів з правознавства.

Підготовлене видання базується на чинному законодавстві України, практиці його застосування та найновішій юридичній літературі. У ході підготовки навчального посібника були використані наукові праці відомих вчених: Брецька Ф.Ф., Дзери О.В., Котюка В.О., Копейчикова В.В., Ківалова С.В., Кравчука М.В., Орзіха М.П., Рабінювича П.М., Скакун О.Ф., Прокопенка В.І., Коржанського М.Й., Усенка І.Б., Шемшученка Ю.С. та ін.

Автори сподіваються, що запропонований навчальний посібник принесе практичну користь його читачам.

ВСТУП ДО ПРАВОЗНАВСТВА

Термін «правознавство» тотожний терміну «юриспруденція». Термін «юриспруденція» виник у Древньому Римі наприкінці IV — початку III століття до н.е. (лат. *jurisprudentia* — знання права) і зараз вживається в значеннях:

- теоретичної діяльності в галузі права;
- професійної практичної діяльності юриста (суддя, прокурор, слідчий, нотаріус, адвокат і т.д.).

Правознавство – галузь знань про закономірності розвитку держави і права.

Основні риси правознавства:

• суспільна наука, що має прикладний характер. Вона покликана обслуговувати потреби суспільного життя, юридичної практики, юридичної освіти;

• наука, що має властивості точних наук. Юридична наука включає, в основному, конкретні знання, виражені в точних конструкціях, співвідношеннях, як і природничі науки;

• наука, що втілює в собі досягнення наук про мислення. Вона досліджує питання, пов'язані зі здатністю відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях у процесі створення і застосування законів (вивчення обставин юридичної справи, тлумачення законів й ін.).

Отже, юридична наука вбирає в себе якості всіх трьох основних галузей людських знань — суспільних наук, природничих наук, наук про мислення.

Об'єктами правознавства є держава і право — фактично два об'єкти. Однак юриспруденція, як і будь-яка наука, має один предмет вивчення.

Предмет правознавства — загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

Метод правознавства – це сукупність способів, прийомів юридичного пізнання. В правознавстві застосовуються різні загальнонаукові методи пізнання – історичний, діалектичний, структурно-функціональний та ін. Водночас юриспруденції притаманні загальнологічні (аналіз, синтез, узагальнення тощо) та спеціально-наукові методи (нормативно-догматичний, аналіз державно-правової дійсності, тлумачення чинного законодавства тощо).

Правознавство може бути представлене через структуру —

внутрішній поділ на основні групи наук, що знаходяться у взаємному зв'язку:

1) теоретико-історичні (теорія права і держави, історія держави і права, історія вчень про державу і право);

2) галузеві (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, трудове право, сімейне право, адміністративне право, фінансове право, екологічне право, підприємницьке право й ін.);

3) спеціально - прикладні науки (криміналістика, судова медицина, судова психологія, судова бухгалтерія й ін.). Прикладні науки є комплексними. Для вирішення правових питань вони використовують положення і висновки як юридичних, так і неюридичних наук (фізики, хімії, загальної теорії статистики, медицини й ін.),

4) науки, що вивчають міжнародне право, конституційне право зарубіжних країн і ін.

Сутність юриспруденції розкривається в її функціях.

Функції правознавства — основні напрямки його впливу на суспільні відносини:

- констатуюча — виявлення і фіксація наявних державно-правових явищ;
- евристична — виявлення невідомих раніше державно-правових закономірностей;
- прогностична — передбачення розвитку державно-правових процесів;
- практично-організаційна — обслуговування практики;
- методологічна — дослідження і розробка способів вивчення правової дійсності;
- ідеологічна — вплив на розвиток правової культури суспільства й особистості.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Як співвідносяться поняття “правознавство” і “юриспруденція”?
2. В яких значеннях вживається поняття “правознавство”?
3. Які особливості має правознавство як наука?
4. Чи тотожні поняття “об’єкт” і “предмет” правознавства?
5. Які функції виконує правознавство?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Значення правознавства для підготовки конкурентоспроможного

спеціаліста”.

2. “Перспективи розвитку юридичної науки в Україні”.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Брецько Ф.Ф. Основи держави і права : Навчальний посібник у двох книгах. – Ужгород, 1998.
2. Варфоломеева Т.В., Пастухов В.П., Правознавство : Навчальний посібник. – К., 2004.
3. Керецман В., Семерак О. Правознавство : Навчальний посібник. – К., 2002.
4. Ківалов С.В., Музиченко П.П., Крестовська Н.М., Крижановський А.Ф. Основи правознавства України. – Х., 2002.
5. Котюк В.О. Основи держави і права : Навчальний посібник. – К., 2001.
6. Кравченко В.В., Савчук О.П. Правознавство : Навчальний посібник. – К., 2005.
7. Молдован В.В. Основи держави і права. Опорні конспекти. – К., 1996.
8. Основи держави і права : Навчальний посібник за ред. А.М.Колодія і А.Ю.Олійника. – К., 1997.
9. Основи правознавства : Навчальний посібник за ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. – К., 2002.
10. Основи правознавства : Підручник для 9 класу. За ред. І.Б.Усенка. – К., 1998.
11. Правознавство : Підручник за ред. В.В. Копейчикова, А.М. Колодія. – К., 2005.
12. Правознавство: Навчальний посібник за ред. П.Д. Пилипенка. – Львів, 2003.
13. Правознавство: Навчальний посібник за ред. М.В. Кравчука. – Тернопіль, 2003.

РОЗДІЛ І. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Глава І. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

1. Основні теорії походження держави

Теологічна теорія – вчення, яке проголошує Бога першопрчиною виникнення держави і права. Її представниками у Середні віки були Аврелій Августин (354-430) та Фома Аквінський (1227-1274). Ідею божественного походження держави і права підтримували такі відомі українські релігійні діячі як Петро Могила, Стефан Яворський, Феофан Прокопович. Згідно з цією теорією творцем усього земного, в тому числі держави і права, є Бог. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви над державою. Кожній людині пропонується змиритися з волею Бога, що встановив державну владу, підкоритися тій владі, що санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

До позитивів даної теорії слід віднести те, що вона акцентувала увагу на взаємозв'язку права і справедливості. Водночас ця теорія обмежує раціональне дослідження проблеми виникнення держави і права межами віри в божественне начало.

Патріархальна теорія – вчення, що розглядає державу як продукт розвитку сім'ї. Її представниками були давньогрецькі мислителі Платон (“Держава”) та Арістотель (“Політика”), англійський мислитель Р.Філмер (Патріархія, або Захист природного права королів”) та ін. Згідно з цією теорією держава утворилася з патріархальної сім'ї, в результаті її розростання: сім'я — сукупність сімей — держава. Арістотель називав людину політичною твариною, що вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сім'ї. Розвиток цих сімей у результаті розмноження приводить до утворення селищ, їх об'єднання створює державу.

Таким чином, держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у родині, що носить «батьківський» характер.

До позитивів даної теорії слід віднести те, що вона сприяла становленню у суспільстві порядку, що досягався у результаті підпорядкування “волі отця. Але пояснити процес формування усіх, без винят-

ку держав ця теорія не могла, оскільки не здатна була охопити всю різноманітність варіантів еволюції людства.

Психологічна теорія – система поглядів, що пояснюють процес виникнення держави і права як результат розвитку людської психіки. Її представниками були Г.Тард (Франція), Л.Й. Петражицький, Ф.Ф. Кокошкін, М.М. Коркунов (Росія) та ін. Теорія стверджує, що держава виникла завдяки особливим властивостям людської психіки. Людській психіці, начебто, притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ інертна маса і нездатний приймати рішення, тому потребує постійного керівництва.

До позитивів даної теорії слід віднести твердження, що в процесі створення держави значну роль відіграють психологічні фактори. Вчені звернули увагу на той факт, що різні інтереси людей реалізуються лише через психіку на рівні умовних та безумовних рефлексів. Проте дана теорія не змогла остаточно пояснити роль психіки у виникненні держави і права.

Договірна теорія - система поглядів, згідно з якими держава виникає у результаті договору між людьми як наслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів. Її представниками були Г.Гроцій, Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, О.М.Радищев. Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті укладання суспільного договору. Договір укладався між кожним членом суспільства і майбутньою державою про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їхні управлінські рішення. Тобто люди передавали частину своїх прав державній владі, підпорядковуючись їй, а держава зобов'язувалася забезпечити охорону прав кожної людини. В іншому випадку народ мав право на повстання.

Органічна теорія – вчення, яке ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Представниками були Г.Спенсер, Р.Вормс та ін. Уявлення про державу як про своєрідну подобу людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. Спенсер у ХІХ ст. розвинув цю думку, заявивши, що держава — це суспільний організм, що складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин.

Відповідно до його теорії, держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес

завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. І все це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на визначеній функції в системі цілого. Ідеї даної школи не набули поширення.

Теорія насильства – система поглядів, згідно з якими першопричиною утворення держави вважаються фізична сила, насильство, що з часом були змінені силою економічної переваги. Представниками були Л. Гумплович (Польща), К. Каутський (Німеччина), А. Менгер (Австрія). Теорія пояснює виникнення держави в результаті війн, насильницького підпорядкування одними людьми інших, заперечує внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Усі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виникають в результаті завоювання одних племен іншими. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності.

Державна влада, на думку Л. Гумпловича, виникає з фізичної сили, з панування племені, що спочатку фізично переважає над іншим плем'ям, а потім перетворюється на пануючий клас.

К. Каутський підкреслював, що тільки там, де є насильство, виникає розподіл на класи. Цей розподіл на класи виникає не внаслідок внутрішнього процесу, а в результаті захоплення однієї громади іншою. У підсумку виникає одне об'єднання з двох громад, одна — панує, інша — пригноблена.

Лише теорією насильства не можна пояснити походження держави. Однак, ряд ідей, що складають теорію насильства, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом довгого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують утворення будь-якої держави (римської, древньогерманської, Київської Русі).

Матеріалістична (класова чи марксистська) теорія – вчення, яке базується на тезі про економічні причини виникнення держави, що породили розподіл суспільства на класи з протилежними інтересами. Представниками були К.Маркс, Ф.Енгельс, В.І.Ленін. Зокрема, К.Маркс писав, що держава є «орган панування, орган гноблення одного класу іншим». В.І.Ленін називав державу «машиною для підт-

римки панування одного класу над іншим». За Ф.Енгельсом виникнення держави має свої закономірності: виникнення моногамної сім'ї, приватної власності та протилежних антагоністичних класів.

Ця теорія має чимало переваг. Економічний фактор, покладений у основу становлення держави, здатний краще пояснити суспільні явища, ніж інші фактори — психологічні, біологічні, моральні, етнічні, хоча й вони повинні враховуватись. Класовий підхід дає можливість для аналізу виникнення держави, для визначення сутності держави. Однак він не є єдиним і пріоритетним для всіх часів і народів. Надмірний акцент на ролі класів і класовій боротьбі у виникненні держави привів прихильників цієї теорії до ряду міфологічних висновків. Держава оголошувалась тимчасовим явищем, що виникла разом з утворенням класів. Вважалося, що держава зникне разом з відмиранням класів і встановиться суспільство комуністичного самоврядування.

Недооцінювався ідеологічний фактор (свідомість), який, поряд з матеріалістичним (буття), відіграє істотну роль.

Жодна з цих теорій не в змозі охопити і розкрити суть держави та причини її виникнення. Лише у своїй єдності всі вони відтворюють цей процес, тому їх слід вивчати у сукупності.

2. Поняття та ознаки держави

Держава — суверенна, політико-територіальна організація влади більшості населення або частини суспільства, що здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм і виступає суб'єктом міжнародних відносин.

Як особлива організація, держава відрізняється від усіх соціальних явищ такими найбільш важливими ознаками:

1) *територіальне розселення населення країни*. Територія держави визначається її кордонами. В територію держави входять суходіл, внутрішні моря, ріки, зовнішні моря і територіальні води (12 – мильна зона і континентальний шельф), повітряний простір у межах кордону, дипломатичні представництва, торгові, пасажирські та військові морські та повітряні судна, літаки та космічні апарати. Територіальна ознака породжує інститут громадянства. Вся територія є матеріальною базою розвитку суспільства;

2) *має особливий апарат публічної влади* — апарат примусу (армія, поліція, тюрми) та управління (система законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових органів);

3) *суверенітет*. Дана ознака вказує, що державна влада єдина в

межах своєї території, не залежить від інших влад всередині суспільства і має незалежність у вирішенні питань зовнішньої політики. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року вказує на такі ознаки суверенітету: верховенство, самостійність, повнота, неподільність державної влади в межах території та у зовнішніх відносинах. Розрізняють державний, народний та національний суверенітет.

4) здатність видавати загальнообов'язкові для всього населення правові норми та забезпечувати їх виконання;

5) наявність податкової системи, яка забезпечує засоби для утримання державного апарату та виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

3. Функції держави

Функції держави — головні напрямки діяльності держави, в яких розкривається суть, призначення держави.

Можна класифікувати функції сучасної держави за різними критеріями.

Функції держави за розподілом влад: законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова.

Функції держави за територіальною спрямованістю: внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції — в них реалізується внутрішня політика держави:

1) політична — вироблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

2) економічна — регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організації виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

3) соціальна — забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їхнього права на працю; зняття соціальних протиріч шляхом проведення справедливої соціальної політики;

4) екологічна — забезпечення екологічної безпеки і підтримки екологічної рівноваги на території держави; охорона і раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

5) культурна (духовна) — консолідація нації, розвиток націона-

льної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності народу; розвиток культури, науки; охорона культурної спадщини;

Зовнішні функції — в них реалізується зовнішня політика держави:

1) політична — встановлення і підтримка дипломатичних відносин з іноземними державами відповідно до загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права;

2) економічна — встановлення і підтримка торгово-економічних відносин з іноземними державами; розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, інтеграція у світову економіку;

3) екологічна — підтримка екологічного виживання на планеті;

4) культурна — підтримка і розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток і інших об'єктів, що мають культурну цінність; вжиття заходів для повернення культурних цінностей свого народу, що знаходяться за кордоном;

5) оборона держави — захист державного суверенітету від зовнішніх зазіхань як економічними, дипломатичними, так і військовими способами;

6) підтримка світового правопорядку — участь у врегулюванні міжнаціональних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

В зовнішніх функціях держави можна виділити два основних напрямки: зовнішньополітична діяльність (тут особливе значення має функція оборони країни) і зовнішньоекономічна діяльність.

Функції держави за соціальним значенням:

основні (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави). Наприклад, оборона країни, захист правопорядку, охорона прав і свобод громадян.

неосновні (є складовими елементами основних, але самі собою не розкривають сутності держави). Наприклад, у складі такої основної функції як оборона країни можна виділити низку допоміжних: зміцнення збройних сил, розвиток науково-технічного прогресу для забезпечення озброєння тощо.

Функції держави за часом виконання:

постійні (здійснюються протягом усього часу існування даної держави);

тимчасові (здійснюються протягом лише певного проміжку часу існування держави). Наприклад, під час стихійного лиха, війни.

4. Механізм держави

Механізм держави — система державних організацій, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави. Його утворюють державні органи, установи, підприємства. Недержавні організації не входять до механізму держави.

В механізмі держави варто розрізняти державні органи, що мають владні повноваження, і державні підприємства й установи, що не мають владних повноважень. За цим критерієм можна розмежувати механізм держави й апарат держави. У структуру механізму держави, крім державного апарату, включаються державні підприємства і державні установи.

Державні підприємства – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи – вид державних організацій, на які покладено завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва.

Під «державним апаратом» розуміється система органів, що безпосередньо здійснюють управлінську діяльність, наділених для цього державно-владними повноваженнями. Апарат держави — частина механізму держави.

Апарат держави — система всіх державних органів, що здійснюють управління суспільством, виконують завдання і функції держави.

Первинною ланкою апарату держави є державний орган.

Державний орган — це окремий службовець чи колектив службовців, який виконує певну державну функцію і наділений для цього державно-владними повноваженнями.

Органи держави мають специфічні ознаки:

- 1) Наділені владними повноваженнями, чим відрізняються від державних установ і підприємств;
- 2) Вони здійснюють від імені держави її функції та завдання;
- 3) Мають певну компетенцію, тобто сукупність прав і обов'язків;
- 4) Мають внутрішню структуру;
- 5) Наділені необхідною матеріальною базою.

Для підвищення ефективності і якості функціонування державного апарату необхідно, щоб в основі його організації і діяльності знаходилася система демократичних принципів.

Принципи організації і діяльності державного апарату — це основні ідеї, вихідні положення формування і функціонування державних органів.

Основні принципи організації і діяльності державного апарату:

Принцип демократизму передбачає широке залучення громадян до активної участі у формуванні та організації діяльності державного апарату. Демократизм передбачає рівні умови участі людей в управлінні державою.

Принцип законності передбачає дотримання усіма державними органами та громадянами законів та підзаконних актів і організовувати свою діяльність відповідно до них. Тлумачення і застосування нормативно-правових актів на всій території держави повинно бути єдиним.

Принцип професіоналізму створює сприятливі умови для підбору у державному апараті кваліфікованих кадрів. Залучення високопрофесійних кадрів, висока організація праці забезпечить ефективну діяльність державного апарату.

Принцип розподілу влади передбачає поділ функцій влади на законодавчу, виконавчу і судову. Завдяки цьому створюється механізм, який протидіє свавіллю, беззаконню з боку державних органів.

Принцип пріоритету прав і свобод людини покладає на державні органи обов'язки визнавати, реалізувати та охороняти права і свободи громадян. Людина є найвищою цінністю суспільства (див. ст. 3 Конституції України), і тому держава відповідальна перед кожною особою за створення умов для вільного і гідного її розвитку.

Принцип ненасильства надає перевагу у роботі державного апарату організаційним та виховним методам. Метод примусу має допоміжне, другорядне значення.

Юридична наука передбачає і ряд інших принципів : *національної рівноправності, легітимності, науковості, соціально-політичної справедливості, суверенності* тощо.

5. Форма держави

Форма держави — спосіб організації і здійснення державної влади в країні.

Форма держави виражається через три елементи:

Форма державного правління	Форма державного устрою	Форма державного режиму
Порядок утворення й організації вищих органів державної влади	порядок поділу території держави на складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому	порядок здійснення державної влади певними способами, методами і засобами

Форма державного правління

Розрізняють дві форми правління – монархію і республіку.

Монархія (грец. - єдиновладдя) – форма державного правління, при якій верховна влада зосереджена повністю або частково в руках монарха, і, як правило, передається у спадок.

Юридичні ознаки монархії:

1. Монарх здійснює владу не за дорученням, а за власним правом;
2. Безстроковість влади монарха;
3. Володіння владою за спадком;
4. Непідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Розрізняють абсолютну і конституційну монархії.

Абсолютна (необмежена) монархія характеризується такими рисами: монарх необмежений конституцією; здійснює законодавчу діяльність; керує урядом, який формує сам; контролює правосуддя, місцеве самоврядування, тобто вся державна влада зосереджена в його руках (характерний для рабовласницьких і феодальних суспільств). Збереглася в первісному вигляді (без конституції і парламенту) в одичних країнах (султанат Оман). Сучасна абсолютна монархія, як правило, має і конституцію, і парламент. Конституція затверджує абсолютну владу монарха. Парламенту відводиться роль консультативної ради при монарху, що у будь-який час може бути розпущений (Кувейт, Саудівська Аравія).

Конституційна (обмежена) монархія характеризується такими рисами: влада монарха обмежена конституцією чи парламентом; монарх не може прямо впливати на склад і політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому; парламент здійснює законодавчу діяльність (Великобританія, Іспанія, Данія, Швеція, Японія й ін.).

Конституційна монархія може бути парламентською і дуалісти-

чною. Остання форма практично відживає.

У *парламентській* монархії влада монарха в законодавчій, виконавчій і судовій сферах діяльності символічна. Монарх тільки підписує законодавчі акти, прийняті парламентом, і формально зберігає статус глави держави — винятково з представницькими повноваженнями. Фактичним главою держави (прем'єр-міністр) стає лідер партії, що володіє найбільшим числом депутатських місць у парламенті. Уряд формується парламентом і тільки йому підзвітний.

Сучасні монархії здебільшого — парламентські (Японія, Іспанія, Швеція, Данія й ін.)

У *дуалістичній* монархії юридично і фактично влада розділена між урядом, що формується монархом (чи призначеним їм прем'єр-міністром), і парламентом. Монарх уже не має законодавчої влади, вона перейшла до парламенту, але він ще зосереджує у своїх руках виконавчу владу і формує уряд, який відповідальний перед ним, а не перед парламентом. Монарх своїми указами регулює багато сфер суспільних відносин. Він має право відкладного вето стосовно законів, видаваних парламентом, і право розпуску парламенту.

У деяких сучасних країнах (султанат Бруней, королівство Тонга) збереглися окремі риси дуалістичної монархії.

Республіка (лат. — суспільна справа) - форма державного правління, за якої вищу державну владу здійснює колегіальний орган, обраний населенням на певний строк.

Юридичні ознаки республіки:

1. Виборність вищих органів державної влади;
2. Обмеження влади вищих державних органів конкретним строком;
3. Розподіл владних повноважень між органами держави;
4. Юридична відповідальність глави держави та інших посадових осіб, у випадках передбачених законом.
5. Звітність виборних органів про свою роботу перед населенням.

Республіки бувають трьох видів у залежності від того, хто призначає та контролює уряд:

Парламентська — Глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом і підзвітний лише йому (Італія, Греція, Індія, ФРН, Чехія, Угорщина).

Президентська — Глава держави (президент) особисто чи з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам (США, Аргентина, Мексика, Бразилія, Швейцарія,

Іран).

Змішана (президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська) — Глава держави (президент) пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), що підлягає обов'язковому затвердженню парламентом (Україна, Фінляндія, Франція).

Форма державного устрою

Розрізняють три форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація.

Унітарна держава — проста єдина держава, адміністративно-територіальні одиниці якої не володіють суверенітетом

Основні ознаки унітарної держави :

- 1) єдина конституція ;
- 2) єдина система вищих органів державної влади — глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни;
- 3) єдине громадянство і єдина державна символіка;
- 4) єдина система законодавства і єдина судова система;
- 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть володіти політичною самостійністю;
- 6) у міжнародних відносинах виступає як один суб'єкт.

Частини унітарної держави мають різні назви: в Україні — області, в Польщі — воєводства, в Англії — графства, в Італії — провінції.

Деякі унітарні держави (Великобританія, Грузія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Італія, Португалія, Україна, Фінляндія, Шрі-Ланка) включають автономні утворення (адміністративні автономії). В Україні — це Автономна Республіка Крим. Такі держави називають децентралізованими унітарними державами чи унітарними державами з елементами федералізму.

Федерація — складна союзна держава, державні утворення якої володіють суверенітетом.

Основні ознаки федерації::

- 1) наявність єдиної території, що у політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається з територій — суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний розподіл;
- 2) наявність загальної конституції федерації і конституцій її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації установчою владою;

3) наявність системи законодавства усієї федерації і системи законодавства її суб'єктів;

4) наявність федерального двопалатного парламенту і парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;

5) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у ряді федерацій допускається подвійне громадянство (ФРН, Австрія);

6) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи (США);

7) наявність єдиної податкової і грошової системи;

8) суб'єкти федерації не мають суверенітету і не є суб'єктами міжнародного права, однак у договірних міжнародних відносинах може виступати як федерація в цілому, так і кожний з її суб'єктів.

До федеративних належать – США (50 штатів), Росія (21 республіка), Австрія (9 земель), Швейцарія (26 кантонів), ФРН (16 земель), Канада (10 провінцій), Мексика (31 штат), Бразилія (23 провінцій), Аргентина (22 провінції), Венесуела (20 штатів), Індія (25 штатів), Малайзія (11 штатів), Австралія (6 штатів) й ін.

Конфедерація — тимчасовий союз суверенних держав, що об'єдналися для досягнення певних цілей (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система і т.д.) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Основні ознаки конфедерації :

1) відсутність загальної для всієї конфедерації єдиної території і державного кордону;

2) відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

3) відсутність загальної для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової і фінансової систем;

4) збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу учасників конфедерації;

5) наявність загального конфедеративного органа, що складається з делегатів суверенних держав;

6) рішення загальних конфедеративних органів не є обов'язковим і не тягне ніяких санкцій;

7) наявність права виходу зі складу конфедерації в кожного з її суб'єктів.

Конфедерації мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або перетворюються у федерацію. Нині у світі не має конфедерацій, проте через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія.

Імперія – складна держава, в якій головна держава (метрополія) утримує колонії за допомогою примусу.

Основні ознаки імперії:

- 1) застосування силових засобів підтримки панування центральної влади над залежними територіями;
- 2) беззастережна протидія будь-яким проявам сепаратизму та автономії, національної свідомості до суверенітету;
- 3) закабалення народів;
- 4) прагнення до захоплення нових територій, ринків збуту товарів;
- 5) примусове запровадження метрополією норм права.

Форма державного режиму

Державний режим – це сукупність способів, прийомів, методів здійснення державної влади в суспільстві, що відображають її характер з точки зору співвідношення демократичних і антидемократичних засад.

Сучасні державні режими поділяються на види: демократичні й антидемократичні.

Демократичний режим – це режим, при якому державна влада здійснюється з дотриманням прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути.

Характерні ознаки демократичного режиму: формування органів влади виборним шляхом; участь народу у здійсненні державної влади; забезпечення вільного розвитку особи, захищеність прав і законних інтересів; плюралізм у економічній, політичній, ідеологічній сферах; легальна дія опозиційних партій; демократизм правосуддя; реалізується принцип «поділу влади» та ін.

Антидемократичний режим – це режим, при якому державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення прав людини, коли забороняється легальна діяльність опозиційних політичних партій і громадських об'єднань.

Для авторитарного режиму характерні ознаки: порушення прав і свобод людини; придушення опозиції; не виключається скасу-

вання представницького вищого органа (парламенту) чи перетворення його в маріонеткову установу; формування уряду армією, що захопила владу; звуження чи припинення можливості громадян і їхніх об'єднань впливати на управління державою; відсутність або формальність виборності державних органів; зосередження реальної влади в руках групи осіб або однієї особи; заборона діяльності опозиційних партій і організацій; застосування політичних репресій. антидемократичні режими поділяються на *авторитарні й тоталітарні*.

Тоталітарний режим — крайня форма антидемократичного режиму. Вона характеризується повним пануванням держави над особою і суспільством; одержавленням усіх легальних громадських організацій; заборонаю демократичних організацій; фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод; тотальним контролем над діяльністю громадян і громадських організацій; політичною цензурою; відсутністю гласності; нетерпимістю до інакомислячих; репресіями стосовно опозиції; мілітаризацією громадського життя; прагненням до зовнішньої експансії. Наприклад, колишній СРСР, гітлерівська Німеччина.

Авторитарний режим не настільки реакційний, як тоталітарний режим. Він поєднує в собі риси тоталітарного і демократичного режимів. Він зберігає автономію особи і суспільства в сферах, що не відносяться до політики; не намагається радикально перебудувати суспільство на ідеологічній основі; допускає економічний, соціальний, культурний, а частково й ідеологічний плюралізм; не прагне ввести планове управління економікою й встановити загальний контроль над населенням, обмежується твердим політичним контролем; може базуватися на праві, моральних началах. Права людини обмежуються, дії державних органів і громадських організацій суворо регламентуються, допускаються політичні репресії.

Влада при авторитарному режимі займається, у першу чергу, питаннями забезпечення власної безпеки, суспільного порядку, оборони і зовнішньої політики, хоча вона може впливати на стратегію економічного розвитку, здійснювати структурні перетворення, не руйнуючи при цьому механізм ринкового саморегулювання, проводити досить активну соціальну політику. Авторитарні режими мають, як правило, консервативний характер.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Назвіть теорії походження держави.
2. Визначте переваги та недоліки кожної з названої теорії походження держави.
3. Назвіть причини виникнення держави.
4. Поясніть кожну ознаку держави.
5. Наведіть приклади внутрішніх та зовнішніх функцій держави.
6. Наведіть приклади держав, які мають монархічну та республіканську форми правління.
7. Наведіть приклади держав, які мають унітарну та федеративну форми устрою.

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Суверенітет як одна із ознак держави”
2. “Порівняльна характеристика тоталітарної та демократичної держави”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак Т. Теорія держави та права. – Львів, 1997.
2. Загальна теорія держави та права /за ред. В.В. Копейчикова. – К., 2003.
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права. – Львів, 2003.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – Х., 2002.
5. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х., 2001.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін.. – К.: «Укр. енцикл.», 1998.

Глава II. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

1. Поняття права та його ознаки

Регулювання і охорона суспільних відносин здійснюється з допомогою соціальних норм. У системі таких норм право посідає провідне місце. В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право).

Як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою та обґрунтованістю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними і рівними для всіх од-ноійменних суб'єктів.

З таких позицій право поділяють на: права людини; права об'єднань, груп, верств; права нації, народу; права людства.

Юридичне право — це свобода та обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Юридичне (позитивне) право, в свою чергу, поділяють на об'єктивне і суб'єктивне.

Юридичне об'єктивне право – це система загальнообов'язкових норм поведінки, які існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Юридичне суб'єктивне право — це певні можливості, міра свободи, що належить суб'єктові, який сам вирішує, користуватися ними чи ні.

До основних ознак права в його позитивному (нормативному) розумінні як волевиявлення держави можна віднести такі:

1) *системний характер права.* Право – це не проста сукупність норм, а чітка система, яка діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та має чітку внутрішню структуру, яка включає інститути та галузі права;

2) *загальнообов'язковий характер.* Дія права поширюється на всіх учасників правовідносин і повинна виконуватися ними без винятку;

3) *формальна визначеність права,* тобто зміст норм права чітко визначений і формально закріплений у тексті нормативно-правових актів та інших джерелах права ;

б) *встановлюються, санкціонуються, гарантуються й забезпе-*

чуються державою та її органами. Право стає обов'язковим лише тоді, коли воно видається чи санкціонується уповноваженим на те суб'єктом, у межах його компетенції та в порядку, передбаченому встановлюваною процедурою, тобто з дотриманням установлених вимог, що подаються до розроблення, обговорення, прийняття, набирання чинності, зміни та скасування дії правових приписів. Здійснення права забезпечується державою. Це проявляється в тому, що держава створює, з одного боку, реальні умови й засоби, які сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правових нормах зразків поведінки, а з іншого — відповідні заходи заохочення, переконання і примусу до здійснення бажаної поведінки, та застосовує ефективні санкції в разі невиконання вимог правових норм.

Отже, **право як волевиявлення держави** — це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою зв'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в соціально-неоднорідному суспільстві.

2. Функції права

Функції права — це основні напрямки його впливу на суспільні відносини.

Функції права поділяють на *загальносоціальні (взаємодія права з іншими соціальними явищами)* та *спеціальні юридичні (власне правові)*.

До загальносоціальних відносять функції:

- гуманістичну — право охороняє та захищає права людства, народу, людини;
- організаторсько-управлінську — право суб'єктів на розв'язання певних економічних і соціальних проблем;
- інформаційну (комунікативну) — право інформує людей про волю законодавця;
- оцінно-орієнтувальну — поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави, вказує на безконфліктні, соціальне допустимі способи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;
- ідеологічно-виховну — право формує у людини певний світогляд, виховує в неї зразки правомірної поведінки;
- гносеологічну (пізнавальну) — право само виступає як джерело

знань.

До спеціальних юридичних функцій права відносять регулятивну (статичну і динамічну) та охоронну.

Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільних відносин способом закріплення бажаної поведінки в тих або інших галузях чи інститутах права. Регулятивно-статична функція полягає в тому, що норми права закріплюють ті відносини, що вже фактично склалися і є сталими. Регулятивно-динамічна забезпечує динамічний розвиток суспільних відносин, які розвиваються, знаходяться на етапі свого становлення.

Охоронна функція спрямована на охорону суспільних відносин, на припинення і попередження протиправної поведінки.

Охоронна функція права має такі прояви:

- заборона здійснювати протиправні дії;
- встановлення юридичних санкцій за вчинення протиправних діянь;
- застосування юридичних санкцій до осіб, що здійснили правопорушення.

3. Принципи права

Принципи права — вихідні положення, керівні засади права, що характеризують його зміст, визначають спрямованість правового регулювання.

У теорії права існують різні класифікації принципів права. Наприклад, їх поділяють на загальнолюдські, типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права.

Загальнолюдські принципи права характеризують як юридичні засади, ідеали чи основи, що зумовлені певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють у собі найкращі, прогресивні здобутки правової історії людства, визнані міжнародними нормами права.

Такими принципами є:

- закріплення у праві міри свободи людини та забезпечення її основних прав;
- юридична рівність однойменних суб'єктів у всіх правовідносинах;
- зверхність закону як акта нормативного волевиявлення вищого представницького органу держави;
- взаємопов'язаність юридичних прав та обов'язків;
- регулювання поведінки людей та їх об'єднань за загальнодозволенним типом правового регулювання: "дозволено все, що прямо не забороне-

но законом";

- діяльність органів і посадових осіб повинна регулюватися за принципом: "дозволено тільки те, що прямо передбачено законом";
- чітке закріплення правовими нормами процедурно-процесуальних механізмів забезпечення (гарантування) прав людини і здійснення нею своїх обов'язків;
- правосуддя здійснюється тільки судами і повинно бути найефективнішою гарантією прав людини;
- юридична відповідальність людини має бути лише за її винну проти-правну поведінку;
- в суспільстві повинен діяти принцип презумпції невинуватості особи.

Типологічні принципи визначаються як керівні засади, ідеї, що властиві всім правовим системам певного історичного типу, відображають його соціальну сутність.

Приміром, рабовласницькому типові права притаманні такі принципи: тісне переплетення норм права з родоплемінними звичаями; вплив релігії на формування права; невизнання рабів суб'єктами права; яскраво виражений класовий характер чинного права; охорона приватної власності й тяжкі покарання за замах на рабовласницьку власність; відсутність чіткого формулювання складів злочинів і широке свавілля судді.

Феодалний тип права базувався на таких принципах: право привілеїв, що мало становий характер; відкрите право застосування сили (кулачне право); партикуляризм, тобто роздрібненість права; наявність канонічного (церковного) права, що мало юридичну силу; жорстокість і широка можливість судової розправи.

Особливості сучасних перехідних типів правових систем полягають у поступовому втіленні загальнолюдських цінностей, що відображені в загальнолюдських принципах права.

Конкретно-історичні принципи права визначають як основні засади, що відображають специфіку права певної держави у реальних соціальних умовах. До них відносять, наприклад, такі: принцип демократизму; принцип законності; принцип гуманізму; принцип рівності всіх перед законом; принцип взаємної відповідальності держави та особи.

Галузеві й міжгалузеві принципи характеризуються тим, що охоплюють лише одну чи кілька галузей права певної держави. До

них, зокрема, відносять принцип рівності сторін у майнових відносинах у цивільному праві, принцип гласності судочинства у кримінально-процесуальному і цивільно-процесуальному праві.

Принципи інститутів права — це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права: скажімо, принцип несприйняття подвійного громадянства чи принцип охорони й захисту всіх форм власності.

4. Місце і роль права в системі соціальних норм

Соціальні норми — це загальні правила поведінки людей у суспільстві, що зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Залежно від способу їх утворення й забезпечення соціальні норми класифікують як: юридичні; моральні; корпоративні (громадських організацій, політичних партій, інших об'єднань громадян); звичаї чи традиції.

Залежно від сфери соціальних відносин, що регулюються нормами, їх поділяють на: економічні; політичні; сімейні; релігійні; етики та естетики; організаційні; соціально-технічні.

Юридичні (правові) норми — загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, що встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею.

Моральні норми — правила поведінки, що базуються на моральних поглядах суспільства на добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, а забезпечуються насамперед внутрішньою переконаністю та силою громадської думки.

Корпоративні норми — правила поведінки, що встановлюються й забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями людей.

Звичай чи традиції — правила поведінки, що історично склались і увійшли (перетворились) у звичку людей.

Аби показати, що право є особливим видом соціальних норм, слід порівняти ознаки правових та інших соціальних норм.

Так, правові норми, що у своїй сукупності утворюють право:

- виникають разом із виникненням держави;
- встановлюються чи санкціонуються державою;
- виражають волю керівної частини суспільства;
- утворюють внутрішньо узгоджену цілісність, єдність (систему пра-

ва);

- існують у суспільстві як одна система норм;
- формулюють правила поведінки у вигляді прав та обов'язків;
- правила поведінки формально визначені за змістом;
- мають певні форми зовнішнього виразу;
- мають точно визначені межі дії;
- забезпечуються державним примусом та іншими засобами.

Інші соціальні норми, що утворюють систему соціального регулювання:

- існують у будь-якому суспільстві;
- встановлюються чи санкціонуються іншими суб'єктами;
- виражають волю різноманітних частин населення;
- можуть існувати й безсистемно, не будучи внутрішньо узгодженими;
- існують здебільшого у вигляді декількох відносно самостійних систем нормативного регулювання;
- виражаються не тільки через права та обов'язки, а й через загальні принципи, цілі, гасла тощо;
- зазвичай позбавлені формальної визначеності;
- можуть виражатись у будь-яких, не завжди фіксованих, формах;
- не завжди мають точно визначені межі дії;
- забезпечуються звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими позадержавними засобами.

Отже, право, як особливий вид соціальних норм, відрізняється від інших соціальних норм взаємозв'язком із державою, напрямками впливу на суспільні відносини.

5. Поняття системи права як внутрішньої його організації

Система права — це внутрішня будова права, об'єктивно обумовлена суспільними відносинами, яка полягає в єдності та узгодженості всіх її норм, диференційованих за галузями, підгалузями, інститутами й нормами права.

До основних ознак системи права слід віднести:

- поділ усієї сукупності норм права на взаємозв'язані правові галузі, підгалузі, інститути права;
- єдність і узгодженість між собою норм права, що складають систему права;
- об'єктивний характер побудови системи права.

Первинним елементом системи права є норма права. Це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки суб'єкта

права, що включає в себе в себе державно-владне веління нормативного характеру, встановлюється, санкціонується і забезпечується державою для регулювання суспільних відносин.

Ознаки норм права:

- вони регулюють найважливіші суспільні відносини з т.з. держави;
- розраховані на невизначену кількість суспільних відносин;
- адресовані неперсоніфікованому колу суб'єктів, дозволяють окреслити межі поведінки всіх суб'єктів, що підпадають під таку ситуацію;
- діють у часі та просторі, за колом осіб безперервно;
- чинність дії правової норми припиняється або скасовується уповноваженими суб'єктами.
- є загальнообов'язковими для виконання всім населенням;
- є формально-визначеними, тобто права та обов'язки суб'єктів чітко визначені та зафіксовані в тексті нормативно-правового акта.
- забезпечуються державною владою і охороняються від порушень шляхом застосування державного примусу.

Норма права має внутрішню структуру, що виражається в її внутрішньому поділі на окремі елементи, зв'язані між собою: гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Гіпотеза — частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких можна чи необхідно здійснювати правило, що міститься в диспозиції.

Диспозиція — частина норми, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто власне правило поведінки.

Санкція — частина норми права, в якій закріплені заходи державного примусу, у разі невиконання її диспозиції.

Норми права, як первинні елементи системи права, можуть об'єднуватися в інститути і галузі права.

Інститут права — це сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. Наприклад, інститут громадянства, президентства в межах конституційного права, робочого часу, охорони праці в межах трудового права тощо.

До *ознак* інституту права належать: наявність сукупності нормативних приписів; юридична однорідність названих приписів; об'єднання правових норм стійкими закономірностями і зв'язками, які відбиваються в юридичних приписах і в цілому в юридичній конструкції.

Деякі предметно зв'язаних інститутів права утворюють *підгалузь права*. Наприклад, спадкове, авторське, зобов'язальне у межах

цивільного права.

Наступним структурним елементом системи права є *галузь права* - сукупність правових норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Ознаками підгалузі права є:

- сукупність юридичних норм і правових інститутів;
- регулювання певної сфери суспільних відносин;
- критерієм відмежування однієї галузі від іншої є предмет і метод правового регулювання;
- урахування принципів, завдань, мети правового регулювання.

Галузі права є основні (в свою чергу поділяються на профілюючі та спеціальні) та комплексні. *Профілюючі* галузі утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право, процесуальні галузі права). *Спеціальні* галузі на базі профілюючих розвивають основні галузі права, забезпечуючи спеціальний правовий режим для певного виду суспільних відносин (трудове, сімейне, фінансове тощо). Комплексні галузі права не є класичними, в них відсутній єдиний предмет і метод правового регулювання (житлове, підприємницьке, господарське право тощо).

Отже, внутрішня форма права характеризується відповідною сукупністю правових норм, що об'єднуються в інститути, підгалузі та галузі права.

6. Характеристика джерел права як зовнішньої форми його виразу

Окрім внутрішньої, розрізняють також *зовнішню форму права, або джерела права*. Джерела права вживаються в матеріальному розумінні та формально-юридичному. Під джерелом права в матеріальному розумінні мають на увазі соціальні умови: економічні, соціальні, політичні, морально-культурні й інші, оскільки вони об'єктивно обумовлюють виникнення правових норм.

У другому значенні джерело права трактується з точки зору офіційних форм, в яких здійснюється встановлення, зміна чи скасування правових норм і знаходить вираз їх зміст.

Джерела (форми) права — це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, який засвідчує їхню загальнообов'язковість.

Юридичні джерела права (нормативно-правовий акт, правовий

прецедент, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правова доктрина, релігійно-правова норма, міжнародно-правовий акт) виступають як офіційна форма вираження і закріплення правових норм.

Розглянемо кожне з юридичних джерел (форм) права.

Правовий звичай - санкціоновані державою правила поведінки, що склалися в результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Держава визнає не всі звичаї, що склалися в суспільстві, а тільки ті, котрі мають найбільше значення для суспільства, відповідають його інтересам і історичному етапу його розвитку. Правовий звичай — найбільш давнє джерело права, яке історично і фактично передувало закону. Зберігав значення в середньовіччі, не втратив популярності в сучасних правових системах традиційно-общинного типу. У цивільному праві сучасних держав континентальної правової системи визнаються «звичаї ділового обороту», сфера застосування яких в основному обмежена зовнішньо торговельними операціями.

Релігійно - правова норма — санкціонований і забезпечуваний державою акт-документ, що містить церковний канон чи іншу релігійну норму, яка має загальнообов'язкове значення. Релігійно-правова норма поширена в традиційно-релігійних правових системах (напр., у мусульманських країнах). У деяких країнах релігійно-правова норма тісно переплелася з правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки).

Правовий прецедент — акт-документ, що містить нові норми права в результаті вирішення конкретної юридичної справи судовим чи адміністративним органом, якому надається загальнообов'язкове значення при вирішенні подібних справ у майбутньому. Є одним з провідних джерел права англо-американського типу правових систем — Англія, США, Індія й ін.

Нормативно-правовий договір - двостороння чи багатостороння угода, що містить нові норми права, які встановлюються за взаємною домовленістю між правотворчими суб'єктами з метою врегулювання якої-небудь життєвої ситуації. На відміну від договорів, що мають індивідуально-разовий характер, нормативно-правовий договір розрахований на кількаразове застосування: його зміст складають норми — правила поведінки загального характеру (колективний, трудовий договір, типовий договір і ін.). Він має істотне значення в сфері комерційних відносин і майнового обороту. Особливим видом нормативно-правового договору є міжнародно-правовий акт, що (на відміну від

внутрішньодержавного нормативно-правового договору) можна розглядати як самостійне джерело права.

Міжнародно-правовий акт — спільний акт-документ двох чи декількох держав, що містить норми права про встановлення, зміну чи припинення прав і обов'язків у різноманітних відносинах між ними. Із санкції держави такий акт поширюється на його територію, стає частиною внутрішньонаціонального законодавства. На внутрішньодержавне право впливають джерела міжнародного права: загальновизнані принципи міжнародного права, міжнародні договори (пакти, конвенції).

Нормативно-правовий акт — рішення компетентних суб'єктів, що вноситься в установленому законом порядку, має загальний характер, зовнішній вигляд офіційного документа в письмовій формі, забезпечується державою та породжує юридичні наслідки. Є основним юридичним джерелом права більшості країн, особливо романо-германського типу правових систем — Франція, ФРН, Італія, Іспанія й ін.

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Закон — нормативно-правовий акт, прийнятий парламентом або самим народом шляхом референдуму, що має вищу юридичну силу і регулює найважливіші суспільні відносини.

Підзаконні нормативно-правові акти — нормативно-правовий акт компетентних органів, прийнятий відповідно до закону й на його виконання.

За суб'єктами видання підзаконні нормативно-правові акти поділяють на :

- укази і розпорядження Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- інструкції, нормативні накази, листи міністерств, державних комітетів, відомств;
- розпорядження голів державних адміністрацій у регіонах, містах Києві та Севастополі, районах у цих містах;
- рішення органів місцевого самоврядування;
- нормативні накази керівників підприємств, установ, організацій на місцях;
- інші підзаконні нормативні акти.

За юридичною силою підзаконні нормативно-правові акти поділяють на :

- загальні (поширюються на всю територію держави, наприклад, постанови ВР України, укази Президента України тощо);
- відомчі (поширюються на певну сферу суспільних відносин, наприклад, акти міністерств, державних комітетів);
- місцеві (чинні на території певної адміністративної одиниці, наприклад, акти органів місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування);
- локальні (прийняті і чинні на конкретних підприємствах, установах, організаціях, наприклад, накази й розпорядження адміністрацій).

7. Систематизація нормативних актів

Систематизація нормативних актів — діяльність із впорядкування та вдосконалення нормативних актів, зведення їх у внутрішньо-узгоджену систему, через створення єдиних нормативних актів та збірників.

Основними формами систематизації є кодифікація та інкорпорація.

Кодифікація — вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає в їх змістовній переробці (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Види кодифікації:

1. за обсягом (галузева, міжгалузева, спеціальна);
2. за формою вираження (кодекс, статут, положення та ін.)

Кодекс — кодифікаційний акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи тієї галузі законодавства. У сучасному законодавстві України існують: Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення, Сімейний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Земельний кодекс, Водний кодекс, Кодекс законів про працю тощо.

Статути, положення — кодифікаційні акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів.

Інкорпорація — вид систематизації нормативних актів, який по-

лягає у зведенні їх у збірниках у певному порядку без зміни змісту.

Види інкорпорації:

1. за юридичним значенням (офіційна, неофіційна);
2. за обсягом (загальна, галузева, міжгалузева, спеціальна);
3. за критерієм об'єднання (предметна, хронологічна).

Різновидом предметної інкорпорації є *консолідація*, внаслідок якої створюються нові нормативні акти. Нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки (чи без такої), зміни не вносяться.

8. Реалізація норм права: загальна характеристика

Реалізація норм права — втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права.

Правові норми реалізуються у різних формах. Найбільш поширеною є наступна класифікація форм реалізації норм права:

Використання — форма реалізації уповноважуючих норм права, яка полягає в активній чи пасивній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їхнім власним бажанням (реалізація законодавства про право на вищу освіту, реалізація права на підприємницьку діяльність; пред'явлення права на спадщину).

Виконання — форма реалізації зобов'язуючих норм права, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їхнього власного бажання (реалізація законодавства про державні податки, охорона пам'яток культури; виконання військового обов'язку).

Дотримання — форма реалізації забороняючих норм права, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів (непорушення водіями транспортних засобів обмежень щодо швидкості руху на автомагістралях, не залучення власником до роботи в нічний час вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до 3-х років, неповнолітніх).

Суб'єкти використання, виконання і дотримання — державні та громадські об'єднання, їхні органи, посадові особи та громадяни (також іноземні громадяни, особи без громадянства, особи з подвійним громадянством). Ці форми ще називають формами безпосередньої реалізації, тому що суб'єкти права реалізують приписи правових норм безпосередньо і самостійно в процесі своєї діяльності з метою досягнення тих чи тих матеріальних або ідеологічних результатів.

Застосування норм права є особливою формою його реалізації. Це — державно-владна, організаційна діяльність компетентних орга-

нів держави й посадових осіб із реалізації правових норм стосовно конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-конкретних правових наказів (приписів).

9. Правові відносини

Правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Основні ознаки правовідносин:

- вони виникають на основі норм права;
- характеризуються наявністю сторін, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- є видом суспільних відносин;
- здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.
- виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів;
- є вольовими відносинами, оскільки виникають між суб'єктами за їх волевиявленням.

Правовідносини мають складну будову і охоплюють: суб'єктів; об'єкти; зміст правовідносин.

Підставами виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти.

Суб'єктами правовідносин вважають тих учасників, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Суб'єкти правовідносин можна поділити на: фізичних і юридичних осіб; державні та громадські організації; різні спільності (трудоий колектив, нація, народ, населення відповідного регіону та ін.).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Правоздатність — здатність суб'єкта бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Дієздатність — здатність суб'єктів своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки. Її поділяють на правочино- і деліктоздатність.

Правочиноздатність — здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати і укладати цивільно-правові правочини.

Деліктоздатність — здатність суб'єктів правовідносин нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Фізичні особи як суб'єкти правовідносин можуть бути громадянами України, іноземними громадянами, особами без громадянства. Їх також можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальні суб'єкти.

Юридичними особами визнаються організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку.

Об'єкти правовідносин — ті реальні соціальні блага, що задовольняють інтереси й потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні, духовні блага, дії суб'єктів правовідносин, результат їхньої діяльності.

Зміст правовідносин характеризується синтезом фактичного і юридичного.

Юридичний зміст — суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин.

Фактичний зміст — сама поведінка суб'єктів, їхня діяльність, у якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін.

Зміст суб'єктивного права включає в себе можливості: діяти відповідно до свого бажання; вимагати певних дій від зобов'язаної сторони; звернутися до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права.

Юридичні обов'язки — закріплена нормами права міра необхідної поведінки особи, спрямована на задоволення інтересів носія суб'єктивного права і забезпечена можливістю державного примусу.

Зміст юридичних обов'язків полягає в необхідності: здійснювати певні дії; утримуватися від здійснення дій, що суперечать інтересам інших осіб; вимагати здійснення або нездійснення певних дій від інших осіб; нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених нормою права дій.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Залежно від підстав розрізняють такі види юридичних фактів: за юридичними наслідками — правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі; залежно від форми їх прояву — позитивні й негативні; за характером дії — одноразової чи тривалої дії (наприклад, договір дарування та перебування у шлюбі відповідно); за волевиявленням - дії, тобто такі

життєві обставини, які залежать від волі особи та події, тобто життєві обставини, що виникають, розвиваються і припиняються незалежно від волі суб'єктів правовідносин (смерть, народження дитини, досягнення повноліття тощо).

Юридичні дії поділяють на правомірні й неправомірні.

Правомірні юридичні дії поділяють на юридичні акти — таку правомірну поведінку, що здійснюється з метою викликати юридичні наслідки (наприклад, укладення договору) та юридичні вчинки — такі дії, що не мають на меті викликати юридичні наслідки (наприклад, знахідка скарбу).

Неправомірні юридичні дії — це дії, що чиняться всупереч приписам правових норм. Вони охоплюються поняттям правопорушення. До правопорушень відносять злочини і проступки.

10. Правомірна поведінка

Поведінка людей надзвичайно різноманітна. Вона має різні форми вираження, інтенсивність, мотиви, цілі, наслідки. Будь-яка поведінка особи виступає об'єктом правової оцінки. *Правова поведінка* — це соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки. Правова поведінка поділяється на правомірну і протиправну.

Правомірна поведінка — це суспільно корисна, бажана і допустима поведінка суб'єктів, яка відповідає правовим нормам і гарантується та охороняється державою.

До *ознак правомірної поведінки* вчені відносять: соціальна корисність правовірної поведінки; відповідність інтересам громадянського суспільства; гарантованість і охорона державою, відповідність поведінки нормам права.

Правомірну поведінку суб'єктів можна диференціювати за різними *критеріями*: за суб'єктивною стороною - принципова, звичайна, конформістська, маргінальна; за формою реалізації права — додержання, виконання, використання, правозастосування; за змістом правовідносин — здійснення суб'єктивних прав, юридичних обов'язків; за зовнішньою, об'єктивною стороною — дія та бездіяльність; за ставленням держави до неї — схвалювальна, заохочувальна, допустима.

11. Правопорушення: поняття, склад, види

Протиправною поведінкою вважають поведінку, що характеризується порушенням норм права. Одним із видів такої поведінки і є

правопорушення. Кожне правопорушення — конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний або колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Правопорушення характеризується конкретно визначеними *ознаками*, до яких належать: суспільна небезпечність діяння (дія чи бездіяльність), що спричиняє шкідливі наслідки чи загрожує спричиненням таких наслідків; протиправність діяння; винність особи, яка скоїла протиправне діяння; деліктоздатність суб'єкта правопорушення; караність діяння.

Отже, **правопорушення** — це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм.

Види правопорушень: залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють злочини і проступки.

Злочином є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Проступки — це усі правопорушення, не віднесені до злочинів. Проступки суспільно шкідливі, але не є небезпечні для суспільства та його членів.

Види проступків:

Адміністративні проступки — такі, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи осіб, на встановлений порядок управління; протиправні, винні дії чи бездіяльність деліктоздатної особи, за які законом передбачається адміністративна відповідальність.

Дисциплінарні проступки — такі, що посягають на дисципліну праці, військову, державну, навчальну та інші види дисципліни; протиправні, винні дії чи бездіяльність деліктоздатної особи, за які законодавством (іншими нормативними актами) передбачено дисциплінарну відповідальність.

Цивільно-правові проступки — шкідливе, протиправне, винне порушення деліктоздатною особою врегульованих нормами цивільного права особистих немайнових і майнових відносин.

Склад правопорушення — це сукупність закріплених у законі ознак, за наявності яких небезпечне і шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням. Такі ознаки мають об'єктивний і суб'єктивний характер.

Склад правопорушення включає в себе: об'єкт; об'єктивну сторону; суб'єкт; суб'єктивну сторону.

Об'єкт правопорушення — ті суспільні відносини, що охороняються нормами права і на які посягає правопорушення. В юридичній літературі розглядають загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкт.

Об'єктивна сторона правопорушення — зовнішній вираз суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди. Вона містить: дію чи бездіяльність, суспільно небезпечні та шкідливі наслідки, причинний зв'язок між ними, місце, час, спосіб, засоби, обставини скоєння правопорушення.

Суб'єкт правопорушення — фізичні та юридичні особи, що мають здатність і можливість нести юридичну відповідальність за свої протиправні дії. Індивідуальний суб'єкт — фізична особа, яка є осудною і досягла певного віку. Фізичних осіб поділяють на громадян, осіб без громадянства та іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, посадову особу, службову особу, спеціальний суб'єкт.

Осудність фізичної особи означає, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними.

Коллективним суб'єктом правопорушення може бути юридична особа, державний орган, громадська та інші організації, дії яких пов'язані з колективним ухваленням рішень.

Суб'єктивна сторона правопорушення — психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення. Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив і мета правопорушника.

Під виною слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного нею суспільне небезпечного діяння і суспільне небезпечних наслідків у формі умислу та необережності.

Умисел як форма провини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільне небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачає суспільне небезпечні та шкідливі наслідки, але бажає чи свідомо допускає їх настання.

Необережність має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Мотив — усвідомлена спонука (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), для задоволення яких правопорушник обирає суспільно небезпечні форми й

засоби.

Мета — це уява особи, котра скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив пояснює, чим керується особа, скоюючи правопорушення, то мета показує спрямованість діяння правопорушника, найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

12. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, види

Юридична відповідальність — різновид соціальної відповідальності. Основною відмінністю юридичної відповідальності від інших видів соціальної відповідальності є тісний зв'язок з правом і державним примусом. По-суті, державний примус виступає змістом юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність поділяється на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну).

Позитивна юридична відповідальність — сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна юридична відповідальність — специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку витерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, винного в його скоєнні; обов'язок правопорушника витерпіти несприятливі наслідки за його протиправну поведінку.

Принципи юридичної відповідальності: відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру; законність, невідворотність, доцільність і справедливість покладення юридичної відповідальності; гуманність і своєчасність юридичної відповідальності та ін.

Мета юридичної відповідальності — вияв її соціальної необхідності та ефективності. Розрізняють такі види мети юридичної відповідальності; загальну превенцію правопорушення; покарання правопорушника; вплив на свідомість правопорушника; формування у людини, яка порушила норми права, настанови на правомірну поведінку надалі; виховний вплив на інших людей з метою попереджен-

ня правопорушень з їхнього боку.

Мета юридичної відповідальності, своєю чергою, визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності — головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, які скоїли чи можуть скоїти правопорушення. Розрізняють такі види функцій юридичної відповідальності: превентивну (попереджувальну); виховну; репресивну (каральну); компенсаційну (поновлювальну); сигналізаційну (інформаційну) та ін.

Існування різних видів правопорушень передбачає й поділ ретроспективної юридичної відповідальності на самостійні види. **Залежно від галузевої структури права розрізняють такі види юридичної відповідальності**: конституційна, матеріальна, дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна.

Конституційна (юридична підстава - Конституція) — настає за порушення норм Конституції України. Питання про залучення суб'єкта (фізичної чи юридичної особи) до конституційно-правової відповідальності вирішується судом.

Матеріальна (юридична підстава — КЗпП) — настає за здійснене майнове правопорушення, збиток, заподіяний підприємству, установі, організації робітниками та службовцями при виконанні ними своїх трудових обов'язків. Притягає до відповідальності адміністрація підприємства. Накладається грошове стягнення. Провозастосовчий акт — наказ.

Дисциплінарна (юридична підстава — КЗпП) — накладається адміністрацією підприємств, установ, організацій внаслідок здійснення дисциплінарного проступку: 1) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку; 2) у порядку підпорядкованості; 3) відповідно до дисциплінарних статутів і положень. Реалізується винятково в рамках службового підпорядкування. Міри дисциплінарної відповідальності: догана, звільнення (відповідно до дисциплінарних статутів можуть бути й інші). Провозастосовчий акт — наказ.

Адміністративна (юридична підстава — КпАП) — накладається за адміністративні правопорушення органами державного управління до осіб, що не підлегли їм по службі. Заходи адміністративної відповідальності — попередження, штраф, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав тощо. Провозастосовчий акт – рішення.

Цивільна (юридична підстава — ЦК, ЦПК) — настає з моменту правопорушення, невиконання договірного зобов'язання майнового характеру у встановлений термін чи виконання неналежним чином, за заподіяння позадоговірної шкоди здоров'ю чи майну особи. Її особливність полягає в добровільному виконанні правопорушником відповідальності, без застосування примусових заходів. Державний примус використовується у випадку виникнення конфлікту між учасниками цивільного правовідносини. Питання про притягнення суб'єкта (фізичної чи юридичної особи) до цивільно-правової відповідальності вирішується судом, адміністративними органами держави за заявою учасника правовідносини чи потерпілого. Заходи цивільно-правової відповідальності — відшкодування майнової шкоди, штраф, пеня ін. Провозастосовчий акт — постанова.

Кримінальна (юридична підстава — КК, КПК) — настає за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься в Кримінальному кодексі, тобто встановлюється тільки законом, настає з моменту офіційного обвинувачення, реалізується винятково в судовому порядку. Заходи кримінальної відповідальності — позбавлення волі, виправні роботи без позбавлення волі й ін. Провозастосовчий акт — вирок.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Назвіть причини виникнення права.
2. Чому право виконує особливу роль серед інших соціальних регуляторів?
3. Чи тотожні поняття об'єктивне юридичне право та система права?
4. З яких структурних елементів складається норма права?
5. Охарактеризуйте форми права.

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Значення судової практики для правотворчості в Україні”
2. “Правовий звичай як джерело права в Україні”

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави та права /за ред.В.В. Копейчикова. – К., 2003.
2. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права. – Львів, 2003.
3. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій. – К., 1997.

4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – Х., 2002.
5. Нечитайленко А.А. Основи теорії права. – Х., 1998.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Харків, 2001.
7. Теорія держави і права. Опорні конспекти. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал./ Авт-упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003.

РОЗДІЛ II. ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ПРАВА УКРАЇНИ

Глава III. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

1. Конституційне право – провідна галузь національного права України

Конституційне право України являє собою систему правових норм, що регулюють відносини народовладдя, встановлюючи при цьому належність публічної влади, її організацію та гарантії основних прав і свобод людини і громадянина.

Предметом конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення публічної влади в Україні — державної та місцевої (місцеве самоврядування). Ці відносини стосуються всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства та виступають як базові в політичній, економічній, духовній, соціальній та інших сферах життя суспільства. *Структуру предмета конституційного права України* складають: відносини політичного характеру (наприклад, форма правління, форма державного устрою); найважливіші економічні відносини (регламентація існуючих форм власності та механізмів її захисту); відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина (громадянство, основні права, свободи, обов'язки та ступінь їх гарантованості з боку держави); відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм України; відносини щодо організації та діяльності державного апарату України; відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Метод конституційно-правового регулювання — сукупність способів і засобів, із допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет конституційного права. Він характеризується: найбільшою загальністю; максимально високим юридичним рівнем; імперативністю; універсальністю; доцільністю; поєднанням прямого та опосередкованого регулювання.

Під *принципами конституційно-правового регулювання* розуміють найзагальніші нормативно-регулятивні правила поведінки, у яких відображаються сутність і соціальне призначення конституційного регулювання суспільних відносин. До них відносять принципи: верховенства права; верховенства і прямої дії Конституції та законів у

системі нормативно-правових актів; загальної демократії; політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; поділу влади; гуманізму; пріоритетності норм і принципів міжнародного права порівняно з вітчизняним законодавством; державного та іншого гарантування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, народовладдя, захисту суверенітету й територіальної цілісності України тощо.

Норми конституційного права знаходять відображення у різних зовнішніх формах, які іменуються *джерелами конституційного права*. До них відносять:

- Конституцію України — основне джерело права;
- конституційні закони — закони, що вносять зміни й доповнення до Конституції;
- звичайні закони, що містять конституційно-правові принципи і норми;
- інші акти Верховної Ради України та акти всеукраїнського референдуму;
- певні нормативні акти Президента України;
- деякі нормативні постанови Кабінету Міністрів України;
- окремі акти представницьких органів місцевого самоврядування, скажімо, їхні регламенти;
- рішення Конституційного Суду України;
- міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Особливе місце в системі джерел конституційного права України посідає її Конституція.

2. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні

У часи Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави організація державної влади в Україні базувалася, як правило, на засадах звичаєвого права.

Однією з найцікавіших пам'яток української правничої думки є “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького”, що з'явилися на світ у Бендерах в середовищі тієї частини українського козацтва, яка пішла за Мазепою і в результаті опинилася у вимушеній еміграції. Цей документ являв собою своєрідний договір між козаками і новообраним після смерті Мазепи емігрантським гетьманом Пилипом Орликом щодо бажаного майбутнього державного ладу України. Конституція Пилипа Орлика (так її прийнято скорочено називати) бу-

ла прийнята публічною ухвалою обох сторін, підтверджена 5 квітня 1710 р. під час виборів підписом, печаткою і відповідною присягою нового гетьмана, а 10 травня 1710 р. ще й санкціонована і підтверджена шведським королем Карлом XII.

Важливою особливістю, яка відрізняла цей акт від традиційних гетьманських статей і робила його подібним до пізніших європейських конституцій, було те, що він укладався не між гетьманом і монархом — протектором української держави, а між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу. При всьому тому слово «конституція», вжите у назві акту, ще не мало такого значення, як сьогодні, а отже помилкою буде вважати цей документ конституцією в сучасному розумінні.

Конституція Пилипа Орлика складалася зі вступу і 16 статей. Вступ (преамбула) містив відповідну інтерпретацію історії українського народу, яка мала пояснити, чому Україна розриває з царем московським і переходить під шведську протекцію. Зміст ст. 1 зводився до закріплення панівного становища православ'я у майбутній державі і безпосереднього підпорядкування київської митрополії константинопольському патріарху. Ст. 2 передбачала непорушність законів, привілеїв та кордонів України під протекторатом шведського короля та заходи щодо повернення після війни всіх полонених українців. Ст. 3 підтверджувала традиційний союз з Кримським ханством. Ст. 4 і 5 стосувалися повернення козакам їх традиційних територій в Придніпров'ї, привілеїв на ловлю риби тощо. Ст. 6 закріплювала принципи діяльності органів державної влади: гетьман мав вирішувати поточні справи за порадою Генеральної старшини, три рази на рік для вирішення найважливіших справ мала збиратися Генеральна Рада у складі Генеральної старшини, полковників зі своїми сотниками та урядниками, Генеральних радників (представників від полків) та послів від Низового Війська Запорізького. Ст. 7 передбачала створення Генерального суду. Ст. 8 встановлювала право Генеральної старшини особисто доповідати гетьманові про стан доручених їм справ. Ст. 9 визначала компетенцію Генеральних і Полкових скарбників. Ст. 10 зобов'язувала гетьмана дбати, щоб на простий народ не покладали надмірних тягарів, вимагала забезпечити вільне обрання на всі державні посади. Ст. 11 проголошувала звільнення від податків і повинностей всіх козацьких сімей і їх господарств. Ст. 12 передбачала проведення після війни ревізії всіх публічних і приватних володінь, перевірки правомірності

накладання повинностей або звільнення від них. Ст. 13 підтверджувала права і привілеї Києва та інших міст України. Ст. 14 обіцяла в наступному полегшити підводну повинність, яка визнавалася «найбільш прикрою та тяжкою для народу». Ст. 15 скасовувала окремих загальний податок на утримання «гетьманської лейб-гвардії» — компанійців і сердюків. Остання 16 стаття регламентувала порядок стягнення ринкового податку.

Таким чином, Конституція Пилипа Орлика містила багато цікавих і прогресивних правових ідей, була на рівні кращих досягнень тогочасної юридичної думки. Проте реальної сили на території України вона так і не набула і назавжди лишилася в історії тільки як оригінальна правова пам'ятка, своєрідна юридична платформа «мазепинського руху».

У 1846—1847 рр. Г. Андрузький — один із членів Кирило-Мефодіївського братства підготував "Начерки Конституції Республіки". Більш докладний проект Конституції України був розроблений у 1884 р. видатним українським вченим та політичним діячем М. Драгомановим. Відповідно до нього Російська імперія мала бути перетворена на децентралізовану федеративну державу на зразок США або Швейцарії.

Значно радикальніший проект Конституції України було опубліковано у вересні 1905 р. в першому номері часопису Української народної партії "Самостійна Україна" під назвою "Основний закон "Самостійної України" — спілки народу українського". Цей проект уже передбачав цілковиту самостійність України.

Питання конституційного будівництва в Україні, ідеї національно-територіальної децентралізації Російської імперії висунуто і М. Грушевським у статті "Конституційне питання і українство в Росії", опублікованій у травні 1905 р.

Початок реального конституційного процесу в Україні пов'язаний із поваленням самодержавства і організацією у перших числах березня 1917 р. Центральної Ради. Підґрунтя становлення української державності заклали чотири універсали Центральної Ради та Конституція УНР 1918 р., яка, однак, так й не набула чинності, бо у день її прийняття до Києва увійшли німці. Почалася німецька окупація під кольорами українського гетьманату П. Скоропадського. Прийняття Конституції УНР 1918 р. завершило черговий етап розвитку конституційного процесу в Україні, найважливішим здобутком якого був

його демократичний вплив на розвиток державності.

За гетьманату особливого значення набула "Грамота до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р., яка відновлювала старі порядки, скасовувала усі акти, прийняті Центральною Радою. Того ж дня було прийнято установчий правовий акт під назвою "Закони про тимчасовий державний устрій України", яким врегульовувалися питання "про гетьманську владу", "про віру", встановлювалися "права і обов'язки українських козаків і громадян".

Серед правових актів Директорії, що мали конституційне значення, варто назвати Декларацію Української директорії від 26 грудня 1918 р.. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці і Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки. За часів Директорії було розроблено розгорнутий проект Конституції УНР під назвою "Основний державний закон Української Народної Республіки", який підготувала Урядова комісія з вироблення Конституції Української держави.

Характеристика розвитку конституційного процесу в Україні була б неповною без згадки про правові акти, прийняті у Західно-Українській Народній Республіці. Серед них — Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р., Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р.. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р., Закон про виділ Української Ради від 4 січня 1919 р., а також Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р., в якому, відповідаючи на звернення Української Національної Ради Західно-Української Народної Республіки, проголошувалася "злука Західноукраїнської Народної Республіки з Наддніпрянською Народною Республікою в одноцільну, суверенну Народну Республіку".

Падіння Директорії на початку 1919 р. і створення так званого другого українського радянського уряду засвідчило початок в Україні нового етапу розвитку конституційного процесу.

Більшість норм та положень радянської Конституції України, прийнятої ВУЦВК у березні 1919 р., лише повторювали Конституцію Російської Федерації 1918 р., розвивали основи державного устрою,

проголошеного на початку січня 1919 р. у Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Створення у 1922 р. Союзу радянських республік і прийняття у 1924 р. Конституції СРСР зумовило необхідність внесення змін до Конституції УСРР 1919 р., головним чином пов'язаних із розподілом компетенції.

У грудні 1936 р., тобто у самий розпал сталінських репресій, було прийнято нову Конституцію СРСР, яку одразу ж було охарактеризовано як найдемократичнішу в світі. Насправді ж вона покликана була замаскувати той "великий терор", який Й. Сталін та його підручні здійснювали в Радянському Союзі, і від якого, мабуть, Україна потерпала більше, ніж інші регіони.

Конституція Української РСР, прийнята в 1937 р. на основі Конституції СРСР, повністю повторювала її основні положення. Відмінність полягала лише в максимальному звуженні повноважень республіканських органів, зведенні до мінімуму кількості республіканських наркоматів, які теоретично повинні були вирішувати питання управління саме на республіканському рівні. Що ж до державних органів управління, які мали союзно-республіканський статус, то їх роль зводилася до передаточної інстанції.

Засудження "культу особи" Сталіна, певне розширення повноважень союзних республік наприкінці 50-х рр., декларування того, що Радянський Союз із держави "диктатури пролетаріату" перетворився на загальнонародну державу, деякі кроки в бік поширення демократичних інститутів, виникнення у країні відверто опозиційних рухів — усе це вимагало принаймні косметичних конституційних змін. За таких умов почався новий етап розвитку конституційного процесу в Україні. Його повністю було зорієнтовано на норми й положення Конституції СРСР 1977 р. Загалом Конституція України 1978 р. не внесла принципових змін у державне та громадське життя України.

Саме за умов такої історичної перемоги, як здобуття суверенітету, стала можливою організація по-справжньому демократичного процесу прийняття нової Конституції України — Конституції суверенної держави, орієнтованої на національні цілі та інтереси, на право народу України самому творити свою державу, дотримуючись загальноновизнаних світовою громадськістю принципів і норм демократичного співжиття. На цих засадах і почався з 16 липня 1990 р. — Дня проголошення Декларації про державний суверенітет України — новий

етап розвитку конституційного процесу в Україні, віхами якого стали Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. і його підтвердження 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням.

Конституційний процес в Україні після здобуття нею незалежності пройшов такі етапи:

1) підготовка кількох нових проектів Конституції України, які відображали позиції різних політичних партій та угруповань;

2) створення конституційних комісій та їх робочих груп, які за період з 1991 по 1996 р. підготували і розглянули кілька проектів Конституції;

3) винесення одного з проектів на загальнонародне обговорення, яке тривало кілька місяців; аналіз результатів обговорення і внесення відповідних змін до тексту проекту Конституції;

4) активізація роботи над проектом Конституції після обрання Верховної Ради нового скликання і Президента України у 1994 р.;

5) укладення у червні 1995 р. між Верховною Радою і Президентом України Конституційного договору;

6) підготовка нового проекту Конституції;

7) прийняття Конституції Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

3. Основні характеристики Конституції України як Основного Закону держави

Термін "конституція" походить від лат. *constitutio* — установа, устрій. Конституція є таким законом, що встановлює форму держави, систему державних органів, визначає порядок їх формування й діяльності, основні права та обов'язки громадян. Іншими словами, конституція встановлює та закріплює устрій держави, саме за це її називають основним законом.

Конституцію України було прийнято Верховною Радою України на її п'ятій сесії 28 червня 1996 р.

Конституція України складається з преамбули, 15 розділів (161 стаття). Конституція починається зі вступної частини, яка традиційно іменується преамбулою. *У преамбулі Конституції України* Верховна Рада, виступаючи від імені українського народу — громадян України усіх національностей, виражає його суверенну волю щодо факту прийняття нової Конституції, а також щодо закріплених у Конституції принципів та її змісту.

У преамбулі йдеться про витоки українського державотворення,

його багатовікову історію, про здійснення українською нацією, всім українським народом права на самовизначення, завдяки чому стало можливим успішне вирішення визначальних завдань розвитку суспільства і держави, орієнтованих на забезпечення прав і свобод людини, створення гідних умов її життя.

Зазначається також, що Конституція спрямована на зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток демократичної, соціальної, правової держави.

Прийняття нової Конституції є актом історичної відповідальності її авторів, депутатів Верховної Ради, які проголосували за неї, перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями.

Це виважений і свідомий поступ тим демократичним шляхом державотворення, який обрав наш народ.

Прийняття Конституції України стало найважливішою історичною подією в житті українського народу після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України і схвалення 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням Акта проголошення незалежності України. Тим самим було завершено процес становлення України як суверенної держави, яка має свій основний закон.

Прийняття конституції свідчить, насамперед, про досягнення державою певної стабільності у суспільстві. Найбільш вагомим аргументом є сам зміст конституції, ті важливі положення і норми, які в ній закріплено.

Так, Конституція України закріплює основи її суспільного і державного устрою, визначає напрями розвитку суспільства і держави, основи організації та діяльності державних органів, а також органів місцевого самоврядування, встановлює конституційні гарантії здійснення прав та свобод людини і громадянина, спрямовує розвиток державної та самоврядної форм народовладдя.

В загальному характеризуючи Конституцію України, зазначимо, що:

1. Конституція — основний закон держави, що визначає найважливіші засади організації суспільства.

Конституція поряд із закріпленням основ державного ладу, найважливіших державних інститутів визначає і вихідні положення, що характеризують суспільний устрій, систему власності, соціально-економічні й політичні відносини, рівень духовного життя країни. Ра-

зом із тим відповідно до впливу на основні ознаки держави конституція визначає основи суспільного ладу країни. Так, у статтях 13 і 14 Конституції України визначаються об'єкти права власності українського народу, регламентуються питання, пов'язані із соціальною спрямованістю економіки нашої держави, соціальним і правовим статусом землі і правом власності на неї.

2. Конституція України уособлення верховенства права, сутності та спрямованості політики нашої держави.

Право — не додаток до політики, а самостійний загальносоціальний прояв, що узагальнює ступінь свободи, рівності та справедливості суспільства, критерій його моральності (оскільки право невід'ємне від моралі як одна з форм зовнішнього її виразу). Право може бути виявом політики лише до того часу, поки ця політика не суперечить нормам моралі, принципам справедливості, за якими всі люди вільні й рівні від народження у своїх можливостях і можуть реалізувати їх у суспільстві. Саме цю найглибиннішу сутність відображає закладений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права.

Конституція України є найвищим правовим актом нашої держави, її Основним Законом, який водночас визначає основні напрями розвитку суспільства, держави.

3. Конституція України - закріплення нинішніх здобутків і дороговказ у майбутнє.

Конституція — це не програма розвитку суспільства та держави і відповідних дій у межах цього розвитку. Вона передусім ґрунтується на реальних набутках суспільства. Однак, як вже зазначалося, конституції, як правило, приймаються на крутих зламах розвитку того чи іншого суспільства. В Конституціях незалежних держав, що утворилися після розпаду СРСР поряд зі статтями, що закріплюють вже існуюче становище у тій чи іншій сфері державного будівництва та розвитку суспільства, існують норми, які ще тільки належить реалізувати. Наприклад, ст. 7 Конституції України проголошує, що "в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування", хоч на час прийняття Конституції такого самоврядування, яке визнається в усьому світі, в нашій державі не існувало. Теж саме можна сказати і про розділ XII Конституції — "Конституційний Суд України". Адже на час її прийняття такий орган ще не було створено.

Таким чином, щодо питання співвідношення у конституціях держав наявного з програмним, то вони між собою органічно пов'язані

і служать єдиній, основній меті суспільного розвитку — практичному здійсненню тієї національної ідеї, що притаманна певному народу і є духовним джерелом його існування.

4. Конституція України це закріплення основ суспільного і державного устрою, стимулятор демократичного і соціального розвитку.

Конституція — Основний Закон нашої держави. Основним він є тому, що, будучи правовим актом найвищої юридичної сили, на найвищому державному рівні закріплює найважливіші якісні риси, які характеризують суспільний та державний лад України.

Суспільний лад країни визначають існуюча в ній система суспільних відносин, що розвивається на основі певного виду власності і системи господарювання, та суб'єкти цих відносин — від конкретної людини, об'єднань громадян до державних і громадських організацій. Цей лад характеризується також духовним життям країни, рівнем культури народу, інтенсивністю прогресивних змін у житті людей.

Щодо державного ладу, то це поняття охоплює питання, пов'язані з визначенням сутності держави, статусу громадянина в ній, зі спрямуванням її функцій, формами правління (монархія, республіка — парламентська чи президентська), формами державного устрою (унітарна, тобто єдина, федеративна (конфедеративна) держава), з визначенням структури державного апарату, інших важливих рис державного устрою.

Конституція України закріплює підвалини суспільного ладу. У ній перелічено об'єкти права власності всього українського народу, від імені якого це право здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених Конституцією. Зазначено, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Крім того, гарантується забезпечення державою захисту усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки. Встановлюється також, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13).

Суспільний лад країни характеризують також умови, сприятливі для розвитку культури, що знайшло відображення в статтях Конституції, де йдеться про статус мов в Україні (ст. 10), про консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також про розвиток самобутності (етнічної, культурної, мовної та релігійної) всіх корінних народів і національних меншин України(ст.

11).

5. Конституція - основа правової системи держави.

Це означає, що норми усіх галузей права, нормотворча, правозастосовча та інші діяльності щодо здійснення правових приписів мають бути зорієнтовані на Конституцію. Оскільки "правова система держави" — дуже широке поняття. До зазначених вище її складників слід додати всі юридичні установи (суди, прокуратуру, різноманітні інспекції, які стежать за дотриманням норм права відповідного профілю, наприклад, санітарну інспекцію, органи внутрішніх справ, інститут судових виконавців, адвокатуру тощо). До організаційної структури правової системи належать також державні органи, які видають правові акти, наприклад, Верховна Рада України — орган, що видає закони; районна державна адміністрація, що у межах своїх повноважень може видавати, зокрема, постанови; а також велика кількість державних і громадських організацій, громадян, яким адресовано правові приписи.

4. Загальні засади конституційного ладу України

Засади конституційного ладу – це система вихідних принципів організації державної влади в конституційній державі, взаємовідносин конституційної держави з людиною та інститутами громадянського суспільства.

Розділ I Конституції України має назву "Загальні засади" і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

До засад конституційного ладу входять закріплені Конституцією України риси, які характеризують Україну як конституційну державу. Так, стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною (відсутність іншої влади на території України, вищої за державну), повною (поширення державної влади на всі сфери життя і на все населення країни), самостійною (можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні приписів міжнародного права й суверенітету інших країн) і неподільною (єдність влади в цілому і функціональний розподіл гілок влади) у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

Невід'ємними атрибутами будь-якої суверенної держави є державні символи та столиця.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного або ідеологічного змісту. Конституція України визначила такі символи нашої держави: *Державний Прапор*, *Державний Герб*, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького, і *Державний Гімн*.

Столицею України, тобто адміністративно-політичним центром і місцеперебуванням загальнодержавних законодавчих, виконавчих і судових органів, є місто Київ.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави й суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо. Ознаками України як демократичної держави є:

1) *реальна представницька демократія*, що забезпечується обранням Верховної ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування. В Україні встановлено республіканську форму правління (ч. 1 ст. 5 Конституції). Тому носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається лише народ;

2) *організація державної влади в Україні на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову* (ст. 6 Конституції України);

3) *конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму*.

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя "на засадах *політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності*".

Політична багатоманітність означає насамперед реальну можливість створення і діяльності різних об'єднань громадян (партій, рухів, конгресів тощо), головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні та функціонуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Економічна багатоманітність передбачає можливість рівноправного існування різних форм власності і господарювання, їх однакову підтримку з боку держави.

Ідеологічну багатоманітність треба розуміти як реальне право

різних суб'єктів (окремих осіб та їх об'єднань) безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати та втілювати у практику суспільних відносин ідеї, теорії, погляди, щодо різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації в цілому.

4) *визнання та гарантованість місцевого самоврядування* (ст. 7 Конституції України).

Україна як **соціальна держава** характеризується орієнтацією на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, що діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо. *Соціальна держава* – це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості з тим, щоб забезпечити кожній людині гідне існування.

Правова держава — це держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів та посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, але й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

В Конституції України закріплено верховенство права (ч.1 ст.8), верховенство закону (ч.2 ст.8), пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ч.1 ст.19), незалежність суду (ч.1 ст.126), законність управління (ч.2 ст.19), правовий захист людини від порушення її прав державною владою (ст. 55, ст.56).

У статтях 8, 9 і 19 Конституції України закріплено такі *основні принципи побудови та функціонування національної правової системи*:

- верховенство права, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності;
- найвища юридична сила Конституції. Згідно з цим принципом закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй. В іншому разі прийняті акти мають визнаватися недійсними і не підлягають виконанню;
- визнання положень Конституції нормами прямої дії. Цим зумовлено, що конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо;

- неприпустимість невідповідності міжнародних договорів положенням Конституції України та визнання їх після ратифікації частиною законодавства України;
- функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну *унітарною державою*, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

Основні засади *економічних відносин* в Україні закріплено у статтях 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є "власністю Українського народу", від імені якого права власника щодо цих об'єктів "здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування". До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

У розділі I Конституції України закріплено засади *національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності* нашої держави. Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих та можливих внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів та безпеки через "підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права". Ці норми і принципи закладено в деяких міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії їх дотримання

Права людини – це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законода-

вчими актами.

Свобода людини — вихідне поняття у проблемі прав людини і громадянина. Розрізняють природні права людини, тобто пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і набуті, що в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). Звісна річ, що за відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. З іншого боку, права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти у межах, установлених її правовим статусом.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття "права людини" і "права громадянина". У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України, до цього виду прав належать право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) тощо.

Що ж до прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини з державою. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або тій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України, є право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Найбільш поширеним в юридичній літературі критерієм класифікації прав і свобод людини і громадянина є їх зміст. Як правило за змістом вони *поділяються на три групи*: особисті або громадянські права та свободи, політичні права та свободи, економічні, соціальні та культурні права та свободи.

Особисті або громадянські права та свободи — можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задо-

волення матеріальних, духовних та деяких інших потреб. Сюди відносять такі суб'єктивні права: на життя; на недоторканність особи, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання і т. ін.

Політичні права та свободи — можливості людини і громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їхніх службових осіб та об'єднань громадян, критикувати вади в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи відносять такі права: брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування; обговорювати, приймати закони й виносити рішення загальнодержавного та місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; надсилати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб; утворювати об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації) та брати участь у їхній роботі; збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади; чи органи місцевого самоврядування; вибирати й бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування; мати громадянство.

Економічні права та свободи — можливості людини і громадянина, що характеризують їхню участь у виробництві матеріальних благ.

До них відносять: право на приватну власність (індивідуальну і колективну); право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; можливість вибору роду занять і роботи за покликанням; право на професійну підготовку і перепідготовку; право на справедливую оплату праці; право на страйк; право на відпочинок тощо.

Соціальні права та свободи — можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя. Це є: право

на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Культурні права та свободи — можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це — право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками.

Основний обов'язок громадянина — встановлені Конституцією держави вид і міра його необхідної обов'язкової поведінки. Щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні й духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи.

Конституційні права, свободи та обов'язки вкупі з конституційними принципами й гарантіями становлять основи правового становища громадян, або конституційний статус особистості в Україні. Становище, статус громадян України відзначається не лише його правами, а й тими обов'язками, що їх він несе перед державою, перед іншими громадянами, перед організаціями.

Основні обов'язки громадян закріплює Конституція України. Умовно їх можна кваліфікувати по групах. У сфері економічного й соціального життя — це обов'язки сплачувати податки і збори, подавати декларації про свій майновий стан і доходи, зберігати природу і охороняти її багатства. У царині культурної діяльності громадяни несуть обов'язки з охорони історичних пам'яток та інших культурних цінностей, повинні відшкодовувати завдані ними збитки.

До обов'язків у сфері суспільно-політичного життя належать обов'язки додержуватися Конституції та законів України; оберігати інтереси держави і сприяти зміцненню її могутності й авторитету; захищати Батьківщину, служити у Збройних Силах України; поважати національну гідність інших громадян. У царині особистої та індивідуальної свободи серед обов'язків громадян України — необхідність поважати права та законні інтереси інших осіб.

Із прийняттям Конституції необхідне створення механізму її реалізації, зокрема й щодо практичного втілення передбачених нею прав, свобод та обов'язків. Під таким механізмом слід розуміти всю сукупність різних гарантій і дій, відповідний процес, завдяки якому громадяни, що мають певне право, свободу чи обов'язок, реально досягають цілей, інтересів, благ, передбачених нормою Конституції.

Із цього визначення випливає, що механізм реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, — це категорія, надзвичайно об'ємна й широка в тому розумінні, що вона охоплює не тільки юридичні, а й політичні, економічні, ідеологічні та інші явища.

Механізм реалізації прав, свобод і обов'язків передусім складається з **гарантій забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина**. Вказані гарантії — це відповідні умови й засоби, що сприяють реалізації кожною людиною і громадянином, прав, свобод і обов'язків, закріплених Конституцією України. Вони диференціюються на особисті, політичні, економічні, ідеологічні та юридичні.

Особисті гарантії — власні можливості людини і громадянина щодо захисту його прав, свобод, законних інтересів і обов'язків. До них відносять: право на захист передбачених законом можливостей людини і громадянина в суді, в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в міжнародних судах чи відповідних міжнародних організаціях; право на відшкодування матеріальних і моральних збитків, заподіяних державними органами, органами місцевого самоврядування та їхніми посадовими особами; право знати свої права та обов'язки; право на правову допомогу; право не виконувати явно злочинні накази; право на індивідуальну юридичну відповідальність і тільки за провину; право відповідати тільки за діяння, скоєні в часі та просторі дії нормативно-правового акта; право не нести відповідальності за відмову свідчити або давати пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом; право засудженого користуватися всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Під *політичними гарантіями* слід розуміти політичний плюралізм і свободу політичної діяльності, що не заборонена законодавством і передбачена ст. 15 Конституції України, реальне визнання народу єдиним джерелом влади і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, відповідно до статей 5 і 6 Конституції України, обмеження діяльності ультрарадикальних полі-

тичних організацій (ст. 37) і т. д.

Найголовнішими *економічними гарантіями* слід уважати: конституційні положення про рівність усіх форм власності та їх захист державою (ст. 13); справедливість і неупередженість розподілу суспільного багатства (ст. 95); гарантування приватної власності (ст. 41) і т. ін.

До *ідеологічних гарантій* у більшості випадків відносять: ідеологічну багатоманітність суспільного життя, відсутність державної (обов'язкової) ідеології та цензури (ст. 15); забезпечення вільного розвитку мов (ст. 10); сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11)

Юридичні гарантії — державно-правові засоби, які забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Саме вони найбільшою мірою і складають механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина, елементами якого є: *по-перше*, юридичне закріплення гарантій прав і свобод; *по-друге*, створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод, яка забезпечувала б їхнє реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань; *по-третє*, розвиток суспільно-політичної активності громадян, формування свідомого ставлення до використання прав і свобод, підвищення рівня правової культури; *по-четверте*, активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні й захистові прав і свобод; *по-п'яте*, державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод і обов'язків.

Оцінюючи в цілому комплекс прав, свобод та обов'язків людини і громадянина України, переконуємося, що він відповідає положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, що ратифіковані Україною. Цей комплекс значною мірою узгоджується і з Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини та Протоколами до цієї Конвенції, що ратифіковані Україною.

Усе вищевикладене дає підстави стверджувати, що в Україні на основі прийнятої Конституції повинна відбутися перебудова всієї правової системи, і орієнтиром такої реформи мають стати права, свободи

та обов'язки людини і громадянина, процес їх реального забезпечення і здійснення. Держава з усіма її владними органами повинна стати головним гарантом забезпечення цих прав, свобод та обов'язків, а водночас сама має реформуватись, оскільки побудову правової держави слід розпочинати з забезпечення прав людини і громадянина.

6. Громадянство України як один з інститутів конституційного права

Громадянство України — правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що, знаходить своє вираження в їхніх взаємних правах та обов'язках.

Громадянство в Україні регулюється Конституцією, Законом України "Про громадянство України" від 18 січня 2001р., міжнародними договорами.

Закон України "Про громадянство України" складається з преамбули й 6 розділів (29 статей). У першому розділі закону дано визначення термінів. Вказані *принципи українського громадянства*: єдине громадянство, запобігання виникненню випадків без громадянства, неможливості позбавлення громадянина України громадянства України, визнання права громадянина України на зміну громадянства, неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя, рівності перед законом громадян України, збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після

13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис "громадянин України", а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

1) паспорт громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) внаслідок встановлення батьківства; 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Умовами прийняття до громадянства України є: визнання і дотримання Конституції України та законів України; зобов'язання припинити іноземне громадянство або неперебування в іноземному громадянстві (для осіб, які були громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони); безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; отримання дозволу на постійне проживання в Україні; володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування; наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймається особа, яка: вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Громадянство України припиняється: внаслідок виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України; за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянство України втрачається: якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави; якщо іноземець набув громадянство України і не подав документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього; якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство; якщо особа набула громадянство України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів; якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.

Уповноваженими органами для вирішення питань громадянства є: Президент України, Комісія при Президентові України з питань громадянства, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства і підпорядковані йому органи.

Рішення з питань громадянства, прийняті спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань громадянства, Міністерством закордонних справ України та їх органами, можуть бути оскаржені у встановленому законом порядку до суду. Дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство і виконання рішень з питань громадянства, можуть бути оскаржені у судовому та адміністративному порядку.

Закон України "Про правовий статус іноземців" від 4 лютого 1994 р. визначає правовий статус іноземців в Україні, закріплює основні права, свободи та обов'язки іноземних громадян та осіб без громадянства, які проживають або тимчасово знаходяться в Україні.

Іноземцями визнаються громадяни — особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та особи без громадянства — особи, які не належать до громадянства будь-якої держави. Іноземці мають ті ж права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що й громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією, цим та іншими законами України, а також міжнародними договорами України.

7. Народовладдя в Україні та форми його здійснення

Стаття 5 Конституції України визначає дві форми народовладдя – безпосередня (пряма) і представницька (непряма) демократія.

Представницька демократія — засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади — насамперед, народних депутатів, Президента, інколи суддів. Відповідно до ст. 69 Конституції України основними формами народного волевиявлення є вибори та референдум.

Під **виборчою системою України** розуміється передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави. Усі норми законодавства, які регламентують цей порядок, у сукупності складають виборче право. Основними його джерелами є Конституція України, Закони України: "Про вибори народних депутатів України" від 7 липня 2005 р., "Про вибори Президента України" у редакції від 18 березня 2004 р., "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 6 квітня 2004 р.

Закон України "Про вибори народних депутатів України" складається з 14 розділів (118 статей).

У даному законі сформульовано такі *головні принципи виборчого права*: загального, рівного і прямого виборчого права за таємного голосування; добровільності участі у виборах.

Принцип загальності означає, що право обирати мають усі громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним.

Принцип рівного виборчого права означає, що громадяни України беруть участь у виборах народних депутатів на рівних засадах.

Рівність можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії як принцип виборчого права повинен розумітися так, що всім кандидатам опісля офіційної їх реєстрації надається можливість участі у виборчій кампанії на рівних засадах. Ця рівність забезпечується заборонаю привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших ознак; заборонаю втручання органів державної влади та місцевого самоврядування у виборчий процес; рівним та неупередженим ставленням влади до кандидатів; заборонаю використання коштів, недозволених законом; рівним та неупередженим ставленням засобів масової інформації до кандидатів.

Пряме виборче право означає, що депутати обираються безпо-

середньо виборцями.

Таємність голосування на виборах означає, що ніякі форми контролю за волевиявленням виборців не допускаються, а саме голосування відбувається у спеціально обладнаній для цього кабіні чи кімнаті. Під час заповнення бюлетеня в кабіні чи кімнаті для голосування може знаходитися тільки голосуючий.

Добровільність участі у виборах означає, що ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах.

Вибори в Україні є вільними. Громадянам забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. До того ж особи, які насильством, обманом, погрозами чи в інший спосіб перешкоджають вільному здійсненню громадянином України права обирати та бути обраним, вести передвиборну агітацію, публічно закликають або агітують за бойкотування виборів, а також члени виборчих комісій, службові особи державних і громадських органів, які вчинили підробку виборчих документів, неправильний підрахунок голосів, порушили таємницю голосування або допустили інше порушення виборчого законодавства, несуть відповідальність, передбачену цим законодавством. До певної відповідальності притягуються також особи, які опублікували або в інший спосіб розповсюдили явно неправдиві відомості про кандидата.

Цей Закон вказує, що вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій. Не може бути висунутий кандидатом й обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Усього обирається 450 депутатів. Закон регламентує, що вибори народних депутатів України можуть бути черговими або позачерговими.

Оголошення про початок виборчої кампанії здійснює Центральна виборча комісія. Чергові вибори відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України; позачергові — призначаються Президентом України і проводяться в межах 60 днів од дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Вибірчий процес включає такі етапи:

1. складання та уточнення списків виборців;
2. утворення виборчих округів;
3. утворення виборчих дільниць;
4. утворення виборчих комісій;
5. висування та реєстрація кандидатів у депутати;
6. проведення передвиборчої агітації;
7. голосування
8. підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;
9. встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;
10. припинення діяльності виборчих комісій.

Вибори організують і проводять: Центральна виборча комісія; окружні виборчі комісії; дільничні виборчі комісії. Центральна виборча комісія є постійно діючим державним органом. Вона визнається юридичною особою, має печатку зі своїм найменуванням і зображенням Державного Герба України. До складу Центральної виборчої комісії входять 15 членів, призначуваних Верховною Радою України за поданням Президента України.

Для підготовки проведення голосування виборців до 1 жовтня року, який передує року проведення чергових виборів народних депутатів України, складаються загальні списки виборців.

Висування кандидатів у депутати розпочинається за сто дев'ятнадцять днів і закінчується за дев'яносто днів до дня виборів.

Партія (блок), кандидати у депутати мають право розпочати свою передвиборчу агітацію з моменту прийняття Центральною виборчою комісією рішення про реєстрацію кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку). Агітація закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів.

Голосування проводиться в день виборів з 7-ї до 22-ї години.

Підрахунок голосів здійснюється відкрито і гласно членами дільничної виборчої комісії на її засіданні. Комісія підраховує кількість голосів, поданих за кожен список кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій.

Закон України "Про вибори Президента України" складається з 13 розділів (105 статей).

Цей Закон у ст. 1 фіксує основні принципи й засади виборів Президента України. Конституція України передбачає, що Президент

України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням строком на п'ять років. Встановлюється, що вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими і повторними. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Верховна Рада України призначає чергові вибори не пізніше як за 130 днів до дня виборів. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період 90 днів з дня припинення повноважень. Повторні вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня прийняття постанови Верховної Ради України про призначення повторних виборів.

Для проведення виборів територія єдиного загальнодержавного одномандатного виборчого округу поділяється на 225 територіальних виборчих округів. Виборчі округи поділяються на виборчі дільниці, з кількістю від 20 до 3000 виборців, а у виняткових випадках — з меншою чи більшою кількістю виборців.

Організацію та проведення виборів Президента України здійснює Центральна виборча комісія з виборів Президента України, територіальні та дільничні виборчі комісії. Право висувати кандидатів у Президенти України належить громадянам України, які мають право голосу. Вони реалізують це право через політичні партії та їхні виборчі блоки, які зареєстровані у встановленому законом порядку за рік до виборів, а також шляхом самовисування. Особа, яка отримала посвідчення про реєстрацію її як кандидата в Президенти України, має право вести передвиборну агітацію та користуватися передбаченими в законодавстві гарантіями діяльності.

Час і місце, організація і порядок голосування, підрахунок голосів на виборчій дільниці та підведення підсумків голосування у виборчому округу відбуваються в порядку, передбаченому Законом України "Про вибори Президента України". Центральна виборча комісія з виборів Президента України на підставі протоколів територіальних виборчих комісій не пізніше як у десятиденний строк після виборів установлює результати виборів Президента України. Вибори вважаються такими, що відбулися, якщо в них узяло участь більше половини виборців, внесених до списків виборців. Обраним Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, котрі взяли участь у голосуванні. Конституція додає

до цього, що Президент України вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України, текст і порядок проголошення якої визначається Конституцією України.

Закон України *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"*, який складається з 14 розділів та 89 статей, встановлює, що вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища. Вибори депутатів міських рад проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати (далі — виборчі списки) від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами території відповідної міської громади. Вибори депутатів районних у містах рад проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідного району у місті. Вибори депутатів районних рад проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідного району. Вибори депутатів обласних рад, міст Києва та Севастополя проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідної області, міст Києва та Севастополя. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами Автономної Республіки Крим. Вибори сільських, селищних, міських голів

проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в єдиному одномандатному окрузі, межі якого збігаються з межами відповідної територіальної громади.

Вибори депутатів Верховної Ради АРК та місцевих рад і їх голів можуть бути черговими, позачерговими, повторними, проміжними або першими (у разі формування нових місцевих рад (далі — перші місцеві вибори). Чергові вибори депутатів та сільських, селищних, міських голів відбуваються одночасно з виборами народних депутатів України.

Рішення про проведення чергових і позачергових виборів депутатів ВР АРК, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів приймає Верховна Рада України або Верховна Рада АРК відповідно, про проведення повторних та проміжних виборів - відповідна територіальна виборча комісія. Перші місцеві вибори призначаються відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською або Севастопольською міською радою, якщо інше не передбачено законом.

Чергові місцеві вибори призначаються не пізніше як за 120 днів до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається за 90 днів до дня виборів. Відповідна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу місцевих виборів не пізніше ніж за п'ять днів до його початку. Позачергові місцеві вибори призначаються не пізніше як за 70 днів до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається за 60 днів до дня виборів. Повторні місцеві вибори проводяться в останню неділю шістдесятиденного строку з дня оприлюднення територіальною виборчою комісією рішення про їх призначення. Рішення про призначення повторних місцевих виборів приймається територіальною виборчою комісією не пізніше як у тридцятиденний строк з дня прийняття рішення про визнання місцевих виборів у цьому окрузі недійсними або такими, що не відбулися, або у разі визнання особи такою, яка відмовилася від депутатського мандата або посади сільського, селищного, міського голови. Проміжні місцеві вибори проводяться в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування рішення про призначення виборів. Рішення про призначення проміжних виборів депутата приймається територіальною виборчою комісією не пізніше як у тридцятиденний строк з дня дострокового припинення повноважень депутата, обраного у відповідному виборчому окрузі. Перші місцеві вибори

призначаються не пізніш як за 120 днів до дня виборів, а початок їх виборчого процесу оголошується не пізніш як за 90 днів. Місцеві вибори призначаються на неділю.

Систему виборчих комісій, що здійснюють підготовку та проведення місцевих виборів, становлять:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) територіальні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

Для підготовки та проведення голосування виконавчі органи сільських, селищних, міських (у містах, де немає районних у місті рад), районних у містах рад або органи (посадові особи), які відповідно до закону здійснюють їх повноваження, до 1 вересня року, що передує рокові проведення чергових місцевих виборів, складають загальні списки виборців на підставі відомостей про місце їх проживання за формою, встановленою Центральною виборчою комісією.

Право висування кандидатів належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії, виборчі блоки або через самовисування. Висування кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови розпочинається за 70 днів і закінчується за 40 днів до дня місцевих виборів. Подання документів до відповідної виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати в одномандатному окрузі починається за 60 і закінчується за 40 днів до дня виборів. Зареєстрований відповідним чином кандидат відтоді має право на здійснення передвиборної агітації та використання гарантій його діяльності.

Голосування проводиться у день виборів із 7-ї до 22-ї години. Відповідальність за організацію голосування несе дільнична виборча комісія.

Референдум (лат. referendum – те, що має бути повідомлене) — голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або певної частини її населення (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного і суспільного життя. Референдум і вибори мають загальний метод здійснення — голосування, але різняться своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, на думку більшості виборців, найбільш гідна обіймати виборну посаду. Завдання референдуму — вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось

осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Залежно від тих чи інших ознак референдуми поділяються на певні *види*.

1. В залежності від юридичної сили рішення, прийнятого референдумом:

Імперативний – його рішення мають вищий, обов'язковий і остаточний характер;

Консультативний – проводиться з метою виявлення позиції виборців з питання, вирішення якого залишається за органом державної влади або місцевого самоврядування.

2. За предметом:

Конституційний – референдум, що розглядає питання пов'язані із прийняттям та зміною конституції;

Законодавчий – референдум, предметом якого є закон, або законопроект;

Міжнародно-правовий – референдум, на який виносяться міжнародно-правові питання (приєднання держави до міжнародного договору або входження до міжнародної організації) ;

Адміністративний – референдум, на який виносяться питання управлінського характеру (зміна адміністративно-територіального поділу, системи органів або схеми організації місцевого самоврядування).

3. За способом проведення:

Обов'язковий референдум — проводиться з питання, яке згідно з законом може бути вирішене виключно шляхом референдуму;

Факультативний – референдум, що визначається як один із можливих, але необов'язкових способів вирішення певних питань.

4. За територією проведення:

Загальнодержавний – проводиться на всій території держави;

Місцевий – проводиться на території суб'єкта федерації, автономного утворення або адміністративно-територіальної одиниці.

Конкретні питання, пов'язані з організацією та проведенням референдуму, регламентуються Законом України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р.

Всеукраїнський референдум може призначатися Верховною Радою або Президентом України, але тільки в межах визначених Конституцією повноважень. Так, Верховна Рада уповноважена признача-

ти всеукраїнський референдум для вирішення питань про зміну території держави. Президент має право призначити його щодо законопроектів про внесення змін до розділів I, II, XII Конституції, а також проголошує референдум за народною ініціативою. Конституція України визначає межі використання всеукраїнського референдуму: його предмет не можуть становити питання податків, бюджету та амністії (ст.74).

Ініціатива щодо проведення референдуму визнається народною, а значить, обов'язковою до втілення в життя, якщо відповідна вимога виходить не менш як від 3 млн. громадян України, які мають право голосу. Аби ця ініціатива відображала прагнення народу України, Конституція встановлює, що підписи під вимогою про призначення референдуму повинні бути зібрані не менш як у 2/3 областей і не менш як по 100 тис. підписів у кожній з них.

8. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів України, якими можуть бути лише громадяни України, що на день виборів досягли 21 року, мають право голосу і проживають в Україні протягом останніх п'яти років. Вони обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на п'ять років.

Не може бути обраний до Верховної Ради України громадянин, який має непогашену і не зняту у встановленому законом порядку судимість за вчинення умисного злочину.

Правовий статус народного депутата України визначено законом “Про статус народного депутата України” в редакції від 22 березня 2001 року. Особи, обрані до складу парламенту, мають здійснювати депутатські повноваження на постійній основі. Це означає, що народний депутат не має права: бути членом Кабінету Міністрів, керівником центрального органу виконавчої влади; мати представницький мандат чи одночасно бути на державній службі; обіймати посаду сільського, міського, селищного голови; займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, окрім викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час; залучатися як експерт органами досудового слідства, прокуратури, суду, а також займатися адвокатсь-

кою діяльністю, входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складання ними перед Верховною Радою присяги такого змісту: "Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу. Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників".

Текст присяги перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради зачитує найстарший за віком народний депутат України. Потім депутати ставлять свій підпис під її текстом, що й означає її складання. Якщо ж депутат відмовляється скласти передбачену Конституцією присягу, він втрачає депутатський мандат. У такому разі у відповідному виборчому окрузі повинні відбутись нові вибори до Верховної Ради України.

Конституція закріплює ряд *гарантій*, покликаних забезпечити сприятливі умови для виконання депутатами своїх повноважень, а також захистити їх від репресій. Однією з таких гарантій є депутатська недоторканність. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Така згода повинна бути висловлена у відповідній постанові, прийнятій на пленарному засіданні парламенту.

Обсяг повноважень народних депутатів України визначається Конституцією і законодавством. Ці повноваження починаються з моменту складання депутатом присяги і припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради відповідного скликання.

Конституція України (ст. 81) передбачає й *можливість дострокового припинення депутатських повноважень* у разі: особистої письмової заяви про складання депутатських повноважень; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; визнання депутата судом недієздатним або безвісно відсутнім; припинення громадянства депутата або його виїзду на постійне проживання за межі України; порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата; невходження народного депутата, обраного від політичної партії (блоку), до складу депутатської фракції цієї партії (блоку) або виходу народного депутата із складу такої фракції; смерті депутата, а також достроково

го припинення повноважень Верховної Ради України.

Відповідно до Конституції України Верховна Рада може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто не менше 300 народних депутатів) і працює сесійно.

До повноважень Верховної Ради України належать:

- внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбаченими розділом XIII Конституції України;
- призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції;
- прийняття законів;
- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту);
- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади та ін.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як 1/3 народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної ради України.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше, ніж на 30-й день після того, коли Центральна виборча комісія офіційно оголосила результати виборів. Перше засідання Верховної Ради відкриває найстарший за віком народний депутат України, який веде його доти, поки Верховна Рада не обере свого Голову.

Сесії Верховної Ради можуть бути черговими, тобто такими, що починають свою роботу у встановлені Конституцією України строки (першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року) і позачерговими, які можуть скликатись на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України.

Позачергові сесії скликаються Головою Верховної Ради із зазначенням питань, які виносяться на їх розгляд.

Якщо указом Президента в Україні запроваджується воєнний чи надзвичайний стан, то Верховна Рада повинна зібратись у дводенний строк на позачергову сесію без її офіційного скликання. Конкретний порядок роботи Верховної Ради України, тобто порядок формування її комітетів та комісій, проходження законопроектів тощо встановлюється Конституцією та регламентом Верховної Ради.

Усі свої рішення Верховна Рада може приймати лише на пленарних засіданнях (загальних зборах депутатів) шляхом голосування, яке може бути таємним чи відкритим і здійснюватись підняттям рук, бюлетенями чи за допомогою технічних засобів. Депутат повинен брати участь у голосуванні особисто, він не може доручати голосувати від свого імені іншим депутатам.

Рішення приймаються у формі законів, постанов та інших актів простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради (не менше 226 голосів народних депутатів). Лише при вирішенні питань, пов'язаних із внесенням змін до Конституції та усуненням Президента України з поста в порядку імпічменту, рішення приймаються відповідно не менш як двома третинами та трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради.

Для керівництва своєю роботою Верховна Рада обирає Голову, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України. Ці посадові особи обираються зі складу депутатів Верховної Ради і за потреби можуть бути відкликані.

Із метою здійснення законопроектних робіт, підготовки і попереднього розгляду питань, що належать до повноважень Верховної

Ради України, утворюються її *комітети*, які працюють постійно. Для розгляду питань, що мають тимчасовий характер або не належать до тих, які підлягають розгляду у вже існуючих комітетах, Верховна Рада може створювати *тимчасові спеціальні комісії*.

За необхідності проведення розслідувань, пов'язаних із питаннями, що зачіпають інтереси усього суспільства, Верховна Рада може створювати *тимчасові слідчі комісії*.

Процес законотворчої діяльності Верховної Ради України характеризується правом законодавчої ініціативи, прийняттям та оприлюдненням нормативно-правових актів. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить: Президентові України; народним депутатам України; Кабінетові Міністрів України.

Закони Верховна Рада приймає більшістю від її конституційного складу. Закони, що вносять зміни до Конституції та сама Конституція України приймається не менше як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України.

Закон підписується Головою Верховної Ради України і невідкладно надсилається Президентові України.

Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, або повертає закон із своїми умовитованими пропозиціями для повторного розгляду. Якщо Верховна Рада України під час повторного розгляду підтвердить закон 2/3 від її конституційного складу, то Президент України зобов'язаний підписати і оприлюднити такий закон протягом 10 днів. Закон набирає чинності через 10 днів після його оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється головою Верховної Ради України і опубліковується з його підписом.

9. Президент України — глава держави

Термін "президент" походить від латинського "praesidens", що означає "той, хто сидить спереду". У нашій державі посаду Президента було запроваджено Законом від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР". У Конституції України Президенту присвячено розділ V, який складається з 11 статей, що встановлюють порядок обрання Президента та основи його взаємовідносин з державними органами.

Конституція визначає Президента як главу держави. Це дає підставу говорити про нього як про уособлення держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її гілки, і обумовлює його повноваження і статус у політичному житті суспільства. Як глава держави Президент виступає як у вирішенні внутрішніх проблем країни, так від її імені і у міжнародних зносинах. Як глава держави Президент України виступає в ролі арбітра у разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади, забезпечує єдність держави.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. До кандидата у Президенти Конституція України висуває певні вимоги.

Він повинен бути громадянином України. Кандидат у Президенти повинен досягти 35 років. Встановлюючи це правило, Конституція виходить із того, що у такому віці людина вже має певний життєвий досвід, достатньо здоров'я та енергії для виконання президентських повноважень. Він має протягом десяти останніх перед днем виборів років проживати в Україні. Цей строк визнається необхідним для того, щоб він міг орієнтуватись в особливостях суспільного життя країни, а отже, й правильно визначати шляхи його удосконалення тощо. Кандидат повинен мати право голосу, володіти активним виборчим правом і не може бути обмеженим у виборчих правах. Кандидат має володіти державною мовою, якою відповідно до ч. 1 ст. 10 Конституції є українська.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більш, ніж два строки підряд. Ця норма покликана запобігти тривалому перебуванню при владі однієї особи, оскільки це, як свідчить історичний досвід, часто призводить до встановлення антидемократичних державно-правових режимів. Водночас Конституція України не забороняє переобрання особи Президентом на третій строк після того, коли цю посаду займала інша особа.

Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом якихось виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Ця заборона має на меті забезпечити незалежність Президента від будь-яких державних і недержавних структур. Водночас йому не забороняється займатися науковою та викладацькою діяльністю.

Конституція України встановлює строки проведення виборів Президента. Так, чергові вибори проводяться в останню неділю п'ятого року повноважень Президента. У разі дострокового припинення його повноважень вибори Президента України проводяться в період 90 днів з дня припинення цих повноважень. Чітке конституційне визначення чергових і позачергових виборів Президента покликане забезпечити відповідну організованість і максимально, з урахуванням потреб виборчого процесу, скоротити періоди, коли посада Президента може бути вакантною.

Новообраний Президент України приступає до виконання обов'язків не пізніше, ніж через 30 днів, а у разі, коли Президента обрано на позачергових виборах, — у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Повноваження новообраного Президента починаються з моменту складення ним *присяги* народові, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України. У присязі, текст якої закріплено у ст. 104 Конституції, Президент України офіційно і урочисто зобов'язується боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу, обстоювати права і свободи громадян, підносити авторитет України у світі.

Юридичне значення присяги полягає у тому, що саме з моменту її складення новообраний Президент приступає до виконання своїх повноважень як глава держави, а повноваження попереднього Президента припиняються.

Конституція України встановлює *недоторканність Президента*, якою він користується під час виконання своїх повноважень. Її треба розглядати як особливу гарантію створення безперешкодних умов для здійснення ним повноважень глави держави. Честь і гідність Президента України як глави держави підлягають особливому захисту.

Основні функції і повноваження Президента визначаються Конституцією України. За Конституцією Президент є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави.

Одними із пріоритетних повноважень Президента у здійсненні названих функцій є його *повноваження щодо представництва держави всередині країни і в міжнародних відносинах*.

Як представник держави в своїй країні, Президент має право звертатися з посланнями до народу та із щорічними (чи позачерговими) посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. Він також представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Як представник нашої держави у міжнародних відносинах і керівник її зовнішньої політичної діяльності, Президент приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, а також приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав.

Як глава держави, Президент України має ряд *повноважень щодо призначення і оголошення виборів і референдумів як форм безпосередньої демократії та щодо формування і функціонування органів державної влади.*

Зокрема, Президент призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України (ст. 156), проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає позачергові вибори до Верховної Ради у строки, встановлені Конституцією.

Особливе місце серед повноважень Президента кожної країни посідають його *повноваження щодо парламенту*, зокрема право розпуску парламенту, у випадках передбачених ст.90 Конституції України. Зокрема, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано його персональний склад; протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. Повноваження парламенту не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Ряд повноважень Президента стосуються його права впливу на законодавчу та іншу діяльність Верховної Ради. Пріоритетним серед них є право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до Верховної Ради України законопроекти або пропозиції щодо прийняття законів. До того ж законопроекти, визначені Президентом як невідкладні,

мають розглядатися Верховною Радою позачергово. Президент має право вносити законопроекти про внесення змін і доповнень до всіх розділів Конституції, в тому числі до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдуми" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України", які за умови їх прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Президент має також значні повноваження на завершальній стадії законодавчого процесу: підписання і оприлюднення законів. Відповідно до чинної Конституції Президентові належить право підписання законів, прийнятих Верховною Радою, і оприлюднення їх.

Одним із повноважень Президента як глави держави є його установчі повноваження щодо формування органів виконавчої влади.

Так, відповідно до ст. 106 Конституції Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції.

Президент має також ряд інших повноважень щодо формування органів виконавчої влади та призначення посадових осіб. Він призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Ряд повноважень має Президент і щодо формування органів судової влади та контрольно-наглядових органів. Зокрема, Президент призначає третину складу Конституційного Суду України; утворює суди у визначеному законом порядку; призначає за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади; здійснює помилування.

Досить широке коло повноважень має Президент як гарант конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України; додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних інститутів.

Відповідно до Конституції Президент є Головнокомандувачем Збройних Сил України, він призначає на посади та звільнює з посад вище командування Збройних Сил, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони дер-

жави; очолює Раду національної оборони і безпеки; вносить до Верховної Ради питання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України; відповідно до закону приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання й класні чини.

Як гарант Конституції і конституційного ладу України в цілому, Президент, поряд з правом вето, має право звернення до Конституційного Суду з питань конституційності (відповідності Конституції) законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції).

Президент має право також звернення до Конституційного Суду за висновком про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151 Конституції).

На випадок, коли вичерпані інші можливості гарантування держання Конституції, Президент може звернутися по допомогу до народу. Зокрема, він має право призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України (ст. 156) та проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

Як глава держави, Президент також приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією.

Однією з особливостей статусу Президента є те, що він не може передавати свої повноваження іншим особами або органам. Це є важливою гарантією як статусу Президента, так і конституційного ладу в цілому.

Президент має право видавати *укази і розпорядження*, які є обо-

в'язковими до виконання на всій території України. Ці акти повинні створюватись на основі Конституції і спрямовуватись на виконання її положень. Водночас укази і розпорядження Президента є правовою базою для актів органів виконавчої влади. За юридичними ознаками акти Президента можуть бути нормативними, тобто такими, в яких містяться правила загального характеру і які розраховані на багаторазове використання, та індивідуальними, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (призначення конкретної особи на посаду, нагородження тощо).

Згідно зі ст. 107 Конституції при Президенті України і під його головуванням створюється **Рада національної безпеки і оборони України**. Її правові засади організації та діяльності визначено у Законі України "Про Раду національної безпеки і оборони України" від 5 березня 1998 р.

Рада національної безпеки і оборони України відповідно до Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Функціями Ради національної безпеки і оборони України є:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до функцій, визначених законом, Рада національної безпеки і оборони України: розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України; здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції; залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та ор-

ганізацій усіх форм власності; ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання; координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану; координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану; координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Членами Ради національної безпеки і оборони України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади.

Секретар Ради національної безпеки і оборони України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Секретар Ради національної безпеки і оборони України забезпечує організацію роботи і виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України. Секретар Ради національної безпеки і оборони України має заступників, які за його поданням призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. На посади Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників можуть призначатися як цивільні особи, так і військовослужбовці.

Для опрацювання і комплексного вирішення проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного та прогнозного супроводження діяльності Ради національної безпеки і оборони України за її рішенням в рамках коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть утворюватися тимчасові міжвідомчі комісії, робочі та консультативні органи.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України прий-

маються не менш як двома третинами голосів її членів. Прийняті рішення вводяться в дію указами Президента України.

Дострокове припинення повноважень Президента України

Конституція (ст. 108) передбачає можливість дострокового припинення повноважень Президента України. Це може мати місце у разі:

1) *відставки*. Причини, які вважаються поважними для оголошення відставки Конституцією не перелічено. Для набуття відставкою чинності Президент повинен на засіданні Верховної Ради особисто оголосити заяву про неї. Виголошення заяви про відставку від імені Президента іншими особами не допускається, а у разі здійснення цього вона не має ніякої юридичної сили;

2) *неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я*. Для встановлення юридичної значущості цієї підстави потрібна наявність певних факторів. Насамперед необхідний медичний висновок з посиланням на те, що за станом здоров'я Президент не може виконувати покладені на нього повноваження глави держави. З цим висновком Верховна Рада звертається до Верховного Суду України, який перевіряє законність складення медичного висновку і після цього звертається до Верховної Ради з поданням щодо встановлення неможливості виконання Президентом своїх повноважень. Це подання розглядається на засіданні Верховної Ради, на якому і приймається рішення по суті. При цьому рішення про неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я набуває сили лише за умови, коли за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 226 народних депутатів.

Конституція не уточнює, яка медична установа має готувати відповідний висновок, а також те, яка кількість депутатів і у якому порядку повинна подавати до Верховного Суду звернення щодо стану здоров'я Президента. Тому ці питання потребують врегулювання спеціальним законом;

3) *усунення з поста Президента в порядку імпичменту*, тобто на підставі сформульованого у прийнятому за спеціальною процедурою рішенні Верховної Ради обвинувачення Президента у вчиненні ним державної зради або іншого злочину.

Процедура імпичменту починається у разі, коли відповідне звинувачення Президента підтримується не менш як 226 народними депутатами (більшістю від конституційного складу Верховної Ради

України). Після цього Верховною Радою створюється спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять депутати і обов'язково спеціальний прокурор та спеціальні слідчі, які є професійними спеціалістами. Результати роботи цієї комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, в ході якого, за наявності підстав, може бути прийнято рішення про звинувачення Президента України. Таке рішення набуває чинності, якщо воно прийнято не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, тобто голосами не менш як 300 народних депутатів України.

Після прийняття вказаного рішення справа передається до Конституційного Суду України, який розглядає її з точки зору додержання передбаченої Конституцією процедури розслідування і розгляду на попередніх етапах. При позитивному рішенні Конституційного Суду справа передається до Верховного Суду України, який дає висновок про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, мають ознаки державної зради або іншого злочину. Лише після цього Верховна Рада дістає право прийняти рішення про усунення Президента з його поста. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менш як три чверті від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 338 народних депутатів України;

4) *смерті особи, яка перебувала на посту Президента.*

У разі дострокового припинення повноважень Президента України на вказаних підставах на період до обрання і вступу на пост нового Президента виконання президентських обов'язків покладається на Голову Верховної Ради України. Однак у цей період Голова Верховної Ради України не може здійснювати деякі повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 ст.106 Конституції України.

Розгляд конституційних повноважень Президента України та умов їх здійснення дає підстави для висновку про те, що в Україні сформувалась республіка парламентсько-президентського типу.

10. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній

Раді України реалізується через затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін, організацію контролю за виконанням бюджету та прийняття рішення щодо звіту про його виконання. Верховна Рада України розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів, призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, контролює діяльність Кабінету Міністрів. За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради вона може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від її конституційного складу.

Таким чином, Кабінет Міністрів України перебуває у *подвійному підпорядкуванні*. Кабінет Міністрів України та інші структури виконавчої влади не можуть ефективно діяти поза межами єдиної системи. У нашій державі виконавча вертикаль функціонує на підставі чіткої субординації і підпорядкування.

Відповідно до ст. 114 Конституції *до складу Кабінету Міністрів України* входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Кабінет Міністрів має повноваження створювати свої постійні та тимчасові комісії, а також інші робочі органи.

Прем'єр-міністр призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, забезпечує виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою України. Це означає, що Конституція України відводить Прем'єр-міністру вирішальну роль у визначенні основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів, а також в організації його роботи. Водночас не треба забувати, що Кабінет Міністрів є колегіальним органом, на засіданнях якого допускається широкий і вільний обмін думками з усіх питань, що розглядаються.

Основною організаційною формою діяльності Кабінету Міністрів є його засідання. На них відповідно до практики, що склалася, розглядаються найбільш важливі питання державного управління і соціа-

льно-культурного будівництва: про підготовку і виконання бюджету, проекти приватизаційних програм, фінанси та ціноутворення, надання кредитів і позик.

Конституція України визначає більшість *повноважень Кабінету Міністрів України*. Згідно зі ст. 116 до його відання належить:

1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина;

3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;

6) розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді звіту про його виконання. Конституція України визначає роль Кабінету Міністрів у регламентованій законом діяльності органів державної влади по складанню, розгляду, затвердженню і виконанню бюджету.

Кабінет Міністрів не пізніше 15 вересня кожного року має подавати Верховній Раді України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік разом із доповіддю про хід виконання бюджету за поточний рік. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період. По закінченні цього строку Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради звіт про виконання бюджету, який оприлюднюється.

Серед найважливіших проблем у сфері бюджету, що вирішуються Кабінетом Міністрів України, — скорочення його дефіциту, запобігання неконтрольованому зростанню витрат, зміцнення прибуткової частини бюджету і посилення соціальної спрямованості витрат.

Забезпечуючи розробку і прийняття бюджету, Кабінет Міністрів

України взаємодіє з Національним банком України, опирається на Міністерство фінансів та інші центральні й місцеві органи виконавчої влади. Контроль за використанням коштів бюджету від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади.

9¹) утворює, реорганізовує та ліквідує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

9²) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Припинення повноважень Кабінету Міністрів

Стаття 115 Конституції України встановлює, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів, але не довше ніж 60 днів.

У Конституції України (ст. 117) встановлюються форми нормативно-правових актів Кабінету Міністрів. Це *постанови і розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

У вигляді постанов, як правило, оформлюються рішення, що мають нормативний характер і найбільш важливе значення. Рішення з оперативних питань, а також інших поточних проблем видаються у формі розпоряджень. Акти Кабінету Міністрів підписує Прем'єр-міністр України. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом. У разі їх суперечливості вони, а також інші акти Кабінету Міністрів відповідно до ст.

106 Конституції можуть бути скасовані Президентом України.

11. Судова система та органи прокуратури

У системі розподілу державної влади однією з її гілок згідно зі ст. 6 Конституції України є судова влада, призначення якої полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, забезпечення відповідності актів Верховної Ради, Президента, органів виконавчої влади України та органів місцевого самоврядування Конституції України, дотримання законності при застосуванні законів та інших нормативних актів. Існування самостійної судової влади поряд з законодавчою та виконавчою - це необхідний атрибут будь-якої демократичної держави.

Судова влада як одна з гілок державної влади характеризується її *основними ознаками*. Так, рішення органів судової влади, прийняті в межах їх компетенції, обов'язкові для всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, організацій та громадян; органи судової влади застосовують засоби державного примусу тощо. Водночас судова влада має *специфічні ознаки*, до яких відносять: самостійність, виключність, підзаконність та повноту.

Самостійність судової влади означає заборону втручання в сферу правосуддя та в здійснення інших функцій судової влади законодавчої та виконавчої гілок влади. Проте це не означає повної автономності судової гілки влади. Законодавча та виконавча гілки влади, Президент суттєво впливають на організацію та функціонування органів судової влади. Так, Верховна Рада, приймаючи закони, визначає систему судових органів та принципи її функціонування, встановлює статус суддів, порядок розгляду справ у суді тощо. Верховна Рада також здійснює установчі повноваження - бере участь у формуванні судових органів. Відповідні установчі повноваження здійснює і Президент України. Органи виконавчої влади забезпечують підготовку та підвищення кваліфікації кадрів, здійснюють матеріально-технічне забезпечення діяльності судів тощо.

Виключність судової влади полягає в тому, що функції судової влади можуть здійснюватися лише судами. Ст. 124 Конституції України передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Таким чином, лише суди мають право легітимно здійснювати повноваження державної влади щодо застосування в процесуальному порядку засо-

бів державного примусу, лише суд може у визначеному законом порядку визнавати особу винною в скоєні злочину, призначати кримінальне покарання, визнавати акти такими, що суперечать Конституції України тощо.

Підзаконність судової влади знаходить свій вияв, по-перше, в тому що суди та судді діють на основі закону, підпорядковуються Конституції та законам, по-друге, в особливій процесуальній формі здійснення повноважень органів судової влади, яка є найбільш складною формою юрисдикційної діяльності і, в силу цього, детально регламентується законом, зокрема, цивільно-процесуальним, кримінально-процесуальним та господарсько-процесуальним кодексами, нормами адміністративного законодавства.

Повнота судової влади визначається її обсягом, остаточним характером рішень, що приймаються судами, їх обов'язковим значенням.

Втручання у вирішення судових справ, погроза щодо судді, образа судді, невиконання судового рішення тягнуть за собою встановлену законом кримінальну відповідальність.

Судова влада виконує такі функції:

1. *Відправлення правосуддя*, під яким розуміють вид державної діяльності, що полягає в розгляді та вирішенні різних соціальних конфліктів, пов'язаних з дійсним або удаваним порушенням норм права та здійснюється, по-перше, спеціальними державними органами - судами від імені держави; по-друге, методом розгляду в судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ; по-третє, в установленій законом процесуальній формі; по-четверте, шляхом винесення загальнообов'язкових рішень .

2. *Судовий контроль (нагляд) за законністю та обґрунтованістю застосування засобів процесуального примусу*. Конституція України передбачила судові рішення як єдину підставу застосування органами, що здійснюють слідство, дізнання, оперативно-розшукову діяльність таких засобів процесуального примусу: арешт; утримання під вартою; огляд чи обшук житла, іншого володіння; обмеження таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.29-31).

3. *Тлумачення правових норм*, яке пов'язане з реалізацією повноваження Конституційного Суду України давати офіційне тлумачення Конституції та законів України (п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України).

4. *Офіційне посвідчення фактів, що мають юридичне значення*,

зокрема визнання людини померлою або безвісти відсутньою, встановлення родинних зв'язків тощо.

5. *Обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб'єктності громадян України* - прийняття судом рішення щодо визнання громадянина недієздатним, що призводить до обмеження конституційного права обирати і бути обраним тощо.

Правосуддя в Україні базується на демократичних *принципах*, які відображають завдання демократичної, правової держави і отримали закріплення в Розділі VIII Конституції України.

Принцип здійснення правосуддя виключно судами (ч. 1 ст. 124) означає, що в Україні немає і не може бути будь-яких, за виключенням судів, державних чи інших органів, які б мали право розглядати і вирішувати кримінальні, цивільні та інші справи.

Згідно з Конституцією судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. При цьому Конституція окремо встановлює заборону створення будь-яких надзвичайних та особливих судів.

Конституційний Суд входить до судової системи як самостійний суб'єкт і є єдиним органом конституційної юрисдикції (ч. 5 ст. 125).

Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами *територіальності і спеціалізації*. Найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Крім нього до системи судів загальної юрисдикції належать місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди.

Правосуддя згідно з Конституцією (ч. 1 ст. 127) здійснюють професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні.

Звідси випливає, що носіями судової влади в Україні виступають насамперед судді, які виконують свої обов'язки на професійній основі.

Судді, як зазначено в Законі України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не

менш, як три роки, проживає в Україні не менш, як десять років та володіє державною мовою.

Суддею вищого спеціалізованого суду може бути громадянин України, не молодший тридцяти років, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менш як сім років, в тому числі не менш як п'ять років на посаді судді.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена в дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Конституція України (ст. 126) *закріплює принцип незалежності суддів*. Незалежність суддів є важливою умовою самостійності судової влади, яка виявляється в тому, що судді підвладні виключно закону і вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Недоторканність суддів означає, що суддя не може бути без згоди Верховної Ради затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Особиста безпека суддів та їхніх сімей забезпечується державою.

Обіймають посади судді безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Добір кандидатів у судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного екзамену.

Кваліфікаційні екзамени на посаду судді приймаються кваліфікаційними комісіями суддів загальних судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, кваліфікаційними комісіями суддів господарських судів, військових судів та Вищою кваліфікаційною комісією суддів України.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Безстрокове заняття посади суддею є важливою гарантією неза-

лежності суддів. Згідно з Конституцією (ч. 5 ст. 126) суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються також у разі його смерті.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Вища рада юстиції діє згідно зі ст. 131 Конституції. Вона складається з двадцяти членів, а порядок її формування такий: по три члени призначають Верховна Рада, Президент, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ; двох членів призначає всеукраїнська конференція працівників прокуратури.

При цьому на посаду члена Вищої ради юстиції може бути рекомендований громадянин України, не молодший тридцяти п'яти ро-

ків і не старший шістдесяти років, який проживає в Україні не менш, як десять останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права не менше десяти років.

За посадою до складу Вищої ради юстиції входять Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

До відання Вищої ради юстиції Конституція відносить:

1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;

2) прийняття рішення стосовно порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Конституційний суд України є згідно з Конституцією (ст. 147) єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, тобто це незалежний від законодавчої і виконавчої гілок влади спеціальний судовий орган, який здійснює перевірку нормативних актів на їх відповідність Конституції України шляхом конституційного судочинства.

Порядок формування та діяльності, завдання, повноваження Конституційною Суду визначаються Конституцією України (розділ XII) та Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р.

Згідно з чинним законодавством Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України:

- шість суддів призначаються Президентом України після консультації з Прем'єр-міністром та Міністром юстиції щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду України.

Призначеною на посаду судді Конституційного Суду України вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента України, скріплений підписами Прем'єр-міністра України та Міністра юстиції України;

- шість суддів призначаються Верховною Радою таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду вносить Голова Верховної Ради, а також може вносити не менш, як 1/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховного

вної Ради; при цьому депутат має право поставити під пропозицією про висунення лише однієї кандидатури і ці підписи депутатів не відкликаються.

Відповідний Комітет Верховної Ради подає Верховній Раді свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду судді Конституційного Суду, внесеної у встановленому порядку.

Призначеними на посади суддів Конституційного Суду вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо кілька кандидатів набрали однакову кількість голосів і після їх призначення було б перевищено необхідне для призначення число суддів, щодо цих кандидатів проводиться повторне голосування;

- *шість суддів призначаються з'їздом суддів.* При цьому з'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає кандидатури на посади суддів Конституційного Суду для включення до бюлетенів для таємного голосування.

Призначеним на посаду судді Конституційного Суду вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів з'їзду суддів України.

Якщо голосування проводиться щодо кандидатур, число яких перевищує квоту для призначення на посади суддів Конституційного Суду, призначеними вважаються кандидати, які набрали більше голосів, ніж інші кандидати на ці посади.

Суддя Конституційного Суду призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду вступає на посаду з дня складення ним присяги судді Конституційного Суду на засіданні Верховної Ради, яке проводиться за участю Президента, Прем'єр-міністра, Голови Верховного Суду, не пізніше, як через місяць після призначення суддею Конституційного Суду України.

Конституція України (ч. 3 ст. 148) та Закон «Про Конституційний Суд України» (ст. 16) передбачають досить високі вимоги до членів Конституційного Суду. Так, суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та

володіє державною мовою. Судді Конституційного Суду України не можуть належати до політичних партій та профспілок, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду зі складу суддів Конституційного Суду шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Функціями Конституційного Суду є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України (конституційний контроль) і офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

До повноважень Конституційного Суду чинне законодавство відносить прийняття рішення та дача висновків у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш, як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинним міжнародним договорам України або тим міжнародним договорам, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання - це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції та

законів України, а також звернення Верховної Ради про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з поста в порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання є Верховна Рада Президент, не менш, як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховний Суд, Кабінет Міністрів, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Конституційне звернення — це письмове клопотання до Конституційного Суду про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Конституційний Суд за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим приймає *рішення*.

Конституційний Суд може визнати неконституційним правовий акт повністю або в окремій його частині.

У разі, якщо в процесі розгляду справи за конституційним поданням чи конституційним зверненням виявлено невідповідність Конституції України іншим правовим актам (їх окремим положенням), крім тих, щодо яких відкрито провадження в справі, і які впливають на прийняття рішення чи дачу висновку в справі. Конституційний Суд визнає такі правові акти (їх окремі положення) *неконституційними*.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодується державою у встановленому законом порядку.

У справах з питань офіційного тлумачення Конституції України та законів України; відповідності Конституції України чинним міжнародним договорам України або тим міжнародним договорам, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язко-

вість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту Конституційний Суд України дає висновки.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів Конституційного Суду.

Рішення і висновки Конституційного Суду рівною мірою є обов'язковими до виконання.

Конституційно-правовий статус прокуратури

У системі розподілу влад *прокуратура* (від лат. procurare - турбуватися) виступає відносно самостійним державно-правовим інститутом і безпосередньо не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з останньою.

Згідно з Конституцією (ст. 121) прокуратура становить єдину систему, яка включає Генеральну прокуратуру, прокуратуру Автономної Республіки Крим, прокуратури областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні та інші прирівняні до них прокуратури, в тому числі військові.

Конституційними функціями прокуратури є:

1) *підтримання державного обвинувачення в суді.* Прокурор, який бере участь в розгляді справ у судах, не здійснює нагляду за діяльністю суду. Додержуючи принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, він сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор має керуватися вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних по справі доказів;

2) *представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;*

3) *нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.* При цьому оперативно-розшукову діяльність можуть виконувати лише суб'єкти, визначені в Законі України від 18 лютого 1992р. «Про оперативно-розшукову діяльність». До них відносяться оперативні підрозділи:

- органів внутрішніх справ - кримінальна та спеціальна міліція, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, оперативно-розшукові підрозділи Державної автомобільної інспекції,

оперативно-режимні підрозділи місць позбавлення волі;

- органів служби безпеки - розвідка, контррозвідка, військова контррозвідка, підрозділи захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю, оперативно-технічного, оперативного документування;

- прикордонних військ - підрозділи з оперативно-розшукової роботи;

- управління державної охорони - підрозділ оперативного забезпечення охорони;

- органів державної податкової служби - оперативні підрозділи податкової міліції.

Органами дізнання є міліція; податкова міліція; органи державної безпеки; командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ; митні органи; начальники виправно-трудових установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових профілакторіїв і виховно-трудових профілакторіїв; органи державного пожежного нагляду; органи прикордонної охорони; капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні (ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу).

4) *нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах*, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) *нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.*

Найвищою посадовою особою в централізованій системі органів прокуратури є відповідно до ст. 122 Конституції Генеральний прокурор України. Генеральний прокурор призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради Президентом України. Строк повноважень Генерального прокурора України - п'ять років.

12. Територіальний устрій України. Автономна Республіка Крим

Під *територіальним устроєм* держави розуміють її територіальну організацію, тобто систему відносин між державою в цілому (її центральною владою) і територіальними складовими (населенням і чинними органами суспільної влади).

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою.

Унітарна держава — держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають ознак суверенітету. Тобто, в унітарній державі існує єдина система законодавства, єдина система державних органів, єдине громадянство і т. д. При цьому якась частина або частини такої держави можуть володіти статусом територіальної автономії, а тому мати своє законодавство, власні органи державної влади, свою символіку і т. ін. Таке становище пояснюється тим, що під територіальною автономією розуміють самоврядну територіальну одиницю в складі унітарної держави, яка має деяку самостійність у встановлених цією державою межах. Такий статус в Україні має Автономна Республіка Крим.

У цій же статті вказано, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною й недоторканою. Загалом територія — невід'ємна ознака державності, просторові межі державної влади. Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенство — це повнота й незалежність влади держави в межах її території.

Вказані положення поглиблюються в розділі IX Конституції України "Територіальний устрій України". У ст. 132 формулюються його головні засади. Насамперед зазначено, що державна територія є єдиною і цілісною, себто такою, що поєднана спільною системою державної влади — законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових органів. Рівночасно в її здійсненні слід поєднувати централізацію та децентралізацію, що забезпечить поєднання і врахування загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Це також означає, що в майбутньому необхідно чітко визначитися щодо структурного й функціонального розподілу влади між центром і регіонами.

У ст. 133 Конституції України визначено: "Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чер-

каська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

З огляду на це можна стверджувати, що *адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим*: вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь; середній — райони й міста обласного підпорядкування; нижчий — райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села. Принаймні, саме відповідно до таких територіальних одиниць будеться система державних органів і система місцевого самоврядування.

Згідно з розділом X Конституції України, *Автономна Республіка Крим* є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання (ст. 134).

Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання (ст. 135).

Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань: сільського господарства і лісів; меліорації і кар'єрів; громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва; містобудування і житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників; транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів; мисливства, рибальства; санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

До відання Автономної Республіки Крим належить:

1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

2) організація та проведення місцевих референдумів;

3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;

5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм;

6) визнання статусу місцевостей як курортів, встановлення зон санітарної охорони курортів;

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;

10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим

або в окремих й місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідно до Конституції України та Закону України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" від 10 лютого 1998 р., є представницьким органом Автономної Республіки Крим. Вона складається зі 100 депутатів, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням. Строк її повноважень — чотири роки. Але їх може припинити Верховна Рада України достроково на підставах і в порядку, визначених Конституцією України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 від її загального складу. А депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим може стати громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 18-річного віку, проживає в Україні не менш як п'ять років (дія останньої вимоги щодо необхідності постійного проживання в Україні протягом п'яти років не поширюється на представників кримськотатарського та інших депортованих народів, які повернулися на постійне проживання в Україну.

До відання Верховної Ради Автономної Республіки Крим відносять:

- прийняття Конституції Автономної Республіки Крим і подання її на затвердження Верховної Ради України, внесення в установленому порядку змін до неї, а також прийняття нормативно-правових актів, контроль за їх виконанням;
- призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- ухвалення рішення про проведення місцевого референдуму;
- визначення порядку управління майном, що належить Автономній Республіці Крим, і т. ін.

13. Місцеве самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Воно може здійснюватися територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та

їхні виконавчі комітети. Органами місцевого самоврядування, які репрезентують спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, є районні та обласні ради.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів і майна. До складу цих рад входять депутати, що їх обирають жителі села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на п'ять років.

Територіальні громади на підставі вищезгаданих принципів виборчого права обирають також строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Голови районної та обласної рад обираються відповідною радою та очолюють її виконавчий комітет.

Усі передбачені Конституцією та законодавством України органи самоврядування й самоорганізації мають власну матеріальну та фінансову основу, на яку поширюється їхня компетенція. Так, територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного й культурного розвитку та контролюють їх виконання; затверджують місцеві бюджети і т. ін.

Обласні й районні ради мають приблизно аналогічну компетенцію, що поширюється на їхні території.

Органам місцевого самоврядування закон може надавати окремі повноваження органів виконавчої влади, а тому з цих питань вони підпорядковані відповідним органам виконавчої влади.

Закон України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997р. складається з преамбули та 5 розділів (80 статей).

Цим Законом, з огляду на вищезгадані загальні засади організації та діяльності органів місцевого самоврядування, проголошено, що місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на основі *принципів*: народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання місцевих і державних інтересів, виборності, правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах власних повноважень і т. ін.

До системи місцевого самоврядування включають: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що репрезентують спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Остання може вирішувати питання, що належать до її компетенції, через місцеві референдуми, загальні збори, місцеві ініціативи.

Сільські, селищні, міські ради також є органами місцевого самоврядування, які репрезентують відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені певні повноваження. Виконавчими органами цих рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління. Виконавчі органи очолюються відповідно сільським, селищним, міським головою, що визнається головною посадовою особою певної територіальної громади. Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Сільські, селищні, міські ради мають виключну компетенцію, під якою розуміють питання, що вирішуються тільки на їхніх пленарних засіданнях. До неї відносять:

- затвердження регламенту ради;
- утворення й ліквідацію постійних та інших комісій ради, затвердження та зміну їхнього складу, обрання голів комісій;
- утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу; внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск;
- винесення рішення про проведення місцевого референдуму;
- винесення рішень щодо випуску місцевих позик;
- затвердження статуту територіальної громади і т. ін.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають повно-

важення у сферах і галузях: соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку, бюджету, фінансів і цін, управління комунальною власністю, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку, будівництва, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища, соціального захисту населення, зовнішньоекономічної діяльності, оборонної роботи, адміністративно-територіального устрою, забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, відзначення державними нагородами, відзнаками Президента України та присвоєння почесних звань України.

Сільський, селищний, міський голова: забезпечує здійснення повноважень органів виконавчої влади на відповідній території, додержання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади; організує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету; підписує рішення ради та її виконавчого комітету; здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету.

Виключно на пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються такі питання:

- обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх з посади;
- утворення, обрання і ліквідація постійних та інших комісій ради, зміна їхнього складу, обрання голів комісій;
- утворення президії (колегії) ради, затвердження положення про неї;
- затвердження регламенту ради і т. ін. Сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх створення), районні, обласні ради складаються з депутатів, яких обирає населення відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням. Строк повноважень рад — чотири роки. Усі ради працюють сесійно. Сесії складаються з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. У радах створюються постійні й тимчасові контрольні комісії. Постійні комісії ради є органами ради, що обираються з-поміж її депутатів для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради її виконавчого комітету. Тимчасові конт-

рольні комісії ради є органами ради, що обираються з-поміж її депутатів для здійснення контролю з конкретно визначених радою питань. Рада в межах її повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень.

Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Держава гарантує та спрямовує свої зусилля на розвиток місцевого самоврядування в Україні.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте предмет конституційного права.
2. Які особливості має Конституція як Основний Закон держави?
3. Назвіть принципи виборчого права України.
4. Яке значення має інститут референдуму для України?
5. Назвіть повноваження Верховної ради України.
6. Назвіть повноваження Президента України.
7. Назвіть повноваження Кабінету Міністрів України.
8. Якою за формою правління є Україна?
9. Назвіть підстави набуття громадянства України.
10. Порівняйте права людини і громадянина.

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Громадянство України як один із інститутів конституційного права”.
2. “Конституційно-правові засади місцевого самоврядування в Україні”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України (із змінами і доп.). – К.: Атіка, 2006.
2. Коментар до конституції України / за ред. В.Ф.Опришка. – К., 1996.
3. Конституційне право України / за ред. В.Ф.Погорілка. – К., 2003.
4. Конституція України і основи правознавства в школі / за ред. І.Б.Усенка. – К., 1999.
5. Кравченко В.В. Конституційне право України. – К., 2000.
6. Лисенков С.Л. Конституція України: матеріали до вивчення. – К., 1997.

7. Лінецький С.В., Мельник М.І., Ришелюк А.М. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
8. Основи конституційного права України. Підручник /За ред. В.В. Копейчикова. – К. 2000.
9. Годика Ю.М., Клименко Г.Б. Основи конституційного права України. – Х., 1998.

Глава IV. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Адміністративне право України: поняття та предмет правового регулювання. Джерела адміністративного права

Адміністративне право являє собою окрему галузь правової системи України, що покликана регулювати суспільні відносини у сфері державного управління.

Визначаючи предмет адміністративного права, слід брати до уваги: сферу державного управління, що охоплює будь-які аспекти державно-управлінської діяльності; наявність у ній суб'єкта виконавчої влади; необхідність практичної реалізації повноважень, наданих суб'єктам виконавчої влади для провадження ними державно-управлінської діяльності.

Можна зазначити, що не всі суспільні відносини у сфері державного управління входять до кола відносин, які складають предмет адміністративного права. Власне, це лише ті умови, за яких управлінські відносини виникають як захід практичної реалізації завдань і функцій виконавчої влади.

Управлінські відносини, що регулюються адміністративним правом, багатогранні. На сучасному етапі залежно від особливостей їх учасників вирізняють такі *види управлінських відносин*:

- між суб'єктами центральних і місцевих органів виконавчої влади (між Кабінетом Міністрів України та обласними, районними державними адміністраціями);
- між суб'єктами виконавчої влади, які знаходяться на однаковому організаційно-правовому рівні та безпосередньо не пов'язані між собою підпорядкуванням (між міністерствами, комітетами й відомствами, на місцевому рівні між державними адміністраціями різних областей);
- між суб'єктами виконавчої влади і підпорядкованими їм державними підприємствами, організаціями, установами (Міністерство освіти — ректорат вищого навчального закладу); між суб'єктами виконавчої влади та державними підприємствами, організаціями, установами, які не знаходяться в їхньому організаційному підпорядкуванні (у питаннях фінансового контролю, адміністративного нагляду тощо);
- між суб'єктами виконавчої влади і виконавчими органами місцевого самоврядування;

- між суб'єктами виконавчої влади та недержавними господарськими й соціально-культурними об'єднаннями, підприємствами, установами (у комерційних, підприємницьких структурах);
- між суб'єктами виконавчої влади і громадськими об'єднаннями (між обласною державною адміністрацією та президією обласної ради профспілок);
- між суб'єктами виконавчої влади і громадянами (між відділом соціального забезпечення державної районної адміністрації та громадянином, який звернувся до відділу з заявою).

У названих видах управлінської діяльності безпосередньо бере участь той чи інший орган виконавчої влади. Без їхньої участі управлінські відносини в адміністративно-правовому розумінні виникати не можуть. Тому зазначені вище відносини не можуть виникати між громадянами, між громадськими об'єднаннями, а також усередині їх.

Джерела адміністративного права — це зовнішні форми відображення адміністративно-правових норм, закріплені в Конституції України, законодавчих актах, урядових постановах, рішеннях державних адміністрацій та інших нормативних актах державних органів.

Різноманітність адміністративно-правових норм передбачає і різні джерела адміністративного права України. За певними критеріями їх можна поділити на нормативні акти органів законодавчої влади, органів виконавчої влади, а також затверджені зазначеними органами положення, устави, нормативно-правові документи, що регулюють управлінську діяльність.

Необхідно зазначити, що джерела адміністративного права мають свої особливості, що обумовлюються спрямованістю норм, їхнім змістом, а також юридичною силою та сферою поширення. За вказаними ознаками джерела поділяються на *загальнодержавні, галузеві та локальні*. Загальнодержавні є обов'язковими для виконання всіма органами управління, незалежно від їх підпорядкування. Галузеві й локальні поширюються тільки на конкретно визначені підвідомчі органи.

Залежно від територіального устрою держави джерела поділяються на *державні, обласні, міські, районні*.

Джерела адміністративного права, що базуються на нормах Конституції України та законах, мають вищу юридичну силу щодо інших підзаконних актів, прийнятих нижчими за ієрархією органами виконавчої влади.

Отже, джерелом адміністративного права виступає нормативний акт органу державної влади або управління, який включає в себе адміністративно-правові норми, що регулюють державно-управлінську діяльність.

Адміністративне право належить до найменш систематизованих галузей правової системи України. З одного боку, такий стан речей пояснюється багатоманітністю предмета регулювання суспільних відносин адміністративним правом, а з іншого — відсутністю належного впорядкування наявних адміністративно-правових норм. Тому зараз однією з актуальних є проблема прискорення роботи з систематизації та кодифікації наявних адміністративно-правових матеріалів.

В Україні було проведено копітку роботу з кодифікації адміністративно-правових актів, наслідком її стало прийняття 7 грудня 1984 р. *Кодексу про адміністративні правопорушення* (набрав чинності з 1 червня 1985 р.). Він складається з 5 розділів (33 глави).

2. Управління як об'єкт адміністративного права

Адміністративне право об'єктивно взаємопов'язане з таким соціальним явищем, як *управління*. Сам термін (від лат. *administratio*— управління) став універсальним засобом для характеристики певного виду діяльності, спрямованої на досягнення відповідної суспільне значимої мети.

У ширшому розумінні *управління* визначається як керівництво певними суспільними процесами. Отже, виникає потреба щодо розкриття змісту самого поняття "керівництво" та його функціонального призначення в суспільстві.

Ці процеси органічно поєднані з виникненням і становленням держави і права. Адаже тільки з розвитком суспільства відбувається диференціація праці. В історії людства сталися три великі суспільні поділи праці, внаслідок яких від рільництва відокремилося скотарство, потім — промислові ремесла, а вони, своєю чергою, також зазнали розгалуження. Зазначені процеси супроводжуються зростанням населення і простою потребою координації їхніх дій, установами стабільних зв'язків між виробниками.

Отже, сама природа праці, багатогранність діяльності людей породжує потребу в управлінні. У загальному плані під ним розуміють будь-яку цілеспрямовану, організаційну дію на різноманітні процеси в природі, техніці, суспільстві.

Об'єктами управління виступають:

- суспільна праця (процес виробництва);
- державні органи та об'єднання громадян;
- соціальні індивіди (громадяни, в тому числі й іноземні, службовці, в тому числі й недержавного сектора);
- тварини і рослинні організми;
- технічні засоби (машини, агрегати).

Отож, управління умовно можна розділити на таке, що здійснюється в технічній, біологічній та соціальній сферах суспільства.

Технічне управління спрямовує свою дію на управління механізмами, обладнанням із метою підвищення продуктивності праці людини, забезпечення її потреб у виробництві.

Біологічне управління спрямовує свою дію на тваринний, рослинний світ із метою підвищення їхньої продуктивності (прояв даного виду управління — біотехнологія, генна інженерія).

Соціальне управління є провідним видом управління. Його дія поширюється на соціальну сферу, де суб'єктом та об'єктом управління виступають як окрема людина, так і колективи людей. Від двох попередніх видів соціальне управління відрізняється вольовим впливом одних суб'єктів управлінських відносин на свідомість і волю інших.

Для соціального управління характерна множинність об'єктів, звідси впливає й різноманітність видів управління. До них можна віднести й державне управління.

Державне управління — одна з головних форм діяльності держави, особливий вид соціального управління в суспільстві.

Державному управлінню притаманні всі основні риси, які характеризують суспільне управління. Це, насамперед, свідоме, цілеспрямоване здійснення впливу на всі сфери суспільства в інтересах людей.

У широкому значенні це — діяльність усіх видів державних органів: законодавчих, судових, контрольно-наглядових, виконавчо-розпорядчих з організації суспільного життя.

Структура державного управління вирізняється складністю. Її основними елементами виступають керівні й керовані системи, їхні суб'єкти та об'єкти. Це — виконавчі й розпорядчі органи, їхній апарат, сфери й галузі управління, підприємства, установи, організації тощо.

Державне управління доцільно розглядати як виконавчо-розпорядчу діяльність окремої системи державних органів, спеціально заснованих для здійснення державного управління. Але це аж ніяк не означає, що державне управління є сферою діяльності виключно ви-

конавчих органів. Питання управління вирішуються і законодавчими органами, які здійснюють законодавче регулювання всіх сфер суспільного життя. Щоправда, більшість функцій виконавчо-розпорядчої діяльності покладається на виконавчі органи.

Державному управлінню властиві такі риси:

- діяльність із реалізації завдань і функцій держави;
- воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами;
- вони діють за дорученням держави, від її імені та мають державно-владні повноваження;
- форми й методи роботи управлінських органів регламентуються правом.

Отже, державне управління — підзаконна виконавча й розпорядча діяльність органів державного управління, спрямована на практичне виконання законів у процесі повсякденного та безпосереднього керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом.

3. Державна служба: поняття, правовий статус державних службовців

Державною службою в Україні визнається професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їхньому апараті та на яких покладено практичне виконання завдань і функцій держави. Ця категорія осіб є державними службовцями, має відповідні службові повноваження та одержує заробітну платню з державних коштів.

Державна служба здійснюється на професійній основі. Такий порядок обумовлюється необхідністю забезпечення неперервної, компетентної діяльності державних організацій.

Правовий інститут державної служби складають норми конституційного, трудового, цивільного, фінансового та інших галузей права. Вони регламентують правовий статус державних службовців, у тому числі й порядок проходження державної служби, види заохочень і відповідальності службовців, обмеження, пов'язані з прийняттям і проходженням державної служби, підстави припинення державної служби. Адміністративно-правові норми, які регламентують питання державної служби, складають частину цього інституту і є самостійним інститутом адміністративного права.

Адміністративне право обслуговує передовсім державне управ-

ління. Воно визначає адміністративно-правовий статус державних службовців системи державного управління відповідно до *Закону України "Про державну службу" від 16 грудня 1993 р.*

Виходячи з принципу поділу влади, вирізняється державна служба в органах законодавчої, виконавчої та судової влади. Залежно від специфіки сфер державної діяльності до державної служби належать державні службовці, які працюють в апараті органів прокуратури, судів, дипломатичної служби, митного контролю, Служби безпеки, внутрішніх справ і т. д.

Основні принципи, що лежать в основі державної служби, закріплено в Конституції України та в Законі України "Про державну службу". Вони такі: служіння народів України; демократизм і законність; гуманізм і соціальна справедливість; пріоритет прав людини й громадянина; професіоналізм, компетентність, ініціативність, чесність, відданість справі; персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав і законних інтересів органів місцевого й регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян.

Право проходження державної служби надається громадянам України незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і місця проживання. Для її проходження вони мають одержати відповідну освіту і професійну підготовку та пройти в установленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою чинними законодавчими й нормативними актами.

Головним компонентом державної служби як юридичного інституту є посада.

Посада — визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадовими особами вважаються керівники й заступники керівників державних органів та їхнього апарату, інші державні службовці, на яких законами чи іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій.

Посада визначає коло службових обов'язків, права й межі відповідальності державного службовця, вимоги щодо його професійної підготовки. Крім того, вона відображає зміст роботи, яку виконує

службовець, установлює його правовий статус.

Система посад будується за ієрархічним принципом; у її основу покладено *сім категорій посад службовців*. Основними критеріями класифікації посад державних службовців є організаційно-правовий рівень органу, який приймає їх на роботу, обсяг і характер компетенції на конкретній посаді, роль і місце посади у структурі державного органу.

Згідно з нормами Закону України "Про державну службу" зазначеним категоріям посад державних службовців присвоюються *15 рангів*.

Ранг службовцеві присвоюється відповідно до його посади, рівня професійної кваліфікації та результатів роботи.

Ранги, що відповідають посадам першої категорії, присвоюються Президентом України; другої категорії — Кабінетом Міністрів України; третьої — сьомої категорій — керівником державного органу, в системі якого працює державний службовець.

Із прийняттям на державну службу службовцеві присвоюється ранг у межах відповідної категорії посад.

Для присвоєння чергового рангу в межах відповідної категорії посад державний службовець повинен успішно відпрацювати на займаній посаді два роки. Передбачаються випадки, коли за виконання особливо відповідальних завдань державному службовцеві може бути присвоєно черговий ранг достроково в межах відповідної категорії посад. Крім того, з виходом на пенсію державному службовцеві за сумлінну працю може бути присвоєно черговий ранг на ступінь вищий, аніж це передбачено відповідною категорією посад.

Державний службовець може бути позбавлений рангу лише за вироком суду.

На державних службовців покладаються передбачені чинним законодавством обов'язки й права.

Для державних службовців законодавством передбачені певні обмеження. Так, *не можуть бути прийняті на державну службу*: особи, визнані судом недієздатними; які мають судимість, що є несумісною із перебуванням на посаді; підпорядковані або підлеглі близьким родичам. Крім того *із проходженням державної служби вони не можуть*: брати участь у страйках, що перешкоджають нормальній дії державного апарату; займатися підприємницькою діяльністю або сприяти фізичним і юридичним особам у її здійсненні; входити до

правлінь підприємств, установ, організацій.

За порушення обмежень державні службовці можуть притягатися до цивільної, дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

Припинення державно-службових повноважень здійснюється: на підставах, передбачених КЗпП, при порушенні умов реалізації, не-дотриманні обмежень, досягненні граничного віку (чоловіки – 60, жінки – 55 років), відставки за письмовою заявою (1 та 2 категорії), відмови від прийняття або порушення присяги, неподанні або поданні неправдивих відомостей.

4. Основи адміністративного процесу

Адміністративний процес — це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів державного управління (посадових осіб) із розв'язання конкретних адміністративних справ у сфері державного управління.

Адміністративний процес має складну структурну побудову та охоплює різноманітні види адміністративного провадження, кожному з яких притаманні специфічні особливості залежно від характеру розгляду конкретних справ та особливостей виникнення адміністративно-процесуальних відносин. *Адміністративне провадження* є особливим видом урегульованої правовими нормами процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів із розгляду окремих груп адміністративних справ.

Адміністративний процес має у своїй структурі різноманітні *види провадження*, з-поміж яких необхідно вирізнити основні, найдетальніше врегульовані адміністративно-процесуальними нормами: провадження з пропозицій, заяв і скарг громадян; провадження у справах про адміністративні правопорушення; провадження із застосування дисциплінарних стягнень.

Крім того, адміністративний процес складається зі *стадій*, кожна з яких включає в себе сукупність послідовних процесуальних дій. Такий процес звичайно починається зі стадії порушення конкретної справи з подальшим скеруванням її відповідному повноважному органу для розгляду. На першому етапі виявляються підстави, встановлюється, яке відомство розглядатиме справу, а також здійснюється низка процесуальних дій: збір матеріалів, оформлення документа про порушення справи, виклик зацікавлених осіб, фіксація доказів тощо.

Найважливішими процедурами у провадженні з конкретної ад-

міністративної справи є подання сторонами їхніх пояснень, заперечень, вимог, дослідження органом управління доказів, що на них посилаються сторони. Отже, можна вирізнити такі *стадії провадження*. Перша стадія — подання громадянином заяви і прийняття її до розгляду відповідним органом (посадовою особою), яка веде провадження; друга — розгляд справи, тобто встановлення й дослідження фактичних обставин; третя — ухвалення рішення; виконання рішення; його оскарження.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення найбільш повно врегульоване нормами матеріального і процесуального адміністративного права. Правові підстави його застосування закріплено в чинному Кодексі про адміністративні правопорушення. Саме *провадження має такі процедури*: адміністративне розслідування за фактом вчинення проступку; порушення справи про адміністративне переслідування; розгляд і винесення рішення із зазначеної справи; оскарження постанови в порядку нагляду; виконання постанови.

Адміністративне розслідування являє собою попередню перевірку фактів щодо конкретного порушення норми Особливої частини Кодексу про адміністративні правопорушення, огляд місця події, затримання правопорушника, збір пояснень, встановлення особи порушника через перевірку документів чи адресне бюро. Адміністративне розслідування проводять працівники міліції, представники державних спеціальних інспекцій, прокурори.

Порушення справи про адміністративне правопорушення вчиняється за наслідками адміністративного проступку. Зазначені дії закріплюються складанням *протоколу*, що є єдиною підставою для розгляду адміністративної справи про будь-яке правопорушення. Він є підсумком адміністративного розслідування і початком провадження в адміністративній справі. Тому встановлено певні вимоги до змісту протоколу. Він, зокрема, має передбачати такі реквізити: дата і місце його складення, посада, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу порушника; місце, час учинення і сутність адміністративного правопорушення; нормативний акт, що передбачає відповідальність за таке правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення порушника; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Протокол підписується особою, яка його склала, та особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; за наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписа-

ний і цими особами. Якщо правопорушник відмовляється від підписання протоколу, в ньому робиться про це запис. Крім того, особа, яка скоїла адміністративне правопорушення, має право подати свої пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, а також викласти мотиви, що спонукали її до відмови підписувати протокол.

Повноваженнями щодо складання адміністративних протоколів наділено посадових осіб чи представників громадських організацій (наприклад, працівників міліції, членів народних дружин, представників державних спеціальних інспекцій, прокурорів), на яких згідно з чинним законодавством покладено обов'язки зі здійснення контролю за дотриманням певних правил у відповідній галузі чи сфері народного господарства.

Особа, яка складає протокол, в обов'язковому порядку роз'яснює порушникові його права та обов'язки, про що робиться відповідна позначка у протоколі. Протокол надсилається органів чи посадовій особі, уповноважених розглядати справу про адміністративне правопорушення.

Для належного забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення в необхідних випадках здійснюються процесуальні заходи, метою яких є припинення адміністративних правопорушень, установлення особи, складення протоколу про адміністративне правопорушення, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ. До таких заходів належать: *адміністративне затримання особи; особистий огляд; огляд речей та вилучення речей і документів.*

Адміністративне затримання водночас є заходом щодо припинення правопорушення та оформляється складанням відповідного протоколу. На прохання особи про її місцеперебування повідомляються родичі, адміністрація за місцем роботи або навчання. Сповіднення про затримання неповнолітнього його батьків чи осіб, які їх заступають, є обов'язковим. Для адміністративного затримання передбачено відповідні строки. Зазвичай вони не можуть перевищувати трьох годин. В окремих випадках особи, які порушили прикордонний режим або режим у пунктах пропуску через державний кордон, можуть бути затримані для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення до трьох діб із повідомленням про це письмово прокурора протягом 24 годин од моменту затримання або на строк до 10 діб із санкції прокурора, якщо правопорушники не мають документів, що засвідчують їхню особу. За дрібне хуліганство, злісну непокору законному

розпорядженню або вимозі працівника міліції, народного дружинника, а також військовослужбовця чи образу їх, публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції правопорушник може бути затриманий до розгляду справи суддею або керівником органу внутрішніх справ. Крім того, може бути затримано до початку розгляду справи суддею осіб, які порушили порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій або виявили неповагу до суду чи торгували з рук у невстановлених місцях.

Адміністративне затримання мають право здійснювати працівники органів внутрішніх справ, прикордонники, посадові особи воєнізованої охорони та військової автомобільної інспекції.

Особистий огляд може провадитись уповноваженими на те посадовими особами органів внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних установ і прикордонних військ, природоохоронних органів у присутності двох понять. Усі учасники огляду мають бути тієї ж статі, що й затриманий.

Огляд речей може провадитись уповноваженими на те посадовими особами органів внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних установ, прикордонних військ, природоохоронних органів, органів лісоохорони, органів рибоохорони, органів, що здійснюють державний нагляд за додержанням правил полювання. Про особистий огляд, огляд речей складається протокол або про це робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи затримання.

Вилучення речей і документів, що є знаряддям чи безпосереднім об'єктом правопорушення, здійснюється посадовими особами органів, які проводять затримання та огляд. Вилучені речі й документи зберігаються до розгляду справи про адміністративне правопорушення. Після розгляду справи, залежно від результатів її розгляду, є можливими такі рішення: вилучені речі й документи конфіскують; повертають володільцеві або знищують; у разі оплатного вилучення речей реалізують.

Розгляд справи про адміністративне правопорушення є основною стадією провадження і зазвичай здійснюється за місцем його вчинення. Зокрема, дрібне хуліганство розглядає суд того району, де воно здійснено. Але є винятки, коли деякі адміністративні правопорушення можуть розглядатися як за місцем їх учинення, так і за місцем проживання. До них слід віднести: придбання спиртних напоїв

домашнього виготовлення; появу в нетверезому вигляді чи розпивання спиртних напоїв у громадських місцях.

До органів, яким надано право розгляду справ про адміністративні правопорушення, належать: адміністративні комісії, місцеві суди (судді); органи внутрішніх справ (міліція), органи (посадові особи), які здійснюють адміністративно-наглядові функції (державного пожежного нагляду, митні органи).

У розгляді справи про адміністративне правопорушення беруть участь його *учасники*, до яких законодавець відносить: особу, яка притягається до адміністративної відповідальності; потерпілого; законних представників; адвоката; свідків; експертів; перекладачів.

Особі, яка притягається до адміністративної відповідальності надається право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання. У процесі розгляду справи вона може користуватися юридичною допомогою адвоката, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, а також оскаржити постанову у справі. Зазвичай справа про адміністративне правопорушення розглядається у присутності особи. В окремих випадках справа може бути розглянута і за її відсутності, якщо є достовірні дані про своєчасне сповіщення особи про місце і час розгляду справи та якщо від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи.

Потерпілим є особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Вона має право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, оскаржувати постанову у справі про адміністративне правопорушення.

Законні представники мають право репрезентувати інтереси особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, а також потерпілого, які є неповнолітніми чи особами, котрі через свої фізичні або психічні вади не можуть самі реалізовувати свої права у справах про адміністративні правопорушення. До законних представників належать батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники.

Адвокат може брати участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення. Він має право: знайомитися з матеріалами справи; заявляти клопотання; за дорученням особи, що його запросила, від її імені приносити скарги на рішення органу (посадової особи), який (яка) розглядає справу.

Свідком у справі про адміністративне правопорушення може бу-

ти викликана кожна особа, про яку є дані, якій відомі обставини, що підлягають установленню в цій справі. Свідок зобов'язаний з'явитись у зазначений час до органу (посадової особи), який (яка) його викликає, дати правдиві пояснення у справі та відповісти на поставлені запитання.

Експерт призначається органом (посадовою особою), у провадженні якого знаходиться справа про адміністративне правопорушення, в разі, коли виникає потреба в спеціальних знаннях. Він зобов'язаний з'явитися на виклик органу (посадової особи) і дати об'єктивний висновок у поставлених перед ним питаннях. Експертів надано право знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для висновку; з дозволу органу (посадової особи), у провадженні якого знаходиться справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яка притягається до відповідальності, потерпілому, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи; бути присутнім під час розгляду справи.

Перекладач призначається органом або посадовою особою, у провадженні яких знаходиться справа про адміністративне правопорушення, для здійснення повного і точного дорученого йому перекладу.

Потерпілим, свідкам, експертам і перекладачам відшкодовуються в установленому порядку витрати, що їх вони зазнали у зв'язку з явкою в орган чи до посадової особи, у провадженні яких знаходиться справа про адміністративне правопорушення. Зокрема, за ними зберігається в установленому порядку середній заробіток за місцем роботи за час їх відсутності у зв'язку з участю в розгляді адміністративної справи.

Винесення постанови у справі про адміністративне правопорушення має містити: найменування органу або посадової особи, які винесли постанову; дату розгляду справи; відомості про особу, щодо якої розглядається справа; виклад обставин, установлених під час розгляду справи; зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за таке адміністративне правопорушення; винесене у справі рішення.

У справі про адміністративне правопорушення передбачено винесення таких постанов: про накладення адміністративного стягнення; про застосування заходів впливу до неповнолітніх; про закриття спра-

ви. Підставами припинення справи можуть бути: відсутність правопорушення, недосягнення особою 16 років; неосудність і строк давності притягнення до адміністративної відповідальності, що складає два місяці.

Постанова оголошується негайно після закінчення розгляду справи, а її копія протягом трьох днів вручається особі, стосовно якої вона винесена під розписку. Якщо копія постанови висилається, про це робиться відповідна зазначка у справі.

Виконання постанови про накладення адміністративного стягнення є кінцевою стадією провадження. За загальною процедурою постанова підлягає виконанню з моменту її винесення. Тобто, на відміну від вироку суду, який набирає законної сили після закінчення строку касаційного оскарження, постанова про адміністративне правопорушення набирає законної сили негайно. В разі оскарження постанови про накладення адміністративного стягнення вона підлягає виконанню після залишення скарги або протесту без задоволення.

Передбачається також давність виконання постанови. Так, не підлягає виконанню постанова про накладення адміністративного стягнення, якщо її не було звернуто до виконання протягом трьох місяців од дня винесення. У цей термін не зараховується час відстрочення виконання постанови, а також строк, пов'язаний з винесенням протесту чи подачею скарги.

Оскарження постанови може бути подано протягом 10 днів після її ухвалення. Після повторного розгляду справи виносяться рішення, яке є остаточним, але може бути оскаржене прокурором у порядку нагляду. Копія рішення за скаргою або протесту на постанову у справі про адміністративне правопорушення протягом трьох днів надсилається особі, стосовно до якої її було винесено. Водночас копія постанови надсилається потерпілому на його прохання.

Порушник повинен сплатити штраф у межах 15 днів од дня вручення йому постанови. У разі несплати в установлений термін постанова про сплату надсилається за місцем роботи для примусового стягнення штрафу. Якщо особа не працює і не має інших прибутків, штраф стягується через звернення стягнення на особисте майно порушника.

Провадження у справах за пропозиціями, заявами та скаргами громадян урегульоване нормами Закону України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р. Цим Законом закріплюється механізм

практичної реалізації громадянами нашої держави наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади та об'єднання громадян пропозиції про поліпшення їхньої діяльності, викривати вади та оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Особи, які не є громадянами України, але на законних підставах знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни нашої держави.

Усі види заяв, скарг, пропозицій громадян, які надходять до органів виконавчої влади, мають загальну назву — звернення.

Пропозиція — це звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Заява — це звернення громадян, у якому висловлюються прохання щодо захисту закріплених у Конституції України прав і свобод та інтересів особи або повідомлення про порушення чинного законодавства чи вади в діяльності підприємств, установ, організацій усіх форм власності, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також побажання щодо покращання їхньої діяльності.

Клопотання — це письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — це звернення з вимогою поновлення прав і захисту законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб.

Скарга на рішення, що оскаржувалося, може бути подана до органу чи посадовій особі вищого рівня протягом одного року від моменту його ухвалення, але не пізніше одного місяця від часу, коли громадянин ознайомився з винесеним рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються.

Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений органом чи посадовою особою, які розглядали скаргу.

Якщо рішення вищого державного органу, який розглядав скаргу, не задовольняє громадянина, воно може бути оскаржене ним у термін, передбачений законодавством України.

Звернення розглядаються й вирішуються у термін не більше од-

ного місяця від дня їх надходження, а ті, що не потребують додаткового вивчення, вирішуються невідкладно, але не пізніше 15 днів од дня їх отримання. Якщо необхідно провести додаткову перевірку за матеріалами звернення, дозволяється подовжити строк їх розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

Звернення громадян, які мають установлені законодавством пільги, розглядаються в першочерговому порядку.

Діловодство стосовно звернень передбачає, що всі ці документи реєструються в централізованому порядку за спеціальною системою в затверджених журналах на день їх надходження.

5. Адміністративне правопорушення

Фактичною підставою для настання адміністративної відповідальності є скоєне правопорушення, що тягне за собою адміністративне стягнення.

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний чи громадський порядок, суспільну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративна відповідальність настає лише в тому разі, коли правопорушення за його характером не тягне за собою згідно з чинним законодавством кримінальної відповідальності.

Отже, адміністративне правопорушення має притаманні тільки йому юридичні *ознаки*. До них необхідно віднести: протиправність, винність і відповідальність (адміністративне стягнення).

Визначальною з названих ознак є поняття *діяння, забороненого адміністративним законодавством*. По-перше, це вольовий акт поведінки певної особи; по-друге, воно має два аспекти поведінки: дію чи бездію. *Дія* — активне невиконання законних вимог, а також порушення встановленої нормами права заборони (наприклад, порушення правил полювання, користування без дозволу радіопередавачем тощо). *Бездія* — пасивне невиконання передбачених законодавчими й нормативними актами обов'язків (скажімо, порушення порядку реєстрації чи виписки іноземних громадян та осіб без громадянства і оформлення для них документів).

Важливою ознакою адміністративного правопорушення є наяв-

ність *суспільної небезпеки*. За своєю природою таке діяння є антигромадським і завдає шкоди інтересам громадян, суспільства, держави.

Адміністративне правопорушення завжди є *протиправним*, тобто ця дія чи бездіяльність чітко заборонена відповідною нормою адміністративного законодавства. Доцільно зазначити, що правові норми, за порушення яких настає адміністративна відповідальність, урегульовані не тільки нормами адміністративного права, а й іншими галузями права, а саме: цивільного, трудового, земельного тощо (порушення правил охорони праці — трудове право; агрохімічних норм — земельне право). Діяння, яке не є протиправним, не може утворювати адміністративного правопорушення і відповідно тягти за собою адміністративну відповідальність.

Наступною ознакою є *вина*, тобто психічне ставлення особи до її поведінки та наслідків. Вина виступає у двох формах: у вигляді умисної та необережної. Ступінь вини береться до уваги під час накладання стягнення, звільнення від адміністративної відповідальності. Відсутність вини виключає визнання діяння адміністративним порушенням.

Важливою юридичною ознакою адміністративного правопорушення є те, що за його скоєння настає тільки *адміністративна відповідальність*. Тобто» якщо за порушення норм загальнообов'язкового характеру, що діють в управлінні та інших сферах, адміністративної відповідальності не передбачено, то воно не визнається адміністративним правопорушенням.

Адміністративне право надає великого значення складові адміністративного правопорушення. ***Склад адміністративного правопорушення*** — це передбачена нормами права сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких те чи інше діяння можна кваліфікувати як адміністративне правопорушення. Він включає в себе: об'єкт; об'єктивну сторону; суб'єкт; суб'єктивну сторону.

Об'єкт адміністративного правопорушення — це сукупність суспільних відносин, що охороняються адміністративним правом, а також регулюються нормами трудового, цивільного, земельного, фінансового права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення. Об'єктом адміністративного правопорушення можуть бути також здоров'я, честь і гідність людини.

Тобто, об'єктом виступають конкретні норми, приписи, законні вимоги, заборони. Це означає, що форми, в яких проявляється конкретний об'єкт, можуть бути різними. Скажімо, розпиття спиртних напоїв

у громадських місцях — на вулицях, стадіонах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту і т. д. чи поява в нетверезому вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль, є посяганням на громадський порядок, а отже — адміністративним правопорушенням.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення знаходить прояв у дії чи бездіяльності, що заборонені адміністративним правом. У багатьох випадках вона залежить від місця, часу, обставин і способу скоєння адміністративного правопорушення, а також від причинного зв'язку між діянням і шкідливими наслідками цього діяння, вчинення протиправного діяння в минулому, його системності. Законодавство про адміністративні правопорушення охоплює саме ці елементи змісту об'єктивної сторони адміністративного правопорушення.

Суб'єктами адміністративних правопорушень виступають громадяни чи посадові особи. Адміністративній відповідальності підлягають осудні особи, яким на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років. Особа у віці 16—18 років, яка скоїла адміністративне правопорушення, притягається до відповідальності на загальних підставах.

Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за правопорушення, пов'язані з недотриманням установлених правил у сфері порядку управління, громадського порядку, природи, здоров'я населення та інших правил, виконання яких входить до їхніх службових обов'язків. Це означає, що посадові особи несуть відповідальність не тільки за порушення певних правил своїми діями, а й за неналежне забезпечення виконання їх іншими особами, насамперед підлеглими. На них накладається дисциплінарне стягнення, якщо правопорушення було здійснене під час виконання ними службових обов'язків.

Іноземні громадяни та особи без громадянства підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах згідно з чинним законодавством України.

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення охоплює вину, мотив і мету поведінки правопорушника.

Адміністративне правопорушення може бути вчинене як умисно, так і з необережності. Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, якщо особа, котра його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки та бажала їх або свідомо допускала настання цих нас-

лідків.

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим з не-обережності, якщо особа, котра його вчинила, передбачала можли-вість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але лег-коважно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можли-вості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передба-чити.

Отже, тільки за наявності складу адміністративного правопо-рушення особа, яка його вчинила, може бути притягнута до адмініст-ративної відповідальності.

6. Адміністративна відповідальність

Адміністративна відповідальність виступає одним із видів юри-дичної відповідальності.

Під *адміністративною відповідальністю* слід розуміти засто-сування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністрати-вного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення, що за своїм характером не тягне за собою відповідно до чинного законодавства кримінальну відповідальність.

Адміністративній відповідальності притаманні ознаки, що влас-тиві і юридичній відповідальності.

До особливостей, що характеризують адміністративну відпові-дальність і водночас відмежовують її від інших видів юридичної від-повідальності, необхідно віднести викладені нижче.

Адміністративна відповідальність устанавлюється законами й підзаконними актами чи їхніми нормами про адміністративні право-порушення. У цих актах визначаються склади адміністративних пра-вопорушень і санкції, а в деяких випадках — і порядок їх застосуван-ня. На відміну від цього, кримінальна відповідальність устанавлюєть-ся виключно законами; дисциплінарна — законодавством про працю, а також іншими законами, підзаконними актами, що встановлюють особливості становища окремих категорій працівників; матеріальна відповідальність — законодавством про працю, цивільним законодав-ством, а в окремих випадках — і нормами адміністративного права.

В основі адміністративної відповідальності лежить адміністра-тивне правопорушення, кримінальної відповідальності — злочин, ди-сциплінарної — дисциплінарний проступок, матеріальної — спричи-нення матеріальної шкоди.

Суб'єктами адміністративної відповідальності виступають як фі-

зичні особи, так і колективні утворення, а за кримінальної відповідальності — тільки фізичні особи.

Особливість адміністративної відповідальності полягає в тому, що адміністративні стягнення накладаються спеціально уповноваженими органами виконавчої влади і посадовими особами чи суддями; кримінальне покарання накладається виключно судами.

Між суб'єктом адміністративного правопорушення та особою, яка накладає адміністративне стягнення, відсутні службові стосунки. За цією ознакою адміністративна відповідальність відрізняється від дисциплінарної, для якої наявність таких взаємин є необхідною умовою.

На відміну від кримінального покарання, яке автоматично тягне за собою наявність судимості, застосування адміністративної відповідальності таких наслідків не передбачає. Адміністративне стягнення згідно з чинним законодавством діє протягом року з моменту його застосування.

Заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства, що регламентує провадження у справах про адміністративні правопорушення. Кримінальні справи розглядаються згідно з кримінально-процесуальним законодавством.

Отже, адміністративна відповідальність має особливості, що відрізняють її з-поміж інших видів відповідальності. Причому основна особливість — це те, що необхідною підставою для її застосування є наявність адміністративного правопорушення, а заходом впливу має бути адміністративне стягнення.

7. Адміністративні стягнення

Адміністративне стягнення — захід відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка скоїла адміністративний проступок, а також попередження скоєння нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративне стягнення проявляється в моральному чи матеріальному впливі на правопорушника. Окремі види стягнень можуть одночасно поєднувати в собі моральне засудження, матеріальний вплив і тимчасове обмеження прав правопорушника. Зокрема, такі наслідки настають за адміністративного арешту, позбавлення спеціальних прав і виправних робіт.

Мету стягнення складають: покарання правопорушника, припинення протиправного вчинку, відновлення порушених правовідно-

син, виправлення правопорушника та попередження можливих із його боку нових проступків, а також відшкодування завданих проступком збитків.

Види адміністративних стягнень закріплено в Кодексі про адміністративні правопорушення (статті 23—32). До них законодавець відносить: попередження; штраф; оплатне вилучення чи конфіскацію предмета, що став знаряддям учинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскацію грошей, одержаних завдяки вчиненню адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, полювання); виправні роботи; адміністративний арешт.

Законодавством України може бути передбачено адміністративне висилання за межі держави іноземних громадян та осіб без громадянства за вчинки, що грубо порушують громадський порядок.

Слід зазначити, що оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись і як основні, і як додаткові адміністративні стягнення. За одне адміністративне правопорушення може бути накладено або основне, або основне й додаткове стягнення.

Попередження є заходом виховного характеру, що засвідчує офіційну негативну оцінку поведінки правопорушника з боку державного органу (посадової особи) про недопущення скоєння протиправних дій. Цей вид стягнення застосовується за незначні правопорушення. Виноситься попередження в письмовій формі.

Штраф передбачено як вид стягнення за будь-яке скоєне адміністративне правопорушення. Цей вид стягнення впливає на матеріальне становище правопорушника.

Оплатне вилучення предмета, що став знаряддям вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає у примусовому вилученні предмета з подальшою реалізацією та поверненні суми колишньому власникові з утриманням суми, що була пов'язана з затратами реалізації вилученого предмета (вилучення мисливської рушниці та боекомплекту до неї).

Конфіскація предмета, що став безпосереднім засобом скоєння чи об'єктом адміністративного правопорушення, полягає у примусовій безоплатній передачі цього предмета на користь держави. Конфіскації підлягає тільки той предмет, що перебуває в особистій власності правопорушника, якщо інше не передбачене законодавством держави.

Зокрема, предмети контрабанди підлягають конфіскації незалежно від того, кому вони належать.

Позбавлення спеціального права застосовується на термін до трьох років. У цьому виді стягнення є деякі винятки. Воно не може застосовуватись до осіб з огляду на їхню інвалідність, хіба що в разі керування транспортним засобом у стані сп'яніння; сюди ж належить і позбавлення права полювання, якщо для особи таке полювання є основним джерелом існування.

Виправні роботи застосовуються на строк до двох місяців із відбукванням їх за основним місцем роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до 20% її заробітку в дохід держави. Таке стягнення накладається тільки судами.

Адміністративний арешт установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі адміністративні правопорушення на строк до 15 діб і накладається виключно судами (суддями).

Адміністративний арешт не може бути застосований до вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18-річного віку, до інвалідів I та II груп.

Законодавець передбачає також *особливі заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх*. За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- зобов'язання публічно чи в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- застереження;
- догана чи сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам чи особам, які їх заступають, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективові за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Наявність у системі адміністративних стягнень різних за характером і ступенем тяжкості санкцій дає можливість зважити на суспільну небезпеку правопорушення та особу правопорушника.

Систему органів, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, визначено Кодексом про адміністративні правопорушення. До них належать: адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад; виконавчі комітети селищних, сільських рад; місцеві суди (судді); органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші ор-

гани (посадові особи), уповноважені на те цим Кодексом.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які види суспільних відносин регулюються нормами адміністративного права?
2. Що таке державна служба?
3. Який юридичний склад адміністративного правопорушення?
4. Які ознаки характеризують наявність адміністративного правопорушення?
5. Що таке адміністративна відповідальність?
6. Що таке адміністративне стягнення і які є види адміністративних стягнень?
7. Які загальні правила накладення стягнення за адміністративні правопорушення?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Реформування адміністративного права в Україні”.
2. “Особливості притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення.
2. Адміністративне право України / За заг. ред. акад. Ківалова С.В. – Одеса: Юридична література, 2003.
3. Бандурка А.М., Тищенко Н.М. Адміністративний процес. – К., 2001.
4. Гладун З.С. Адміністративне право України. – Тернопіль, 2004.
5. Коваль Л. Адміністративне право України: Курс лекцій. — К., 1998.
6. Колпаков В. Адміністративне право України. – К., 2001.

Глава V. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Трудове право України: поняття та предмет правового регулювання. Джерела трудового права

Трудове право — одна з провідних галузей національного права України, яка регулює відносини, що виникають у процесі реалізації особою права на працю.

Предметом правового регулювання такої галузі права, як трудове є: 1. трудові відносини, тобто суспільні відносини, що виникають у процесі застосування людиною своїх здібностей у виконанні певної трудової функції; 2. відносини, що тісно пов'язані з трудовими. Це, зокрема, відносини щодо участі працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями; відносини професійних спілок із державними органами, власниками (або уповноваженими ними органами) підприємств, установ, організацій щодо організації праці, встановлення та застосування його умов; відносини щодо працевлаштування, тобто створення системи організаційно-правових заходів, спрямованих на забезпечення громадян роботою, системи соціальної допомоги, що надається державними органами певній категорії громадян; відносини, що виникають у процесі організації професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників безпосередньо на виробництві; відносини з нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю; процесуальні відносини, що виникають у процесі застосування матеріальних норм трудового права.

Всі трудові відносини, що становлять предмет трудового права, утворюють складну систему, в якій виділяється система *індивідуальних відносин* трудового найму і *система колективних трудових відносин*. Критерієм для виявлення всіх елементів в цій системі виступає структура трудової діяльності, що склалася в суспільстві.

Індивідуальні трудові відносини характеризуються безпосереднім зв'язком між працівником і роботодавцем. Головна їх мета — виконання працівником певної трудової функції. Елементами цих відносин виступають усі ланки суспільних зв'язків, без яких індивідуальні трудові відносини не можуть нормально функціонувати. До індивідуальних трудових відносин належать відносини щодо: професійної орієнтації і професійного добору кадрів, що здійснюється роботодавцем; укладання, зміни та припинення трудового договору; відсторонення працівників від роботи роботодавцем; нормування праці у рамках трудо-

вого договору; оплати праці; робочого часу; часу відпочинку; охорони здоров'я працівників у процесі праці; дисципліни праці; оцінки результатів праці та атестації працівників; професійного навчання працівників і підвищення їхньої кваліфікації; дисциплінарної відповідальності працівників; матеріальної відповідальності сторін трудового договору.

Колективні трудові відносини виникають між колективними суб'єктами трудового права. До цієї групи належать відносини, що регулюють: соціальне партнерство; правовий статус трудових колективів; правовий статус профспілок та інших органів представництва трудового колективу; правовий статус об'єднань роботодавців; колективний договір і колективні угоди; вирішення трудових спорів.

Трудове право слід відмежовувати від суміжних галузей права, особливо цивільного, змістом якого в деяких випадках теж може виступати праця. Однак, якщо предметом трудових відносин є процес праці, жива праця, то предметом цивільно-правових відносин, зокрема тих, що пов'язані із працею і впливають з договору підряду, доручення, авторського договору, є матеріалізований результат праці. За трудовими відносинами працівник зобов'язується виконувати роботу певного роду (за конкретною спеціальністю, посадою, кваліфікацією), а в цивільно-правових відносинах, пов'язаних із застосуванням праці, виконується індивідуально-конкретне завдання. У трудових відносинах працівник включається до складу трудового колективу підприємства (установи, організації) і внаслідок цього зобов'язаний виконувати певну міру праці, підкорятися правилам внутрішнього трудового розпорядку. У цивільно-правових відносинах всі ці моменти відсутні, громадянин виконує завдання на свій розсуд і на свій ризик. Тому норми інститутів робочого часу, часу відпочинку, оплати праці, дисципліни праці й дисциплінарної відповідальності на суб'єктів цивільно-правових відносин не поширюються. Такі працівники не можуть вимагати надання щорічної відпустки, виплати допомоги в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, оплати надурочної роботи та інших гарантій, передбачених законодавством про працю для суб'єктів трудових відносин. За шкоду, заподіяну роботодавцю при виконанні трудових обов'язків, працівник несе відповідальність на підставі норм трудового права (матеріальна відповідальність), а у цивільно-правових відносинах — на підставі норм цивільного права (майнова цивільно-правова відповідальність).

Трудове право, як і будь-яка інша галузь права України, має свої

джерела — форми зовнішнього виразу правових норм. До них відносять Конституцію України, Кодекс законів про працю України (КЗпП України), Закони України: "Про зайнятість населення", "Про колективні договори і угоди", "Про охорону праці", "Про відпустки", "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)", "Про оплату праці", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття", "Про професійні спілки їх права та гарантії діяльності", "Про організації роботодавців", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності та витратами зумовленими народженням та похованням" та інші, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, інструкції, правила, положення, накази міністерств, державних комітетів, відомств, міжгалузеві, міжнародні й тарифні угоди. Загалом на сьогодні трудові відносини регулюються більш як 500 нормативно-правовими актами, в тому числі прийнятими за часів Радянського союзу.

Особливим джерелом трудового права є міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Так, Україною ратифіковано більше 50 конвенцій спеціалізованого органу ООН з питань праці — Міжнародної організації праці. Крім, того існують міжнародні акти загального значення, які певною мірою теж регулюють трудові відносини: Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Перелік джерел трудового права цими актами не закінчується. У трудових колективах також здійснюється нормотворча робота — прийняття локальних норм, до яких можна віднести Правила внутрішнього трудового розпорядку, Положення про преміювання, колективні договори, накази тощо.

Найвищою формою систематизації законодавства вважається кодифікація. Норми трудового права мають таку форму систематизації — Кодекс законів про працю. Він є найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини працівників. Чинний КЗпП прийнято 10 грудня 1971 р. Поза сумнівом, він не міг відобразити всі особливості розвитку історичних подій, що сталися за цей час. Тому за час, що пройшов до нього неодноразово вносились зміни й

доповнення.

2. Колективний і трудовий договори

2.1. Колективний договір (угода)

Колективний договір посідає особливе місце в локальному регулюванні суспільних відносин, що виникають у процесі застосування праці найманих працівників, насамперед, регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, узгодження інтересів працівників, власників та уповноважених ними органів.

Порядок укладання колективних договорів (угод) визначається *Законом України "Про колективні договори і угоди" від 1 липня 1993 р. та КЗпП.*

Колективний договір - це локальний нормативний акт, що регулює виробничі, трудові й соціально-економічні відносини на підприємстві, в установі, організації. Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності й господарювання, які використовують найману працю і мають право юридичної особи. Колективний договір може також укладатися в структурних підрозділах юридичних осіб у межах компетенції цих підрозділів.

Колективна угода являє собою нормативний акт, який регулює такі самі відносини, що й колективний договір, але на державному, регіональному та галузевому рівнях. Колективна угода має декілька різновидів: *генеральна угода, галузева, регіональна.*

Безумовно, і сторони, що укладають ці угоди, також будуть різними.

Колективний договір укладається між власником чи уповноваженим ним органом, з однієї сторони, та однією чи кількома профспілковими або іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а за відсутності таких органів — представниками трудящих, обраними та уповноваженими трудовим колективом.

Сторонами генеральної угоди виступають: професійні спілки, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди та власники чи уповноважені ними органи, які об'єдналися для ведення колективних переговорів та укладення генеральної угоди, на чіїх підприємствах зайнято більшість найманих працівників держави.

Сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об'єднання власників чи уповноважені ними органи і профспілки, об'єднання

профспілок або інших представницьких організацій трудящих, які мають відповідні повноваження, достатні для ведення переговорів, укладення угоди та реалізації її норм на більшості підприємств, що входять у сферу їхніх дій.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами державної влади або регіональними об'єднаннями підприємств, якщо вони мають відповідні повноваження, і об'єднаннями профспілок чи іншими органами, якщо їх уповноважили трудові колективи.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників незалежно від того, чи є вони членами профспілки. Положення генеральної, галузевої, регіональної угод діють безпосередньо та є обов'язковими для всіх суб'єктів, які перебувають у сфері дій сторін, що підписали угоду.

Єдність колективного договору і колективної угоди проявляється в тому, що ці акти є обов'язковими для юридичних осіб, на які вони поширюються, та сторін, які їх уклали. Умови колективних договорів або угод, які погіршують порівняно з чинним законодавством становище працівників, є недійсними. Колективний договір, угода набирають чинності від дня їх підписання представниками сторін або від дня, зазначеного в колективному договорі, угоді. Вони зберігають чинність у разі зміни складу, структури, найменування уповноваженого власником органу, від імені якого укладено договір, угоду.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їхньої компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо:

- змін в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування та оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу й відпочинку;
- умов та охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;

- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

На новоствореному підприємстві колективний договір укладається за ініціативою однієї зі сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, якщо законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, якщо його реєстрації не передбачено.

Усіх працюючих, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник (уповноважений ним орган) повинен ознайомити з колективним договором.

Галузеві та регіональні угоди підлягають повідомній реєстрації Міністерством праці та соціальної політики України, а колективні договори реєструються місцевими органами державної виконавчої влади.

Чинне законодавство також установлює *особливий порядок підписання колективного договору, угоди*. Наприклад, проект колективного договору обговорюється в трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу. Якщо збори (конференція) трудового колективу відхилять проект колективного договору чи окремі його положення, сторони відновлюють переговори для пошуку необхідного рішення. Термін цих переговорів не повинен перевищувати 10 днів. Після цього проект у цілому виноситься на розгляд зборів (конференції) трудового колективу. Після схвалення проекту колективного договору загальними зборами (конференцією) трудового колективу він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через 5 днів од моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

Угода (генеральна, галузева, регіональна) підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через 10 днів після завершення колективних переговорів.

На осіб, які ухиляються від участі в переговорах щодо укладення, зміни чи доповнення колективного договору, угоди, або навмисно порушили строк проведення колективних переговорів, або не забезпечили роботу відповідної комісії у визначені сторонами строки, накладається штраф до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів гро-

мадян, вони несуть також дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади.

Законодавством також встановлено відповідальність за порушення і невиконання колективного договору, угоди та за ненадання інформації, необхідної для колективних переговорів і здійснення контролю.

2.2. Трудовий договір: поняття, сторони і зміст

Стаття 21 КЗпП України визначає *трудовий договір* як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, яка наймає працівників, зобов'язується виплачувати працівникові заробітну платню і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір відрізняється від колективного, по-перше, сторонами, що його укладають, порядком укладання, здійсненням контролю за його виконанням, а по-друге — метою і змістом. Необхідно зважати й на те, що трудовий договір регулює трудові відносини окремого працівника і власника (уповноваженого ним органу), тобто має більш локальний (обмежений) характер, тоді як колективний договір регулює не лише трудові, а й інші правовідносини, тісно пов'язані з трудовими, себто має ширшу дію.

Укладати трудовий договір працівник може на одному або водночас на декількох підприємствах, в установах, організаціях (якщо нема відповідних обмежень, передбачених законодавством, колективним договором або угодою сторін).

Сторонами трудового договору виступають: з одного боку фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), в законодавстві вони визначаються поняттям "працівник"; іншою стороною виступає власник підприємства, установи, організації, уповноважений ним орган чи фізична особа.

Слід узяти до уваги, що нормами трудового права регулюються не всі види трудової діяльності фізичних осіб. Це пов'язано з особливостями правового статусу деякої частини працівників — військовослужбовців, членів кооперативів, осіб, які виконують певну роботу за

договорами цивільно-правового характеру (підряду тощо). Трудові правовідносини цих працівників регулюються відповідними статутами, нормами адміністративного або цивільного права.

Можливість фізичних осіб брати участь у професійній трудовій діяльності визначається їхньою *правосуб'єктністю*, тобто здатністю мати й набувати певні права та нести юридичні зобов'язання. Визначальним для виникнення правосуб'єктності фізичних осіб є вік. За загальним правилом, учасником трудових правовідносин може бути особа, яка досягла 16-річного віку. Як виняток, за певних умов дозволяється працювати особам із 15-річного та учням із 14-річного віку.

Зміст трудового договору – це права та обов'язки сторін трудових відносин.

Права та обов'язки сторін поділяються на: безпосередні, що визначаються сторонами; *похідні*, що передбачені в законодавстві; останні в свою чергу поділяються на *необхідні умови*, без досягнення домовленості за якими договір не буде укладено (узгодження місця роботи, спеціальності, кваліфікації, посади й розміру заробітної платні), та *додаткові умови* — випробування під час прийняття на роботу, суміщення професій, інші соціально-побутові пільги (житло, дитячий садок, організація громадського харчування і т. ін.).

Однією з додаткових умов трудового договору є визначення *строку випробування* під час прийняття на роботу. Цей строк встановлюється для вивчення професійних якостей працівника, його можливостей щодо виконання певних функціональних обов'язків. Строк випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням із відповідним комітетом профспілки, — шести місяців (це стосується державних службовців, а також керівників).

Строк випробування для робітників не може перевищувати одного місяця.

Строк випробування не встановлюється для: громадян, які не досягли 18-річного віку; молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів, що закінчили вищі навчальні заклади і в установленому порядку направлені на роботу; осіб, звільнених в запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; інвалідів направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи; осіб, переведених з іншого місця роботи. Якщо в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу працівника не було обумовлено випробування та його строку, то вва-

жається, що працівника прийнято на роботу без випробування.

Важливою умовою укладення трудового договору є визначення його *форми і строків*.

Трудовий договір слід укласти в письмовій формі, але дозволяється і в усній. Додержання письмової форми обов'язкове у випадках: організованого набору працівників; укладення трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; укладення контракту; коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі; укладення трудового договору з неповнолітнім; укладення працівником договору з релігійною організацією або ж із роботодавцем – фізичною особою; проходження громадянином альтернативної (невійськової) служби; укладення трудового договору з працівниками, діяльність яких пов'язана з державною таємницею тощо.

Щодо строку укладення договору, то відповідно до ст. 23 КЗпП України трудовий договір може бути: *безстроковим*, що укладається на невизначений строк; укладеним *на визначений строк*, установлений за погодженням сторін; таким, що укладається *на час виконання певної роботи* (договір про тимчасову роботу, договір про сезонну роботу).

При цьому строковий трудовий договір укладається тоді, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк через характер наступної роботи, або умов її виконання, або інтереси працівника, а також в інших випадках, передбачених законодавчими актами.

Особливим видом трудового договору є **контракт**, в якому строк дії, права, обов'язки сторін і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, можуть встановлюватися за угодою сторін.

Контракт — це строковий трудовий договір, що укладається в письмовій формі. Контракт є підставою для видання наказу або розпорядження про зарахування на роботу.

Застосування трудового контракту є можливим тільки у випадках, передбачених законодавством України. У деяких випадках законодавство визначає обов'язкове укладення контракту; зазвичай це стосується керівників підприємств, установ та організацій, Зокрема, обов'язково укладається контракт із керівником підприємства, закладу освіти, що перебуває в загальнодержавній власності, керівником, нау-

ковим, творчим та іншим співробітником національного закладу (установи) України, керівником об'єднань зв'язку, підприємств зв'язку та їхніх філіалів, працівниками залізничного транспорту загального користування, які здійснюють обслуговування пасажирів тощо.

Значна частина нормативно-правових актів (близько 40) передбачає можливість застосування контрактів на добровільному волевиявленні його сторін. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 23 КЗпП, строковий трудовий договір (що ним і є контракт) укладається лише тоді, коли трудові відносини не можна встановити на невизначений строк.

Трудові правовідносини виникають одразу з прийняттям працівника на роботу.

3. Порядок прийняття на роботу

Порядок прийняття на роботу — це процедура юридичного оформлення трудових відносин, що виникають між працівником і власником або уповноваженим ним органом. Для укладення трудового договору *працівник має подати такі документи*: заяву про прийняття на роботу (для укладення трудового договору в письмовій формі, заяви не потрібно); паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження); трудову книжку, а за її відсутності — довідку з місця проживання (виконкому, держадміністрації, домоуправління) про останнє заняття; дані ідентифікаційного номера.

Окрім цього, власник або уповноважений ним орган може запросити працівника надати інші документи, подання яких передбачене законодавством. Наприклад, у разі прийняття на роботу (посаду):

- виконання якої потребує певної кваліфікації або освіти, — документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію);
- яка заміщується за конкурсом, — характеристику і документи про обрання на посаду;
- для військовозобов'язаних - військовий білет;
- молодих спеціалістів — направлення на роботу;
- осіб, які ще не досягли 18-річного віку чи осіб, що приймаються на роботу зі шкідливими умовами праці, — довідку про стан здоров'я;
- осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, — довідку про звільнення;
- пов'язану з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями, — характеристику.

Під час укладення трудового договору за ст. 25 КЗпП *забороняє-*

ться вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомостей про їхню партійну і національну належність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.

У разі, коли наказ (розпорядження) не було видано, а особа фактично стала до роботи чи була допущена до виконання трудових функцій, трудовий договір вважається укладеним, а працівник — прийнятим на роботу.

Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Забороняється укладення трудового договору з особою, якій за медичним висновком запропоновано роботу, протипоказану за станом здоров'я.

За ст. 22 КЗпП України забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу.

Якщо працівника приймають на роботу вперше, йому оформляється трудова книжка — основний документ про трудову діяльність працівника. Трудові книжки ведуться на всіх працівників підприємств, установ, організацій усіх форм власності, які пропрацювали на них понад 5 днів. На осіб, які працюють за сумісництвом, трудові книжки ведуться тільки за основним місцем роботи.

Працівникам, які стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється протягом п'яти днів після прийняття на роботу.

До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення й нагороди за успіхи в роботі на підприємстві, в установі, організації; відомості про стягнення до неї не заносяться.

4. Припинення трудового договору

В юридичній літературі і законодавстві про працю України застосовуються різні терміни, пов'язані з припиненням трудових правовідносин і розірванням трудового договору. Термін *припинення трудового договору* означає припинення трудових правовідносин в усіх випадках, передбачених чинним законодавством про працю. Термін *розірвання* означає припинення трудового договору за одностороннім волевиявленням (власника або уповноваженого ним органу, праців-

ника або на вимогу третіх осіб). Термін звільнення вживає законодавець стосовно конкретного працівника, і означає він те, що і термін припинення стосовно трудового договору.

Слід розрізняти загальні і додаткові підстави припинення трудового договору. *Загальними підставами припинення трудового договору є:*

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку трудового договору, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не поставила вимогу про припинення їх;
- 3) притязав або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу;
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вирокіом суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- 8) підстави, передбачені контрактом.

Додаткові підстави припинення трудового договору з деякими категоріями працівників передбачено статтями 7, 41 КЗпП, а також окремими законодавчими актами (відносно сумісників, тимчасових і сезонних працівників, державних службовців, суддів та ін.).

Розірвання трудового договору з ініціативи працівника залежить від того, який було укладено договір: безстроковий чи строковий.

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, *попередивши про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні*. Коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продо-

вжувати роботу (переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або за інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також з інших поважних причин), власник або уповноважений ним орган *зобов'язаний розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник.*

Працівник, який попередив власника або уповноважений ним орган про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, має право до закінчення строку попередження відкликати свою заяву, і звільнення в цьому разі не проводиться, якщо на місце працівника не запрошено іншу особу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації.

Якщо після закінчення строку попередження трудовий договір не було розірвано, і працівник не наполягає на звільненні, дія трудового договору вважається продовженою на невизначений строк.

Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не дотримується законодавства про охорону праці і не виконує умови колективного договору з цих питань.

Для деякої категорії працівників законодавством введено обмеження щодо припинення трудового договору в певний період за власним бажанням. Такі обмеження поширюються на молодих спеціалістів, а також до осіб засуджених до виправних робіт без позбавлення волі. Однак, молодий спеціаліст може розірвати угоду до закінчення трьох років з таких поважних причин: встановлення інвалідності I або II групи, внаслідок чого випускник не в змозі виїхати на роботу за призначенням; встановлення інвалідності I або II групи у дружини (чоловіка) випускника, одного з батьків (чи осіб, які їх заступають) випускника; якщо молодий спеціаліст — вагітна жінка; мати чи батько, які мають дитину у віці до трьох років, або дитину, яка згідно з медичним висновком потребує догляду (до досягнення нею 6-річного віку); одинока мати чи батько, які мають дитину до 14 років або дитину-інваліда; проходження чоловіком (дружиною) військової служби (крім строкової), в тому числі за контрактом, на посадах рядового, сержантського й старшинського складу, прапорщиків, мічманів та офі-

церів у Збройних Силах, Прикордонних військах, Службі безпеки, а також в інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, та служби в органах внутрішніх справ поза місцем розташування замовника-спеціаліста; вступу до вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації для випускників вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації.

Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в разі його захворювання або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору або у випадках, коли не потрібно попередження за два тижні.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу визначено КЗпП. Чинне законодавство допускає розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу тільки в передбачених законом випадках. Загальні підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу закріплено в ст. 40 КЗпП України, а додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов — у ст. 41 КЗпП.

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності може бути розірвано власником або уповноваженим ним органом тільки в разі:

1) змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації чи перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників.

Власник зобов'язаний письмово попередити працівника про наступне звільнення не пізніше ніж за два місяці. Необхідна попередня згода профспілкового органу, крім випадку ліквідації підприємства, установи, організації. Переважне право на залишення на роботі при вивільненні працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці мають працівники з більш високою кваліфікацією та продуктивністю праці. При рівних умовах перевага у залишенні на роботі надається: сімейним, при наявності двох і більше утриманців; особам, в сім'ї яких немає інших працівників із самостійним заробітком; працівникам із тривалим безперервним стажем роботи на даному підпри-

емстві; працівникам, які навчаються без відриву від виробництва та ін. Водночас з попередженням про звільнення у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці власник або уповноважений ним орган пропонує працівникові іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації. Коли немає роботи за відповідною професією чи спеціальністю, а також у разі відмови працівника від переведення на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації він, на свій розсуд, звертається за допомогою до державної служби зайнятості або працевлаштовується самостійно;

2) виявлення невідповідності працівника посаді, яку він обіймає, або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, що перешкоджають продовженню даної роботи.

У цьому разі також необхідна попередня згода профспілкового органу. Власник зобов'язаний запропонувати працівникові іншу роботу. Звільнення допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення.

На цій підставі звільнення можливе за таких умов: винного порушення трудових обов'язків; систематичного невиконання трудових обов'язків (тими, хто систематично порушує трудову дисципліну, вважаються працівники, які мають дисциплінарне або громадське стягнення за порушення трудової дисципліни та протягом одного року порушили її знову); застосування раніше до працівника заходів дисциплінарного або громадського стягнення; попередньої згоди профспілкового органу;

4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше 3-х годин протягом робочого дня) без поважних причин.

Прогулом визнається відсутність працівника на роботі як протягом усього робочого дня, так і більше 3-х годин безперервно або сумарно протягом робочого дня без поважних причин (наприклад, поміщення до медитверезника, самовільне використання без погодження з власником або уповноваженим ним органом днів відгулів, чергової відпустки, залишення роботи до закінчення строку трудового договору чи строку, який працівник зобов'язаний пропрацювати за призначенням після закінчення вищого або середнього спеціального на-

вчального закладу).

У цьому разі теж необхідна попередня згода профспілкового органу;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як 4-х місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, без врахування відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами, якщо законодавством не передбачено тривалішого строку збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності. Також необхідна попередня згода профспілкового органу;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу. У цьому разі звільнення допускається, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу. Попередня згода профспілкового органу не потрібна;

7) появи на роботі в нетверезому стані, в стані наркотичного або токсичного сп'яніння.

Нетверезий стан працівника або наркотичне чи токсичне сп'яніння може бути підтверджено як медичним висновком, так й іншими видами доказів, наприклад, показаннями свідків. Необхідна попередня згода профспілкового органу;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, визначеного вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладання адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу. Попередня згода профспілкового органу не потрібна.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5, а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

З припиненням трудового договору на підставах, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 статті 40 КЗпП, працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі не менше середнього місячного заробітку. При звільненні за пунктами 3, 4, 7, 8 ст. 40 КЗпП необхідне дотримання власником або уповноваженим ним органом правил і порядку застосування дисциплінарних стягнень.

Статтею 41 КЗпП передбачено додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов. Це:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами.

У цьому разі попередня згода профспілкового органу не потрібна. При звільненні на цій підставі необхідне дотримання порядку застосування дисциплінарних стягнень;

2) винні дії працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу.

Звільнення з причин втрати довіри є обґрунтованим, якщо працівник, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності (зайнятий прийманням, зберіганням, транспортуванням, розподілом їх тощо), вчинив умисно чи необережно такі дії, які дають власникові або уповноваженому ним органу підстави для втрати до нього довіри (зокрема, порушення правил проведення операцій з матеріальними цінностями);

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи.

При звільненні за пунктами 2,3, крім дотримання загальних правил, необхідна попередня згода профспілкового органу

5. Робочий час

Робочий час — це встановлений законодавством відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, графіка роботи та умов трудового договору повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Конституція України в ст. 45 передбачає, що працівникові гарантується встановлена законом тривалість робочого часу.

Тривалість робочого часу встановлюється як у централізованому порядку, так і на рівні локального регулювання. Держава лише встановлює певну межу тривалості робочого часу, яка не може

бути збільшена.

Робочий час поділяється на *види*, розрізняють *нормальний, скорочений і неповний робочий час*. Так, відповідно до ст. 50 КЗпП України ***нормальна тривалість робочого часу*** працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Причому потрібно наголосити, що передбачені законодавцем гарантії відносно граничної тривалості робочого часу поширюються на найманих працівників підприємств усіх форм власності.

Робочий день — це тривалість робочого часу в годинах і хвили-нах протягом доби. *Робочий тиждень* — це тривалість робочого часу протягом календарного тижня. Звичайно застосовуються два види робочого тижня: 5-денний з двома вихідними днями і 6-денний з одним вихідним днем. Рішення про введення 5- або 6-денного робочого тижня, приймається власником спільно з профспілковим органом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за узгодженням з місцевою радою. 40-годинна гранична норма робочого часу повинна дотримуватися при 5 і 6-денному робочому тижні. При 6-денному робочому тижні тривалість робочого дня напередодні вихідного дня не може перевищувати 5 годин, а напередодні святкових і неробочих днів — скорочується на одну годину.

Скорочений робочий час встановлений у законодавстві: а також в інших нормативно-правових актах. Так, згідно із ст. 51 КЗпП для працівників, праця яких відбувається на роботах *зі шкідливими умовами праці*, встановлюється скорочена тривалість робочого часу — від 24 до 36 годин на тиждень. Законодавством встановлений скорочений (36-годинний) робочий тиждень, для деяких категорій працівників, трудова діяльність яких пов'язана з *особливим характером праці* (наприклад, педагогічні працівники, медичні працівники та ін.) або станом здоров'я (деякі категорії інвалідів). Для осіб, які працюють у *зоні відчуження*, встановлений 36-годинний робочий тиждень. Скорочена тривалість робочого часу передбачена *для неповнолітніх працівників* з метою охорони їх здоров'я. Так, для працівників віком від 16 до 18 років встановлений 36-годинний робочий тиждень, віком від 15 до 16 років — 24-годинний робочий тиждень. Для учнів, віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул, — не більш 24 годин на тиждень, а якщо учні працюють протягом навчального року у вільний від занять час, то тривалість їх робочого часу не повинна перевищувати половини тієї норми, яка встановлена для осіб відповідного віку, тоб-

то для учнів віком від 14 до 16 років - не більше 12 годин на тиждень, а віком від 16 до 18 років — 18 годин на тиждень. Скорочується тривалість робочого часу *напередодні святкових днів* на 1 годину як при 6-денному, так і при 5 денному робочому тижні. Це положення не поширюється на працівників, яким встановлений скорочений робочий час на інших підставах.

Ст. 54 КЗпП передбачає скорочення робочого часу на 1 годину при роботі *в нічний час*. Нічним вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку. Не допускається залучення до роботи в нічний час працівників у віці до 18 років, вагітних жінок, жінок, що мають дітей, у віці до 3 років. Залучати до роботи в нічний час інвалідів можливо тільки з їх згоди і при умові, що така робота не суперечить медичним показанням.

Встановлення скороченого робочого часу не впливає на розмір заробітної плати. Робота, яка виконується в нічний час, оплачується в підвищеному розмірі, який встановлюється Генеральною, галузевою, регіональною угодами і колективним договором, але не повинен бути менше за 20% тарифної ставки (окладу) за кожну годину роботи в нічний час.

Неповний робочий час — відповідно до ст. 56 КЗпП встановлюється угодою сторін як при вступі на роботу, так і в період роботи. Неповний робочий час може бути у вигляді: а) *неповного робочого дня* (тобто зменшення тривалості щоденної роботи на зумовлену кількість годин); б) *неповного робочого тижня*, при якому зберігається нормальна тривалість робочого дня, але зменшується кількість робочих днів у тиждень); в) *поєднання неповного робочого дня і неповного робочого тижня* (наприклад, тривалість, робочого дня 5 годин при 4 робочих днях на тиждень).

При неповному робочому часі (на відміну від скороченого) оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу, а при відрядній оплаті праці — в залежності від виробітку.

Неповний робочий час може бути встановлений угодою роботодавця і працівника на певний термін і без зазначення терміну. В обов'язковому порядку на прохання працівника неповний робочий час встановлюється для вагітних жінок, жінок, що мають дітей у віці до 14 років, дитину-інваліда, для догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Особи, які працюють неповний робочий час, користуються тими

ж правами, що і працюючи на умовах нормального робочого часу. Їм надається відпустка тієї ж тривалості, надаються вихідні й святкові дні, час роботи зараховується в трудовий стаж.

Встановлення неповного робочого часу можливе не тільки з ініціативи працівника, а й з ініціативи власника підприємства, установи, організації. Але про встановлення неповного робочого часу роботодавець повинен попередити працівників не пізніше ніж за 2 місяці. Протягом цих 2 місяців зберігаються попередні умови праці.

Розподіл норми робочого часу протягом конкретного календарного періоду називається *режимом робочого часу*. Елементами режиму виступають:

- 1) час початку і закінчення роботи;
- 2) час і тривалість перерв;
- 3) тривалість і правила чергування змін.

При режимі змінної роботи працівники чергуються в змінах рівномірно.

Найбільш поширена робота в дві зміни, на деяких підприємствах робота провадиться в три і більше змін. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, повинен проводитися через кожний робочий тиждень у години, встановлені графіками змінності. Тривалість перерв у роботі між змінами у відповідності до ст. 59 КЗпП повинна бути не менше подвійної тривалості роботи в попередній зміні (включаючи і час перерви на обід). Недопустиме призначення працівника на роботу протягом 2 змін підряд. Встановлені роботодавцем за погодженням з профспілковим комітетом графіки змінності є обов'язковими для сторін трудового договору.

Режим роботи з роздробленим робочим днем — вводитьься в таких галузях, де обсяг робіт нерівномірно розподіляється протягом дня (наприклад, водії міського транспорту, робота яких інтенсивна вранці та увечері, у часи пік, вдень же водії відпочивають; для тваринників час годівлі і доїння корів призначається у певний час). На таких роботах робочий день може бути поділений на частини з умовою, що загальна тривалість роботи, не повинна перевищувати встановленої тривалості робочого дня (див. ст. 60 КЗпП).

Гнучкий графік роботи — форма організації робочого часу, при якій для окремих працівників або колективів підрозділів допускається саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня. При цьому потрібне повне відпрацювання сумарної кількості ро-

бочих годин протягом облікового періоду (робочого дня, робочого тижня, робочого місяця). Неодмінною умовою має бути дотримання річного балансу робочого часу, максимальна тривалість робочого часу — не більше 10 годин, а час перебування на підприємстві — не більш 12 годин, включаючи перерви.

Режим з вахтовим методом організації робіт. Вахтовий метод — це особлива форма організації робіт, що ґрунтується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умов, коли щоденна доставка працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива. Вахтовий метод організується за допомогою підсумованого обліку робочого часу, а міжвахтовий відпочинок надається працівникам у місцях їх постійного проживання.

До робіт, що виконуються вахтовим методом, забороняється залучати осіб віком до 18 років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років, а також осіб, які мають медичні протипоказання для такої роботи.

Тривалість вахти не може перевищувати 1 місяця, а в окремих випадках, з дозволу міністерства та відповідної профспілки — 2 місяців. Тривалість робочого дня не повинна перевищувати 10 годин.

Режим ненормованого робочого дня встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. Міра праці таких працівників визначається не тільки тривалістю робочого часу, але й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). У разі необхідності ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу.

Ненормований робочий день на підприємствах, в установах, організаціях, незалежно від форм власності, може застосовуватися для керівників, фахівців і робітників.

Надурочними роботами вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня. Як правило, застосування надурочних робіт не допускається. Проведення їх можливе лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством. Власник або уповноважений ним орган може застосувати надурочні роботи тільки у таких виняткових випадках.

Забороняється залучати до надурочних робіт: вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років; осіб, молодших 18 років; працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-

технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять.

Жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років або дитину-інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їх згодою. Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 63 КЗпП).

Для проведення надурочних робіт необхідна згода профкому і видання наказу (розпорядження) власником.

Надурочна робота компенсується підвищеною оплатою в подвійному розмірі.

Надурочні роботи не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом 2 днів підряд і 120 годин на рік.

Облік робочого часу — це фіксування відомостей про явку працівників на роботу і виконання ними встановленої тривалості робочого часу. Облік робочого часу ведеться в табелях встановленої форми.

У складі відпрацьованого працівником часу окремо враховуються надурочні роботи, чергування, відрядження тощо.

Облік робочого часу буває *поденним і підсумованим*. При поденному обліку підраховується робочий час протягом кожного дня. Така система обліку робочого часу застосовується при точно встановленому робочому часі, який має однакову щоденну тривалість. При поденному обліку переробка протягом робочого дня не може бути компенсована недоробкою в інші робочі дні. У відповідності до ст. 61 КЗпП на безперервно діючих підприємствах, в установах і організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути додержана встановлена для даної категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації введення підсумованого обліку робочого часу з тим, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормальної кількості робочих годин (40-годинного робочого тижня або скороченого робочого часу для окремих категорій працівників). В якості облікового періоду може встановлюватися місяць, квартал. Для працівників залізничного транспорту обліковим періодом є тур — час з моменту явки на роботу для поїздки до моменту явки на роботу для наступної поїздки після відпочинку в пункті постійної роботи.

6. Час відпочинку

Законодавство про працю не дає визначення часу відпочинку. Наукою трудового права традиційно *під часом відпочинку розуміється* час, протягом якого працівник є вільним від виконання трудових обов'язків і вправі використовувати його на власний розсуд.

Законодавством встановлені наступні види часу відпочинку:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок (міжзмінна перерва);
- вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- святкові і неробочі дні;
- відпустки.

Відповідно до ст. 66 КЗпП *перерва для відпочинку і харчування* надається тривалістю від 30 хвилин до 2 годин. Така перерва повинна надаватись, як правило, через 4 години після початку роботи. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникам повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу. Перерви для відпочинку і харчування не включаються в робочий час і не оплачуються.

Законодавством передбачені додаткові перерви. При роботі на відкритому повітрі в холодну пору року за рішенням роботодавця встановлюються *перерви для обігріву*. Правила про умови праці вантажників при навантажувально-розвантажувальних роботах передбачають *спеціальні перерви для відпочинку*. Жінкам, котрі мають дітей віком до 1,5 року, крім загальної для всіх працівників перерви для відпочинку і харчування, надаються *додаткові перерви для годування дитини*. Ці перерви надаються не рідше ніж через 3 години після початку роботи тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість такої перерви має бути не менше години.

Додаткові перерви входять в робочий час. Тривалість і порядок надання таких перерв визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні) — його тривалість повинна бути не менш як 42 години. При 5-денному робочому тижні працівникам надається 2 вихідних дні на тиждень, як пра-

вило, підряд — в суботу і неділю. При режимі 6-денного робочого тижня працівникам надається 1 вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при 5-денному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, погодженим з профспілковим комітетом і, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем. На підприємствах, в установах, організаціях, де робота не може бути припинена в загальний вихідний день у зв'язку з необхідністю обслуговування населення (магазини, підприємства побутового обслуговування, театри, музеї та ін.), вихідні дні встановлюються місцевими радами.

Відповідно до ст. 71 КЗпП робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається з дозволу профспілкового комітету. У таких ситуаціях залучення до роботи у вихідний день провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Робота у вихідний день компенсується за згодою працівника і власника наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі. До робіт у вихідні дні забороняється залучати працівників, яким не виповнилось 18 років, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 3 років.

Святкові і неробочі дні. Законодавством України про працю передбачені наступні *святкові дні*, робота в які не проводиться: 1 січня — Новий рік; 7 січня — Різдво Христове; 8 березня — Міжнародний жіночий день; 1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня — День Перемоги; 28 червня — День Конституції України; 24 серпня — День незалежності України.

Робота також не провадиться в дні релігійних свят, такі дні називаються "*неробочими*", чим підкреслюється їх недержавний характер. Проте держава, шануючи релігійні традиції переважної більшості населення, закріпила це положення у законі. До них належать: 7 січня — Різдво Христове; один день (неділя) — Пасха (Великдень); один день (неділя) — Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій зареєстрованих в Україні, особам, які сповідують відповідні релігії, надається до 3 днів відпочинку протягом року для святкування їхніх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У випадку, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний, день переноситься на наступний після святко-

вого або неробочого. Робота у вихідні дні оплачується в підвищеному розмірі. На бажання працівника, який працював у святковий і неробочий день, йому може бути наданий інший день відпочинку.

Відпустка — це час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам із збереженням місця роботи і заробітної плати.

Право на відпустки мають всі громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої приналежності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Нарівні з громадянами України право на відпустки мають іноземні громадяни та особи без громадянства, які працюють в Україні. Право на відпустку мають працівники, які уклали безстрокові трудові договори, трудові договори на визначений строк, на час виконання певної роботи, сезонні, тимчасові працівники і сумісники, працівники, які працюють на умовах неповного робочого часу. *Не користуються правом на відпустку* особи, які працюють за цивільно-правовими угодами, засуджені до виправних робіт без позбавлення волі, засуджені в період позбавлення волі.

Право на відпустку забезпечується гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості зі збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) та заборону заміни відпустки компенсацією, крім випадків, які передбачені законом.

Законом України "Про відпустки" передбачені наступні *види відпусток*: щорічні відпустки (основна, додаткова), додаткові відпустки у зв'язку з навчанням, творчі відпустки, соціальні відпустки, відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватись інші види відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам для відновлення працездатності тривалістю не менше як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відраховується з дня укладення трудового договору. Святкові та неробочі дні не враховуються при визначенні тривалості відпусток.

Окремим категоріям працівників надається щорічна основна відпустка більшої тривалості. *Особам віком до 18 років* надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. *Керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим*

працівникам надається щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів. *Інвалідам I та II груп* надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а *інвалідам III групи* — 26 календарних днів незалежно від того, є інвалідність наслідком виробничої травми, професійного захворювання або загального захворювання. *Сезонним і тимчасовим* працівникам відпустка надається пропорційно до відпрацьованого ними часу.

Тривалість відпусток окремих категорій працівників встановлена відповідними законами України. Так, згідно із Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", працівникам, що працюють (перебувають у відрядженні) у зонах відчуження, у зоні гарантованого добровільного відселення, посиленого радіоактивного контролю, тривалість відпустки становить від 42 до 56 календарних днів. Державні службовці згідно з Законом "Про державну службу" користуються правом на відпустку тривалістю 30 календарних днів. Закон України "Про статус народного депутата України" наділяє депутатів правом на відпустку у міжсесійний період тривалістю 45 календарних днів. Суддям, прокурорам, слідчим прокуратури надається відпустка тривалістю 30 робочих днів.

Щорічна відпустка може включати основну і додаткову відпустку.

Додаткові відпустки за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надаються працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів. Додаткова відпустка до 35 календарних днів *за особливий характер праці* надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я. Додаткова відпустка тривалістю до 7 календарних днів надається *працівникам з ненормованим робочим днем*.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї. Загальна тривалість щорічних основної та додаткових відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних, гірничих роботах - 69 календарних днів.

Щорічні основна та додаткові відпустки повною тривалістю у

перший рік роботи надаються *після 6 місяців безперервної роботи* на даному підприємстві. Щорічні відпустки за другий та наступні роки можуть бути надані працівникові в будь-який час відповідного робочого року. Щорічні відпустки повної тривалості *до настання 6-місячного терміну* безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються: 1) жінкам — перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда; 2) інвалідам; 3) особам до 18 років; 4) чоловікам, дружини яких перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами; 5) особам, звільненим після проходження строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, якщо після звільнення зі служби вони були прийняті на роботу протягом 3 місяців, не враховуючи часу переїзду на постійне місце проживання; 6) сумісникам — одночасно з відпусткою за основним місцем роботи; 7) працівникам, які успішно навчаються в закладах освіти та бажають приєднати відпустку до часу складання іспитів, заліків, написання дипломних, курсових, лабораторних та інших робіт, передбачених навчальною програмою; 8) працівникам, які не використали за попереднім місцем роботи повністю або частково щорічну основну відпустку і не одержали за неї грошової компенсації; 9) працівникам, які мають путівку (курсівку) для санаторно-курортного (амбулаторно-курортного) лікування; 10) батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу; 11) в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

Черговість надання відпусток визначається графіками, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з профспілковим чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом, і доводиться до відома всіх працівників.

Працівникам, які навчаються в закладах освіти без відриву від виробництва, щорічні відпустки за їхнім бажанням приєднуються до часу проведення настановчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів, часу підготовки і захисту дипломного проекту та інших робіт, передбачених навчальною програмою.

Забороняється ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом 2 років підряд, а також ненадання їх протягом робочого року особам віком до 18 років та працівникам, які мають право на щорічні додаткові відпустки за роботу зі шкідливими і важкими умовами чи з

особливим характером праці.

На прохання працівника щорічну відпустку може бути *поділено на частини* за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Відкликання зі щорічної відпустки допускається за згодою працівника, лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, знищення або псування майна підприємства за умови, що основна безперервна частина відпустки становитиме не менше 14 календарних днів, та в інших випадках, передбачених законодавством.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються не для відпочинку, а для складання випускних іспитів працівниками, які здобувають загальну середню освіту в середніх загальноосвітніх вечірніх (змінних) школах, класах, групах з очною, заочною формами навчання при загальноосвітніх школах в основній школі — (10 календарних днів), в старшій школі — (23 календарних дні); для перевідних іспитів в основній та старшій школах (від 4 до 6 календарних днів без врахування вихідних). Працівникам, які успішно навчаються без відриву від виробництва у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формами навчання, надаються додаткові оплачувані відпустки: 1) на період установчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на 1-му та 2-му курсах у вищих закладах освіти: I та II рівнів акредитації з вечірньою формою навчання — 10 календарних днів щорічно, III та IV рівнів акредитації з вечірньою формою навчання — 20 календарних днів щорічно, незалежно від рівня акредитації із заочною формою навчання — 30 календарних днів щорічно; 2) на період установчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на 3-му і наступних курсах у вищих закладах освіти: I та II рівнів акредитації з вечірньою формою навчання — 20 календарних днів щорічно, III та IV рівнів акредитації з вечірньою формою навчання — 30 календарних днів щорічно, незалежно від рівня акредитації, з заочною формою навчання — 40 календарних днів щорічно; 3) на період складання державних іспитів у вищих закладах освіти незалежно від рівня акредитації — 30 календарних днів; 4) на період підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) студентам, які навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формами навчання I та II рівнів акредитації — 2 місяці, а у вищих закладах освіти III і IV рівнів акреди-

тації — 4 місяці.

Працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від виробництва, для підготовки та складання іспитів надається один раз на рік додаткова оплачувана відпустка з розрахунку 10 календарних днів на кожен іспит.

Працівникам, які навчаються без відриву, від виробництва в аспірантурі та успішно виконують індивідуальний план підготовки, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів та за бажанням протягом 4 років навчання — один вільний від роботи день на тиждень з оплатою його в розмірі 50% середньої заробітної плати працівника.

Творчі відпустки надаються працівникам підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності, за основним місцем їх роботи для закінчення дисертації на здобуття наукового-ступеня кандидата або доктора наук, для написання підручника, а також монографії, довідника тощо.

Творча відпустка для закінчення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук тривалістю до 3-х місяців, на здобуття наукового ступеня доктора наук — до 6 місяців та для написання підручника чи наукової праці — до 3-х місяців надається працівнику, який успішно поєднує основну діяльність із творчою роботою.

Законом передбачені наступні види соціальних відпусток: відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей.

На підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана *відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами* тривалістю: 1) до пологів — 70 календарних днів; 2) після пологів — 56 календарних днів (70 календарних днів — у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів), починаючи з дня пологів. Вона надається жінкам повністю, незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів. Жінкам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відпустка по вагітності і пологах надається тривалістю 90 календарних днів до пологів і 90 календарних днів після пологів.

До відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами власник або уповноважений ним орган зобов'язаний за заявою жінки, приєднати щорічну відпустку незалежно від тривалості її роботи в поточному робочому році.

За бажанням жінок після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами їм надаються *відпустки для догляду за дитиною* до досягнення нею 3-річного віку з виплатою за ці періоди допомоги по державному соціальному страхуванню. У випадку, коли дитина потребує домашнього догляду, жінці надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більше, як до досягнення дитиною 6-річного віку. За рахунок власних коштів підприємства й організації можуть надавати жінкам частково оплачувану відпустку та відпустку без збереження заробітної плати для догляду за дитиною більшої тривалості.

Жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років, або дитину-інваліда, жінці, яка усиновила дитину, одинокій жінці, батьку, який виховує дитину без матері, а також особі, яка взяла під опіку дитину, за їх бажанням щорічно надається *додаткова оплачувана відпустка тривалістю до 7 календарних днів*.

Заробітна плата працівникам за час відпустки виплачується не пізніше ніж за 3 дні до її початку. У разі звільнення працівникові виплачується грошова компенсація за всі невикористані ним дні щорічної відпустки, а також за додаткові відпустки працівникам, які мають дітей.

Відпустка без збереження заробітної плати, за бажанням працівника, надається в певних випадках в *обов'язковому порядку*. Це, зокрема, відпустка, яка надається матері або батьку, який виховує дітей без матері (в тому числі й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), що має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, — тривалістю до 14 календарних днів щорічно; чоловікові, дружина якого перебуває у післяпологовій відпустці, — тривалістю до 14 календарних днів; матері або іншим особам, які фактично здійснюють догляд за дитиною, у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, — тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною 6-річного віку; ветеранам війни, особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, та особам, на яких поширюється чинність Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", — тривалістю до 14 календарних днів щорічно; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, — тривалістю до 21 календарного дня щорічно; інвалідам I та II груп — тривалістю до 60 календарних днів щорічно; особам, які одружуються, — тривалістю до 10 календарних днів; праців-

никам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу — тривалістю до 7 або до 3 календарних-днів (в залежності від міри родинності) без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад; працівникам для завершення санаторно-курортного лікування — тривалістю, визначеною у медичному висновку; працівникам, допущеним до вступних іспитів у вищі заклади освіти, — тривалістю 15 календарних днів (без урахування часу проїзду до навчального закладу та назад) і в деяких інших випадках.

7. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Трудова дисципліна виступає необхідною умовою для належної організації будь-якої колективної праці та являє собою сукупність не лише певних правил поведінки працівників, а й питань, пов'язаних із необхідністю дотримання встановленого порядку, методів його забезпечення.

Трудову дисципліну характеризують такі чинники: чесна й сумлінна праця; своєчасне й точне виконання розпоряджень власника (уповноваженого ним органу); підвищення продуктивності праці; поліпшення якості продукції; виконання технологічної дисципліни; додержання вимог охорони праці; дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії; збереження та зміцнення власності підприємств, установ, організацій,

Трудова дисципліна спирається на свідоме ставлення працівників до праці, що забезпечується методами переконання, заохочення, а часом примусу. Головним є, поза сумнівом, *метод переконання*, спрямований на виховання відповідних якостей працівників, а також *метод заохочення*, тобто морального й матеріального стимулювання. Заохочення працівника є визнанням його професіоналізму та вираженням із боку власника поваги. Тому такий метод застосовується в разі досягнення високих трудових показників, поліпшення якості продукції, творчого підходу до трудової діяльності.

Серед основних видів заохочень визначаються такі: подяка, премії, вручення цінних подарунків, нагородження грамотами, державними відзнаками й нагородами.

Всі заохочення оголошуються власником у наказі (розпорядженні), доводяться до відома трудового колективу і записуються до трудової книжки.

Для забезпечення трудової дисципліни, нарівні з методами переконання й заохочення, можуть застосовуватись і *методи примусу*,

зокрема заходи дисциплінарного характеру, матеріальної відповідальності та громадського впливу.

Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності й застосовується виключно до порушників трудової дисципліни. Тому підставою для її застосування, поза сумнівом, є порушення трудової дисципліни (невиконання чи неналежне виконання працівником покладених на нього обов'язків).

На працівника за порушення трудової дисципліни може бути накладено одне з *дисциплінарних стягнень*: догана або звільнення.

Чинне законодавство (Закон України "Про державну службу"), відомчі (приміром, органів прокуратури, зв'язку, залізничного транспорту) статuti й положення про дисципліну для окремих категорій працівників устанавлюють й інші дисциплінарні стягнення. Зокрема, до державних службовців, окрім загальних видів дисциплінарної відповідальності, застосовуються:

- попередження про неповну службову відповідність;
- затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Дисциплінарна відповідальність, як будь-який процес, має певні особливості щодо порядку її застосування.

Дисциплінарні стягнення можуть бути накладені: органом, якому надано право прийняття на роботу; вищим за ієрархією органом для працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутом, положенням чи іншим законодавчим актом про дисципліну.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником (уповноваженим ним органом) безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця від дня його виявлення (не рахуючи часу тимчасової непрацездатності працівника чи відпустки). До того ж, дисциплінарне стягнення не може бути накладене після того, як проминуть шість місяців од дня вчинення дисциплінарного проступку.

Для застосування дисциплінарного стягнення власник (або уповноважений ним орган) зобов'язаний зажадати письмового пояснення порушника.

За одне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

Обираючи вид стягнення, слід зважити на ступінь тяжкості вчиненого правопорушення і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується наказом (розпорядженням) і повідомляється працівникові під розписку протягом трьох робочих днів.

Якщо протягом року від дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. За сумлінну роботу з працівника стягнення може бути зняте і до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Працівник, який завдав матеріальної шкоди підприємству, організації, установі, несе **матеріальну відповідальність** незалежно від того, чи був він притягнутий до дисциплінарної відповідальності за діяння, що ними спричинено цю шкоду.

Підставою для застосування матеріальної відповідальності до працівника є наявність матеріальної шкоди, спричиненої втратою, пошкодженням, знищенням майна підприємства, установи, організації внаслідок протиправних діянь працівника, з яким укладено трудовий договір. Отже, ознаками шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, є: пряма шкода; протиправність поведінки працівника; причинний зв'язок між протиправними діями та заподіяною шкодою; вина працівника.

Чинне законодавство встановлює два *види матеріальної відповідальності: обмежену*, яка не перевищує середнього заробітку працівника, і *повну*.

Повна матеріальна відповідальність настає у таких випадках:

- за наявності між працівником і підприємством, установою, організацією письмового договору про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності (такі договори можуть бути укладені тільки з працівниками, посади яких входять до переліку робіт на яких можуть укладатися договори про повну матеріальну відповідальність);
- коли майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами (отримання працівником майна в такий спосіб можливе лише за наявності згоди працівника);
- якщо шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки злочину;
- якщо шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані (стан працівника необхідно довести, наприклад, актом медичного

обстеження);

- коли шкоди завдано нестачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;
- якщо на працівника законодавством покладено повну матеріальну відповідальність;
- у разі завдання шкоди не під час виконання трудових обов'язків;
- якщо службова особа є винною в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу,

Шкода, розмір якої перевищує середній заробіток працівника, може бути відшкодована працівником добровільно, а в разі відмови відшкодувати заподіяну шкоду питання відшкодування вирішується судом, який розглядає трудові спори.

8. Індивідуальні й колективні трудові спори

Індивідуальні трудові спори — непорозуміння між працівником і власником (уповноваженим ним органом), що виникли в трудових правовідносинах. Чинне трудове законодавство передбачає два органи, які мають право розглядати трудові спори. Це — комісії з трудових спорів (КТС) і місцеві суди.

КТС обираються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з кількістю працюючих не менш як 15 осіб.

Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації. Кількість робітників у складі комісії з трудових спорів підприємства не може бути меншою від половини її складу.

Чинним трудовим законодавством установлено перелік спорів, що можуть розглядатися в КТС і що розглядаються в судах. Наприклад, відповідно до ст. 224 Кодексу законів про працю КТС є обов'язковим первинним органом із розгляду трудових спорів, за винятком спорів, що безпосередньо розглядаються в судах, або спорів деякої категорії працівників.

Відповідно до КЗпП в місцевих судах розглядаються трудові спори за заявами: працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони незгодні з рішенням КТС; прокурора, якщо він вва-

жає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству; працівника підприємства, установи, організації, де комісії з трудових спорів не обираються; працівника про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати й формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу; керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, їхніх заступників, а також службових осіб митних органів і державних податкових адміністрацій, яким присвоєно персональні звання, службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються чи призначаються на посади державними органами, органами місцевого й регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарних стягнень; власника (уповноваженого ним органу) про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації; працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або вповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав; працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації; молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на підприємство, в установу, організацію; вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів — за наявності дитини віком до 14 років; виборних працівників після закінчення строку повноважень; працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу; інших осіб, з якими власник або вповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Щоправда, за Конституцією України будь-який працівник може звертатися до суду для вирішення трудового спору без урахування наведеного вище порядку, тобто звернення до КТС за вирішенням трудового спору не є обов'язковою умовою для подальшого звернення до суду.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового

спору безпосередньо до місцевого суду в тримісячний строк від дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а *в справах про звільнення — в місячний строк* від дня вручення копії наказу про звільнення або від дня видачі трудової книжки.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік од дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Колективні спори, на відміну від індивідуальних, — це спори між найманими працівниками, трудовим колективом (профспілкою) і власником чи уповноваженим ним органом із питань: установа нових або змін чинних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення або зміни колективного договору; виконання колективного договору або його окремих положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Колективні спори вирішуються веденням переговорів із використанням спеціальних процедур і засобів. Якщо сторони спору не дійшли згоди в переговорах, вони формують спеціальну комісію для вироблення практичних рекомендацій щодо сутності спору і проводять консультації. Така комісія має назву *примирної* та являє собою орган, що його призначено для напрацювання рішення, яке може задовольнити сторони спору. Залежно від рівня спору (виробничий, територіальний, національний) комісія розглядає спір протягом, відповідно, п'яти, десяти або п'ятнадцяти днів. За погодженням сторін ці строки можуть збільшуватися.

У разі несхвалення комісією рішення зі спору, яке задовольнило б сторони конфлікту, створюється *трудовий арбітраж* — орган, що складається із залучених сторонами спеціалістів, експертів, інших осіб. Трудовий арбітраж ухвалює рішення протягом 10 днів од дня його утворення (за рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути продовжено до 20 днів).

Під час вирішення колективних трудових спорів жодна зі сторін не може ухилитися від участі в процедурі примирення.

Сторони конфлікту, примирна комісія, трудовий арбітраж зобов'язані використати для врегулювання колективного спору всі можливості, не заборонені законодавством. Для вирішення колективного спору, одержання підтримки своїх вимог трудовий колектив має право організувати і проводити страйк, збори, мітинги, пікетування, де-

монстрації в порядку і формах, передбачених чинним законодавством. *Страйк* застосовується як крайній захід вирішення конфлікту, коли всі інші можливості вже використано.

Страйк проявляється в тимчасовому колективному добровільному припиненні роботи працівниками (наприклад, невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) з метою вирішення колективного трудового спору. А втім, деякі категорії працівників не мають права на такі заходи (приміром, працівники органів прокуратури, суду, державної влади, правоохоронних органів).

Дотримання вимог, передбачених законодавством, щодо процедури проведення страйків є обов'язковим, інакше його може бути визнано незаконним. Рішення про незаконність страйку виносяться в судовому порядку. Це рішення є підставою для припинення страйку і початку роботи, що була припинена. Організація та участь у незаконному страйку є порушенням трудової дисципліни з настанням усіх можливих у такому випадку негативних наслідків (вжиття заходів дисциплінарного покарання, позбавлення премій та оплати терміну страйку).

Відповідно до чинного законодавства страйки можуть бути заборонені в період проголошення надзвичайного стану (строком до одного місяця) або у воєнний час.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. У чому полягають юридичні властивості колективного договору?
2. Що таке трудовий договір і які його правові властивості?
3. У якій формі укладається трудовий договір?
4. Який порядок прийняття на роботу?
5. З якого віку настає трудова праводієздатність?
6. З якою метою запроваджується випробування працівника при прийнятті його на роботу?
7. Назвіть підстави припинення трудового договору.
8. У яких випадках здійснюється розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу?
9. Які види робочого часу передбачені трудовим законодавством?
10. Які види відпусток передбачені трудовим законодавством?
11. Особливості дисциплінарної відповідальності працівників.
12. Чи передбачена трудовим законодавством матеріальна відповіда-

льність працівника?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Особливості праці молоді та жінок”.
2. “Порядок вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю України // Кодекс законів про працю України з постатейними матеріалами / Відп. ред. В. М. Вакуленко, О. П. Товстенко. — К., 2001.
2. Б.С. Стичинський, І.В. Зуб, В.Г. Ротань Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. — К., 2004.
3. Болотіна Н.Б. Трудове право України. — К., 2004.
4. Прокопенко В.І. Трудове право: загальна та особлива частина. — Х., 2000.
5. Трудове право України. Академічний курс за ред. Н.М. Хуторян. — К., 2004.
6. Трудове право України /за ред. Н.Б. Болотіної, Г.І. Чанишевої. — К., 2000.
7. Трудове право України. Курс лекцій. / Під ред. П.Д. Пилипенка. — Львів. — 1996.

Глава VI. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Цивільне право України: поняття і система. Джерела цивільного права

Цивільне право — одна з провідних галузей національного права України, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому.

Цивільне право України, як будь-яка інша галузь права, характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предмет правового регулювання цивільного права складають правові відносини, що регулюються цивільно-правовими нормами. Це, зокрема, такі групи відносин: особисті немайнові відносини, майнові відносини.

Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають завдяки здійсненню нею її особистих прав і свобод (наприклад, право особи на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я та авторство).

Майновими відносинами є правові відносини, що пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном. Вони зумовлені використанням товарно-грошової форми.

Сторони цих відносин виступають як юридично рівні між собою, автономні та незалежні одна від одної, що є однією з характерних рис цивільно-правового методу. *Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути* фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), юридичні особи та держава як у цілому, так і окремі соціальні утворення (адміністративно-територіальні одиниці, в тому числі автономні утворення). З виникненням цивільно-правових відносин їхні учасники не можуть нав'язувати свою волю один одному, а тому їхні стосунки повинні базуватися на основі досягнутої згоди (наприклад, в основу реалізації договору купівлі-продажу сторони мають покласти досягнення спільної згоди відносно кількості, якості й ціни товару).

Цивільно-правовий метод характеризується такими ознаками: юридичною рівністю сторін; диспозитивністю сторін, на підставі чого сторонам надається право визначати їхні взаємовідносини на власний розсуд повністю або частково в межах, передбачених чинним законодавством; особливим способом вирішення майнових спорів між учасниками цивільних правовідносин (через загальний суд чи третейський

суд); наявністю майнової відповідальності сторін.

Система цивільного права України визначає розміщення його складових у певній системі, обумовленій взаємозв'язком її елементів — юридичних норм та інститутів. Вона поділяється на дві частини: загальну та особливу.

Загальну частину цивільного права складають правові норми та інститути, що стосуються всіх цивільно-правових відносин, а саме: положення про суб'єктів та об'єкти цивільного права, угоди, представництво й довіреність, позовна давність.

Особливу частину цивільного права складають норми права, які регулюють окремі групи спеціальних цивільно-правових відносин. Вона включає в себе такі інститути: право власності; зобов'язальне право; авторське право; право на відкриття; право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, раціоналізаторську пропозицію; спадкове право; правоздатність іноземних громадян та юридичних осіб; застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів.

Основні засади цивільно-правового регулювання товарно-грошових відносин визначаються Конституцією України. Зокрема, вперше в Основному Законі нашої держави закріплено право приватної власності: "Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї творчої, інтелектуальної діяльності.

Законодавчі акти України мають деталізувати й розвивати конституційні положення. Зокрема, на регулювання й розвиток цивільно-правових відносин спрямовані: Закон України "Про власність" від 7 лютого 1991 р., Закон України "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 р., Закон України "Про заставу" від 2 жовтня 1992 р. та ін.

Серед інших нормативних актів, які містять цивільно-правові норми, є укази Президента України (Указ Президента України "Про тимчасове Положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні" від 18 вересня 1992 р.), постанови й розпорядження Уряду України (постанова Кабінету Міністрів України "Про мінімальні ставки авторської винагороди за використання творів літератури і мистецтва" від 18 листопада 1994 р.), а також положення, інструкції, накази та інші відомчі нормативні акти, які стосуються майнових та особистих немайнових відносин, що

приймаються міністерствами й відомствами України.

Центральне місце в системі цивільного законодавства належить Цивільному кодексу України від 16 січня 2003 р. і введеному в дію з 1 січня 2004 р. У Цивільному кодексі шість Книг та 1308 статей.

2. Цивільно-правові відносини, їх виникнення, зміна та припинення.

Цивільно-правові відносини — врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини, учасники яких виступають юридично рівними носіями прав та обов'язків.

Зазначені відносини виникають у: державних, кооперативних та інших громадських організацій між собою; громадян із державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями; громадян між собою.

Для цивільно-правових відносин є характерними специфічні ознаки, які вирізняють їх з-поміж інших видів правових відносин, що виникають у суспільстві. Зокрема, слід відзначити такі *особливості*: цивільно-правові відносини — це особисті немайнові та майнові відносини; учасники цих відносин характеризуються майновою відокремленістю та юридичною рівністю; юридичні права та обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів: *суб'єктів, об'єктів і змісту*.

Суб'єктами цивільно-правових відносин можуть бути фізичні та юридичні особи. *Об'єктами* цивільно-правових відносин можуть бути: речі, дії, продукти творчої діяльності, особисті немайнові блага.

Змістом цивільно-правових відносин є цивільні права та обов'язки суб'єктів таких відносин.

У цьому випадку *суб'єктивне право* — заснована на законі можливість конкретної особи здійснювати певні дії та вимагати задоволення її інтересу від зобов'язаної особи.

Зміст суб'єктивного права знаходить свій вияв у відповідних можливостях учасника зазначених відносин:

- чинити певні дії (наприклад, купувати, продавати, дарувати речі, використовувати твори тощо);
- вимагати належної поведінки від зобов'язаних осіб (скажімо, виконати роботу, передати речі і т. ін.);
- можливість звернутися до застосування примусової сили державного

апарату для реалізації права вимоги.

Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра необхідної поведінки зобов'язаної особи, яку вимагає від неї уповноважена особа з метою задоволення своїх інтересів.

Цивільно-правові відносини поділяються на такі види:

- *за змістом*: майнові цивільно-правові відносини, спрямовані на задоволення майнових інтересів фізичних та юридичних осіб (правовідносини власності, передача майна однією особою іншій у порядку спадкування); немайнові цивільно-правові відносини щодо задоволення особистих немайнових інтересів учасників цих відносин (авторські правовідносини);

- *за зв'язком учасників відносин*: абсолютні, тобто цивільно-правові відносини, за яких уповноваженому суб'єктові протистоїть як зобов'язаний суб'єкт невизначене коло осіб (правовідносини власності, авторства). Наприклад, суб'єкт є автором вірша, то його авторські права є абсолютними у тому сенсі, що всі повинні поважати його авторське право, не вносити до вірша жодних змін, не привласнювати собі право авторства.; відносні цивільно-правові відносини, за яких уповноваженому суб'єктові протистоїть конкретно визначена особа, яка повинна виконати для уповноваженого суб'єкта певні дії (у разі купівлі-продажу, зберігання, поставки). Відносні правовідносини існують або існують між точно визначеними особами;

- *залежно від об'єкта правових відносин*: речові цивільно-правові відносини, об'єктом яких є речі (наприклад, відносини володіння та користування майном); зобов'язальні, тобто правовідносини, об'єктом яких є виконання відповідних зобов'язань (наприклад, відносини, які виникають із договору, спричинення шкоди);

- *залежно від структури*: прості цивільно-правові відносини, за яких одній стороні належить тільки право, а іншій — тільки обов'язок (правовідносини, що виникають із договору позики); складні цивільно-правові відносини, за яких дві сторони мають як права, так і обов'язки (наприклад, відносини, що виникають із договору купівлі-продажу);

- *за характером нормативного спрямування*: регулятивні цивільно-правові відносини, через які здійснюється регулювання майнових та особистих немайнових відносин між їх учасниками. За допомогою регулятивних відносин відбувається правомірна діяльність фізичних та юридичних осіб; охоронні цивільно-правові відносини, що ви-

никають внаслідок порушення цивільних прав одного з суб'єктів цих відносин і спрямовані на їх відновлення.

Цивільно-правові відносини виникають, змінюються або припиняються на підставі *юридичних фактів*, тобто обставин, які мають юридичне значення і породжують певні правові наслідки.

Цивільні права та обов'язки виникають внаслідок: правочинів; адміністративних актів; відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, створення творів науки, літератури і мистецтва; заподіяння шкоди іншій особі; придбання або збереження майна коштом іншої особи без достатніх підстав; інших дій громадян та організацій; подій, з якими закон пов'язує наступ цивільно-правових наслідків.

Юридичні факти в цивільному праві поділяються на *юридичні дії та юридичні події*.

Юридичні дії — це такі юридичні факти, спричинення яких залежить від волі людей та породжує певні правові наслідки (наприклад, укладання учасниками цивільних правовідносин певного договору).

Юридичні події — це юридичні факти, що настають незалежно від волі людини (наприклад, природні явища стихійного характеру).

3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в цивільно-правові відносини з приводу особистих немайнових благ та майна. В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава.

До *фізичних осіб* належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідна наявність цивільної правосуб'єктності, тобто їхньої право- та дієздатності.

Цивільною правоздатністю називається здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Правоздатність у громадянина України виникає від дня народження і припиняється з його смертю (або з визнанням громадянина померлим).

Цивільна правоздатність визнається за всіма громадянами, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин упродовж його жит-

тя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільна дієздатність — це здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від *віку та психічного здоров'я* фізичної особи. Виходячи з цього, цивільна дієздатність поділяється на такі *види*:

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття — 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі одруження особи до досягнення повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту одруження.

Неповну дієздатність мають фізичні особи у віці від 14 до 18 років. Вони можуть самостійно здійснювати дрібні побутові правочини; самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняється законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Вони мають право укласти інші правочини за згодою їхніх батьків (усиновителів) чи піклувальників.

Часткова дієздатність характерна для осіб віком до 14 років, які мають право здійснювати тільки дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Обмежена дієздатність може бути визначена судом особою, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе і свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Вони можуть укласти правочини щодо розпорядження майном, а також отримувати заробітну платню, пенсію чи

інші види доходів та розпоряджатися ними лише за згодою піклувальника, за винятком дрібних побутових правочинів.

Фізична особа може бути визнана судом *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над ним установлюється опіка, що приводить до втрати ним можливості щодо укладання правочинів. Правочини від імені недієздатної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною особою, несе її опікун. У разі одужання чи значного покращання здоров'я громадянина, якого визнано недієздатним, суд поновлює його в дієздатності.

Якщо громадянин зникає, його місцеперебування невідоме, розшуки його не дають позитивних результатів, то через 1 рік він може бути визнаний судом *безвісно відсутнім*, а через 3 роки оголошується судом *померлим*.

Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Правовими ознаками юридичної особи є: організаційна єдність; наявність відокремленого майна; можливість виступати в цивільному обороті від власного імені; здатність самостійно нести майнову відповідальність; можливість виступати позивачем і відповідачем в суді.

Юридична особа повинна мати: свій статут; назву; органи; місцезнаходження.

Юридичні особи наділені цивільною правосуб'єктністю, тобто цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю, які виникають водночас із моменту їх державної реєстрації.

Цивільна правоздатність

Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії). Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільна дієздатність

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і

здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

В окремих випадках суб'єктом цивільних правовідносин може бути Україна як суверенна держава. Це можливо, у правовідносинах власності (надходження у власність держави безгосподарного майна, невитребуваних знахідок, неналежне утримуваного, конфіскованого майна тощо).

Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Речі поділяються на такі види:

- нерухомі (земельні ділянки, об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення) та рухомі (які можна вільно переміщувати у просторі);
- речі, що знаходяться в цивільному обігу, тобто речі, відносно яких відсутня заборона щодо вільної торгівлі; речі, обмежені в цивільному обігу (мисливська зброя, наркотичні речовини, деякі ліки тощо); речі, вилучені з цивільного обігу (природні ресурси, культурні цінності);
- речі, що мають індивідуальні ознаки (картина художника, подарунок тощо) і визначені родовими ознаками (цукор, мука, цегла і

под.);

- замінні (родові речі) та незамінні (індивідуально визначені речі);
- споживні (речі, що після споживання знищуються або припиняють існувати, — продукти харчування і т. ін.) та неспоживні (речі, що зберігають свій первісний вигляд протягом тривалого часу, — автомобіль, будинок тощо);
- подільні (річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення, — телевізор, автомобіль і т. д.) та неподільні (хліб, цемент, рідина тощо);
- головні й приналежність (скрипка і футляр до неї, верстат і фреза до нього тощо);
- плоди (плоди фруктових дерев, приплід тварин і т. д.) і доходи (результат експлуатації власником певної речі — гроші та ін.);
- гроші й цінні папери (акції, облігації, зобов'язання державної скарбниці, ощадні сертифікати, векселі).

До *об'єктів* цивільних правовідносин відносять і дії осіб, що мають правове значення (приміром, дії з відшкодування заподіяних збитків) та відповідні послуги (скажімо, ремонт будинку, автомобіля).

Крім того, до них слід віднести *результати інтелектуальної творчості*, що охороняються законом (наукові, літературні й художні твори, відкриття й винаходи, промислові зразки, товарні знаки тощо).

Одним із об'єктів цивільних правових відносин є *особисті немайнові блага*, до яких належать честь, гідність, ім'я, життя, здоров'я тощо.

4. Здійснення цивільних прав та виконання юридичних обов'язків

Здійснення суб'єктивного цивільного права — це можлива поведінка уповноваженої особи якій відповідає міра належної поведінки зобов'язаної особи. Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Проте Цивільний кодекс України встановлює, що цивільні права та обов'язки особа здійснює у межах встановлених договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Здійснення суб'єктивного цивільного права базується на принципі "дозволено все, що не заборонено законом". Водночас це має відповідати моральним принципам і правилам етики й не порушувати прав та інтересів інших осіб. Наприклад суб'єкт пізно ввечері включає у своїй

квартирі надто голосно телевізор, що шкодить інтересам сусідів. Суб'єктивне цивільне право слід відрізнити від правоздатності. Правоздатність є загальною, абстрактною можливістю мати права і обов'язки. Суб'єктивне право конкретне й означає наявність конкретних правомочностей.

Суб'єктивне цивільне право може бути реалізоване як особисто, так і через інших осіб-представників.

Представництвом є правідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Воно виникає, наприклад, з огляду на відсутність юридичної здатності або фізичної можливості в особи, яку репрезентують, вчиняти юридичні дії.

Представництво буває обов'язковим і добровільним (договірним).

Законне представництво встановлюється законом (представниками неповнолітніх можуть бути батьки, усиновлювачі або опікуни).

Договірне представництво залежить від бажання конкретної особи, яку репрезентують, і визначає повноваження представника внаслідок довіреності чи у формі договору. При цьому представник повинен діяти тільки в межах наданих йому повноважень.

Письмовим документом, що його видає одна особа іншій для представництва перед третіми особами є *довіреність*, яка залежно від межі та змісту повноважень може бути разовою, спеціальною чи генеральною. Довіреність укладається лише в письмовій формі. Строк дії зазначеного документа не може перевищувати трьох років, а якщо його не зазначено, то довіреність є дійсною тільки протягом року.

Предмет виконання юридичного обов'язку — це певні матеріальні або нематеріальні блага (наприклад, речі, послуги, результати інтелектуальної творчості тощо).

Суб'єктом виконання юридичного обов'язку є боржник, на якому лежить зобов'язання щодо вчинення певних дій і від якого кредитор має право вимагати їх учинення. До зазначених суб'єктів слід також віднести осіб, до яких звернуто вимогу закону щодо заборони певної поведінки, а також осіб, які взяли на себе це зобов'язання добровільно.

Місце виконання цивільно-правових обов'язків визначається законом, договором або іншим нормативним актом. У разі його невідзначеності виконання здійснюється згідно з вимогами Цивільного кодексу України:

- зобов'язання, стосовно передачі будівель та іншого нерухомого майна, виконуються за місцем їх знаходження;
- за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі договору перевезення, - за місцем здавання товару (майна) перевізникові;
- за зобов'язанням про передавання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, - за місцем виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторів на момент виникнення зобов'язання;
- за грошовим забов'язанням – за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, - за її місцезнаходженням на момент виникнення зобов'язання;
- за решти зобов'язань виконання здійснюється за місцем проживання боржника.

Якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства. Невиконання боржником обов'язку в установлений строк, тобто прострочення, призводить до негативних наслідків для суб'єктів виконання. Приміром, кредитор має право вимагати відшкодування збитків, спричинених простроченням. Якщо виконання цивільно-правового обов'язку внаслідок прострочення втратило для кредитора інтерес, він має право відмовитися від прийняття простроченого виконання. Ризик випадкового настання неможливості виконання певного обов'язку переходить на винну в простроченні сторону.

Для належного і своєчасного виконання юридичного обов'язку цивільне право передбачає такі засоби його забезпечення: неустойку, заставу, поруку, завдаток, гарантію, притримання.

5. Захист цивільних прав

Право на захист являє собою суб'єктивне цивільне право певної особи, тобто вид і міру її можливої (дозволеної) поведінки із захисту

своїх прав. Воно виходить із конституційного положення: "Права і свободи людини і громадянина захищаються судом" (ст. 55 Конституції України).

У разі порушення цивільних прав конкретної особи їх захист здійснюється в порядку цивільного судочинства. Так, згідно з цивільно-процесуальним законодавством будь-яка заінтересована особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного або оскарженого права чи охоронюваного законом інтересу.

Чинним законодавством передбачено такі *способи захисту цивільних прав особи*:

- визнання права (скажімо, права власності на житло одного із подружжя);
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право (наприклад, будівництво одним суб'єктом господарської споруди на частині земельної ділянки іншого);
- відновлення становища, яке існувало до порушення (наприклад, зобов'язання судом спростувати неправдиві відомості);
- примусове виконання обов'язку в натурі (наприклад, присудження виконати зобов'язання за договором)
- зміна правовідношення (за вимогою покупця суд може знизити ціну, якщо були виявлені недоліки речі або, наприклад, за вимогою підрядника суд може змінити термін виконання роботи, якщо це обумовлено обставинами, за які він не відповідає);
- припинення правовідношення (суд може розірвати договір підряду, оскільки підрядник не виконує вказівок замовника);
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (наприклад, через поставку недоброякісного товару покупець не одержав доходу, тому збитки мають бути відшкодовані);
- відшкодування моральної шкоди (наприклад, у разі заподіяння каліцтва, спотворення обличчя тощо) ;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (наприклад, райрада надала дозвіл на використання першого поверху будинку під кафе. Вмонтовані холодильні камери створюють високий шумовий фон. Порушене право мешканців на безпечне довкілля може бути захищене шляхом скасу-

вання цього рішення).

Зазначені способи захисту цивільних прав реалізуються з допомогою *спеціальних засобів*. Серед них передусім слід відзначити *позовні*, оскільки захист прав особи здійснюється через подання позову до суду (в разі, коли однією зі спірних сторін є громадянин) чи господарського суду (коли спірними сторонами є юридичні особи). Іноді є можливим *адміністративний порядок захисту* прав через звернення до відповідних адміністративних органів. Захист цивільних прав у випадках та в порядку, передбачених законодавством України, здійснюється *третьокими судами*.

Крім спеціальних засобів захисту прав особи, цивільне право допускає самозахист цивільних прав та прав іншої особи від порушень і протиправних посягань, тобто застосування засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

6. Поняття права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав.

Право власності — сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини, що виникають із присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами та державою, які надають названим суб'єктам рівні права та обов'язки з володіння, користування і розпорядження майном.

Право власності розглядають як в об'єктивному, так і в суб'єктивному аспектах.

В *об'єктивному аспекті* право власності — сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини з володіння, користування і розпорядження майном.

Правовою основою закріплення права власності в Україні є Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон України "Про власність" від 7 лютого 1991 р. та інші законодавчі й нормативні акти.

У *суб'єктивному аспекті* право власності являє собою сукупність повноважень власника з володіння, користування і розпорядження майном.

Володіння — фактична наявність речі в господарстві власника та його можливість впливати на неї безпосередньо. Володіння може бути законним (наявність в особи речі за правом власності) та незаконним (володіння майном, добутих злочинними діями, привласнення знахідки). Незаконне володіння поділяється на добросовісне (коли особа не знала і не могла знати про те, що володіє чужим майном) і недобросо-

вісне (коли особа знала чи повинна була знати про те, що володіння незаконне).

Користування — право вилучати з речей їхні корисні властивості (обробляти землю та отримувати врожай, вживати продукти харчування, носити одяг і взуття).

Розпорядження — право визначати юридичну або фактичну долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, переробляти, заповідати тощо).

Сукупність зазначених повноважень в особі дають підстави вважати її власником відповідного майна.

ЦК України розрізняє право *власності*:

- *народу України* — надра землі, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- *приватна власність* — будь-яке майно фізичної та юридичної особи, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати (жилі будинки, транспортні засоби, гроші, цінні папери, результати інтелектуальної творчості та інше майно споживчого і виробничого призначення);
- *державна власність* — майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна (наприклад, єдина енергетична система, інформаційна система, системи зв'язку, транспорту загального користування, кошти державного бюджету тощо).
- *комунальна власність* — майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді.

До суб'єктів права власності в Україні відносять:

- *народ України*, що являє собою єдине джерело державної влади в республіці та здійснює права власника через референдум, а також через Верховну Раду України та місцеві ради народних депутатів. Кожен громадянин, як частина народу, має право, за чинним законодавством України, користуватися природними об'єктами для задоволення особистих потреб;
- *фізичних осіб*, тобто громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства, які мають рівні майнові права, якщо іншого не передбачено законодавчими актами України;
- *юридичних осіб* — колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громад-

ські об'єднання, релігійні та інші організації;

- *Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову державу;*
- *інші держави, фізичних та юридичних осіб цих держав, міжнародні організації.*

Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

- 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;
- 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках. Гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача.

Власник майна має право вимагати від особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно (недобросовісного набувача), передання усіх доходів від майна, які вона одержала або могла одержати за весь час володіння ним. Власник майна має право вимагати від добросовісного набувача передання усіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли

йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна. Добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів. Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном.

Власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності. Правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає законві і порушує права власника, за позовом власника майна визнається судом незаконним та скасовується.

8. Цивільно-правові договори: поняття і види

Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним за дотримання таких умов: зміст не повинен суперечити законодавству та моральним засадам суспільства; волевиявлення сторін; дотримання встановленої законом форми договору; право- та дієздатності сторін; спрямованість на реальне настання наслідків; не може суперечити правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить законові.

Змістом будь-якого договору є права та обов'язки сторін, установлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Прийнято розрізняти істотні, звичайні та випадкові умови договору.

Згідно зі ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди з усіх істотних умов. *Істотними* є ті умови договору, що визнані такими за законом або необхідні для договорів цього виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди (наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк).

Договори можна класифікувати на види.

Договір є *одностороннім*, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони (приміром, заповіт, відмова від прийняття спадщини, видача довіреності на вчинення певних дій тощо).

Договір є *двостороннім*, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору (наприклад, договір купівлі-продажу, поставки, підряду, оренди і т. ін.).

Розрізняють договори реальні й консенсуальні.

Реальні договори вважаються укладеними, тобто набувають юридичного значення лише з моменту фактичного здійснення певних дій (договір позики слід вважати укладеним не з моменту домовленості між сторонами про позику, а з моменту, коли позикодавець передав позичальникові певну суму грошей).

Консенсуальні договори вважаються укладеними і набувають юридичного значення з моменту досягнення домовленості з основних умов договору (наприклад, купівля-продаж, найом, підряд тощо).

За формою договори можуть бути *усними й письмовими*. Письмові, своєю чергою, поділяються на прості й нотаріально засвідчені.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася.

Усна форма допускається в договорах, що виконуються під час їх укладання, якщо іншого не встановлено законом (приміром, договір купівлі-продажу за готівку).

У письмовій формі належить вчиняти договори між юридичними особами; між фізичною та юридичною особою, крім усних догово-

рів; договорів фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім усних договорів; якщо законом встановлена письмова форма договору.

Нотаріальне посвідчення письмових договорів обов'язкове у випадках, передбачених законом. Так укладається договір купівлі-продажу жилого будинку та деякі інші.

Недодержання форми договору, якої вимагає закон, тягне за собою нечинність договору лише в разі, якщо такий наслідок прямо зазначено в законі.

У процесі укладення договору розрізняють дві *стадії*: пропозицію укласти договір (оферту) і прийняття пропозиції (акцепт). Цивільний кодекс України визначає, з якого моменту договір вважається укладеним. Коли пропозицію укласти договір зроблено з зазначенням строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо особа, яка зробила пропозицію, одержала від іншої сторони відповідь про прийняття пропозиції протягом цього строку. Коли пропозицію укласти договір зроблено усно без зазначення строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо інша сторона негайно заявила особі, яка зробила пропозицію, про прийняття цієї пропозиції. Якщо таку пропозицію зроблено в письмовій формі, договір вважається укладеним, коли відповідь про прийняття пропозиції одержано протягом нормально необхідного для цього часу.

Часто сторони самі визначають момент набрання договором юридичної сили, тобто момент, із якого договір вважається укладеним, про що прямо зазначають у договорі — договір набирає чинності з такого-то дня місяця і року. В інших випадках момент укладення договору визначає закон. Так, договір купівлі-продажу жилого будинку має бути нотаріально посвідчений, але юридичної сили він набирає лише з моменту його реєстрації в місцевих органах управління.

Момент набрання договором чинності має важливе значення, оскільки з цим моментом пов'язані певні юридичні наслідки — перехід права власності до покупця, ризик випадкової загибелі речі та ін.

8. Цивільно-правова відповідальність

Цивільно-правова відповідальність — встановлена законом негативна реакція держави на цивільне правопорушення, що виявляється в позбавленні особи певних цивільних прав чи накладенні на неї обов'язків майнового характеру. Вона є однією з форм державного при-

мусу, оскільки пов'язана з застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних ринкових відносин, і полягає в стягненні неустойки, штрафу або пені. *Підставами для цивільно-правової відповідальності є:* наявність майнової шкоди (у грошовому виразі — майнових збитків); протиправність поведінки (дія чи бездіяльність); вина; причинний зв'язок між збитком і протиправною поведінкою. Тільки сукупність зазначених умов дає підставу для притягнення до цивільно-правової відповідальності.

Під *майновою шкодою* слід розуміти будь-яке зменшення наявного майна або неодержання доходів, грошовий вираз майнової шкоди називають збитками. Збитки поділяються на два види: реальна шкода (будь-яке зменшення наявного майна) і втрачена вигода (неодержані доходи, що їх мав би одержати кредитор, якби зобов'язання було виконане).

Відповідальність настає лише за умови, що *дії чи бездіяльність*, якими вчинено договірну чи позадоговірну шкоду, є протиправними або забороненими законом.

Загальним принципом цивільно-правової відповідальності є *принцип вини*, тобто відповідальність настає лише за вини заподіювана шкоди. Вину визначають як психічне ставлення особи до своєї протиправної дії. На відміну від кримінального законодавства цивільне законодавство встановлює *презумпцію вини боржника*, тобто особа, яка не виконала зобов'язання або вчинила позадоговірну шкоду, вважається винною, поки не доведе протилежного.

Вина може бути у формі *умислу* (коли правопорушник передбачає негативні наслідки своєї протиправної поведінки та бажає їх настання або ставить до їх настання байдуже) чи *необережності* (коли передбачає настання негативних наслідків своєї протиправної дії, але легковажно розраховує їх відвернути, або не передбачає настання негативних наслідків, хоча міг і повинен був їх передбачати).

Умовою цивільно-правової відповідальності є також наявність причинного зв'язку між протиправною дією боржника і тим негативним наслідком, що настав через цю протиправну дію.

Різновидами цивільно-правової відповідальності є: договірна та позадоговірна; часткова і солідарна; основна й субсидіарна (додаткова); повна та обмежена.

За деякі дії *цивільно-правова відповідальність може наставати*

без вини, якщо вона обумовлена законом чи договором. Зокрема, до них слід віднести такі випадки: за невиконання грошового зобов'язання; зберігача за втрату, недостачу чи пошкодження майна; за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.

Договірна відповідальність настає в разі порушення договору. Позадовірна відповідальність настає у випадках вчинення шкоди чужому здоров'ю або майну, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим цивільно-правового договору не було.

Відповідно до цивільного законодавства боржник, який не виконав або виконав неналежним чином зобов'язання, вчинив позадовірну шкоду, повинен повністю відшкодувати завдані кредитором збитки (витрати, зроблені кредитором, втрату й пошкодження його майна, а також не одержані ним доходи).

Якщо в цивільному правовідношенні є декілька зобов'язаних осіб, то може мати місце часткова, солідарна чи субсидіарна відповідальність. За часткової відповідальності кожна із зобов'язаних осіб несе відповідальність тільки у своїй частці. За солідарної відповідальності кредитор має право звернути стягнення на майно всіх боржників, частини їх або одного із них. Виконання солідарного зобов'язання одним із декількох боржників звільняє останніх од відповідальності. Солідарна відповідальність настає лише у випадках, прямо передбачених законом або договором. Субсидіарна, або додаткова, відповідальність має місце за наявності, крім основного боржника, ще й додаткового. У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником до відповідальності притягається додатковий. Скажімо, за вчинену шкоду неповнолітнім віком од 14 до 18 років несе відповідальність він сам за наявності у нього власного майна. Якщо такого майна він не має, то відшкодувати вчинену ним шкоду зобов'язані його батьки або піклувальники.

Боржник звільняється од відповідальності за невиконання зобов'язання або вчинення позадовірної шкоди, коли мають місце непереборна сила чи випадок.

9. Спадкування за законом і за заповітом

Спадкове право — сукупність цивільно-правових норм, що встановлюють порядок переходу прав та обов'язків померлої особи за правом спадкування.

Власник, після смерті якого залишилось майно, називається *спадкодавцем*. Особи, до яких це майно переходить після смерті його

власника, називаються *спадкоємцями*.

Майно, що залишилось після смерті його власника, називається *спадковим майном, або спадщиною*. Слід зауважити, що *спадщина складається з прав та обов'язків спадкодавця*, тобто до складу спадщини входять і його борги (невиконані зобов'язання, неоплачені кредити тощо), якщо вони в нього були на день смерті. Спадкоємець має право приймати таку спадщину чи відмовитися від неї.

Спадщина відкривається тільки після смерті громадян (фізичних осіб) або оголошення їх померлими. Після ліквідації юридичних осіб спадкування не буває. Тому *спадкодавцями можуть бути* тільки громадяни, а *спадкоємцями можуть бути* як фізичні, так і юридичні особи. Спадкування між живими не буває.

Часом відкриття спадщини визнається день смерті особи, або день, з якого вона оголошується померлою.

Місцем відкриття спадщини визнається останнє місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, — місцезнаходження нерухомого майна чи основної його частини.

Нормами цивільного права встановлюються *дві підстави спадкування*: за законом і за заповітом. Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (наприклад, частина майна спадкодавцем заповідана, а інша частина успадковується за законом).

Спадкоємство за законом має місце в таких випадках, коли: заповіту немає; заповіт визнано недійсним; спадкоємці, призначені в заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовилися прийняти її.

Спадкодавцями як за законом, так і за заповітом можуть бути тільки громадяни, а не юридичні особи.

Спадкоємцями можуть бути громадяни, юридичні особи та держава. До громадян як спадкоємців належать особи, які були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за життя і народжені після його смерті. Громадяни та держава можуть бути спадкоємцями як за заповітом, так і за законом. Юридичні особи можуть бути спадкоємцями лише за заповітом. Спадкоємцями можуть бути також іноземні громадяни та особи без громадянства.

Якщо немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом, або жоден із спадкоємців не прийняв спадщини, або всі спадкоємці позбавлені заповідачем спадщини, майно померлого за правом спадкоємства переходить до держави.

Цивільне законодавство встановлює суворі обмеження щодо

спадкоємців. Зокрема, *усуваються від спадщини* особи:

- які навмисно позбавили життя спадкодавця чи кого-небудь із спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя (дане положення не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом);
- які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;
- батьки після дітей, відносно яких вони позбавлені батьківських прав і не були поновлені в цих правах;
- батьки й повнолітні діти, котрі злісно ухилялися від виконання покладених на них відповідно до закону обов'язків з утримання спадкодавця, якщо ці обставини підтверджено в судовому порядку;
- одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно з чинним законодавством в Україні встановлено п'ять черг спадкоємців. *До першої черги належать*: діти, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, батьки. *До другої черги належать*: рідні брати і сестри померлого; дід та бабуся померлого як з боку батька, так і з боку матері. *До третьої черги належать*: рідні дядько та тітка спадкодавця. *До четвертої черги належать*: особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. *До п'ятої черги належать*: інші родичі до шостого ступеня споріднення включно та утриманці спадкодавця. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Будь-який дієздатний громадянин може залишити за заповітом все своє майно або його частку (не виключаючи предметів домашньої обстановки та вжитку) одному чи кільком особам, які як входять, так і не входять в коло спадкоємців за законом, а також окремим організаціям чи державі. Заповідач може позбавити права спадкування одного

чи всіх своїх спадкоємців за законом.

Заповіт повинен бути складений у письмовій формі з вказівкою про місце та час його складення, власноручно підписаний заповідачем та нотаріально посвідчений.

Нотаріальна форма заповіту є умовою його дійсності. Але в інтересах громадян, яким обставини не завжди дозволяють звернутися до нотаріальної контори чи до виконкому відповідної ради, закон покладає на певних посадових осіб обов'язки по посвідченню заповіту, який у цих випадках прирівнюється до нотаріально посвідченого. *До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються:*

— заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарно-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для престарілих та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами та головними лікарями зазначених будинків для престарілих та інвалідів;

— заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах або суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

— заповіти громадян, які перебувають у розвідувальних, арктичних та інших подібних до них експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

— заповіти військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

— заповіти військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ та військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб, що вчиняють нотаріальні дії, також заповни працівників і службовців, членів їх сімей та сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ та закладів;

— заповіти осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі.

Названі вище посадові особи зобов'язані негайно передати по

одному примірнику посвідчених ними заповітів до державної нотаріальної контори чи державного нотаріального архіву за місцем постійного проживання заповідача. Якщо заповідач не мав постійного місця проживання, або місце проживання заповідача невідоме, заповіт надсилається на зберігання до державного нотаріального архіву міста Києва.

Заповіт повинен бути складений так, щоб розпорядження заповідача не викликало неясності чи суперечок після відкриття спадщини. При посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, що підтверджують його право на майно, яке заповідається.

Законодавець встановлює свободу заповіту, тобто заповідач може скласти заповіт на користь будь-якої фізичної чи юридичної особи, держави, але разом з цим закон забезпечує права та інтереси так званих обов'язкових спадкоємців, тобто осіб, які, незважаючи на зміст заповіту, завжди мають право на певну частку спадщини.

Цивільний кодекс України встановлює право на обов'язкову частку в спадщині неповнолітнім або непрацездатним дітям спадкодавця, а також непрацездатній дружині, батькам, які успадковують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкоємства за законом. Обов'язкова частка спадщини не обтяжується боргами спадкодавця.

Чинне законодавство містить спеціальні вимоги щодо розпорядження вкладами на випадок смерті вкладника. Так, у відповідності із ст. 46 Закону України "Про банки і банківську діяльність" вкладники мають право зробити *заповідальне розпорядження* на випадок смерті про видачу вкладу будь-якій особі, організації або державі. Таке розпорядження оформлюється шляхом надпису на особистому рахунку, або шляхом подання заяви в банківську установу чи складанням на вклад окремого нотаріального посвідченого заповіту.

Прийняття спадщини — це засвідчення згоди спадкоємця вступити у всі відношення спадкодавця, які складають у сукупності спадщину; така згода повинна бути виражена встановленим законом способом.

Спадщина вважається прийнятою, якщо спадкоємець, який не проживав разом із спадкодавцем протягом шести місяців подасть заяву про прийняття спадщини у нотаріальну контору за місцем відкриття спадщини; якщо спадкоємець, який постійно проживав із спадкодавцем протягом шести місяців не заявить про відмову від спадщини.

Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто (від імені малолітньої заяву подають батьки). У виключних випадках встановлений законом шестимісячний строк для прийняття спадщини може бути продовжений судом (наприклад, спадкоємець доведе, що він не знав і не міг знати про відкриття спадщини). Спадкоємці, які пропустили строк для прийняття спадщини, можуть бути за письмовою згодою всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину, включені в свідоцтво про право на спадщину як такі, що прийняли спадщину, але за умови, що свідоцтво про право на спадщину ще нікому не видавалося.

Спадкоємець, який не бажає прийняти спадщину, може відмовитися від належної йому частки на користь інших спадкоємців за законом чи за заповітом, а також на користь держави чи будь-якої організації. Проте така відмова можлива лише на користь тих спадкоємців, які були закликані до спадщини, тобто на користь спадкоємців однієї черги.

Право спадкоємців на певне майно підтверджується *свідоцтвом про право на спадщину* (за законом чи за заповітом). В кожному свідоцтві зазначається все спадкове майно і перелічуються всі спадкоємці та визначається частка спадщини спадкоємця, якому видається свідоцтво про право на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину видається державною нотаріальною конторою за місцем відкриття спадщини після *закінчення шести місяців* з дня відкриття спадщини.

Свідоцтво може бути видане і раніше, якщо є дані про те, що окрім осіб, які заявили про видачу свідоцтва, інших спадкоємців немає.

За видачу свідоцтва про право на спадщину, у відповідності з декретом Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 р. "Про державне мито", із спадкоємців стягується мито у розмірі 0,5 відсотків спадщини, незалежно від того, в яких родинних чи сімейних зв'язках вони перебували з померлим.

Від сплати мита за видачу свідоцтва про право на спадщину звільняються: неповнолітні; особи, які спадкують майно осіб, які загинули при захисті СРСР та України у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків або у випадках виконання обов'язку громадянина при рятуванні життя людей, охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю, охороні власності громадян, колективної чи

державної власності, а також осіб, які загинули чи померли внаслідок захворювання, пов'язаного з Чорнобильською катастрофою; на майно осіб, реабілітованих у встановленому порядку; жилий будинок, пай у житлово-будівельному кооперативі, квартиру, яка належала на праві приватної власності, якщо вони проживали в цьому будинку, квартирі протягом шести місяців з дня смерті спадкодавця; внески в установах Ощадбанку та інших кредитних установах; страхові суми з договорами особистого та майнового страхування, облігації державних позик та інші цінні папери, суми заробітної плати, суми авторського гонорару та в деяких інших випадках.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які сфери суспільних відносин регулюються цивільним правом?
2. Які є види цивільно-правових відносин?
3. Якими властивостями повинні наділятися фізичні особи як суб'єкти цивільних відносин?
4. Які види цивільної дієздатності передбачені Цивільним кодексом України?
5. Що таке юридична особа та які її ознаки?
6. Що таке право власності?
7. Що таке зобов'язання?
8. Які юридичні властивості договору у цивільному праві?
9. Назвіть умови дійсності правочинів.
10. Які підстави спадкування визначає спадкове право?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Особливості цивільно-правової відповідальності”.
2. “Способи захисту цивільних прав”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України.
2. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. – К.: Атіка, 2005.
3. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К., 2003.
4. Цивільне право України. Підручник у двох частинах. / за ред. О.В. Дзери. – К., 2002.

Глава VII. ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ПРАВА

1. Житлове право України: поняття і предмет його правового регулювання. Джерела житлового права

Житлове право України — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини по задоволенню потреб громадян у житлі, його використанню, збереженню, експлуатації і ремонту в державному, кооперативному та приватному житлову фонді України.

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі вирішення житлових питань, забезпечується *комплексною галуззю права*, котра охоплює норми цивільного, адміністративного, земельного, господарського, сімейного та інших спеціальних галузей права, об'єднання і кодифікація яких утворили нову галузь — житлове право.

Предметом правового регулювання житлового права України є правовідносини, що виникають у процесі: реалізації права на житло; надання людині й громадянину жилих приміщень у користування; користування людиною жилим приміщенням; управління житловим фондом; експлуатації та охорони житлового фонду; капітального й поточного будівництва житла; виключення з житлового фонду жилих будинків і приміщень, що не придатні для проживання; розгляду житлових спорів та ін.

Житлові правовідносини виникають, змінюються і припиняються відносно вже готового жилого будинку чи іншого приміщення, придатного для проживання людини. Вони неоднорідні; більшість із них мають майновий характер, складаються у сфері розподілу й користування житлом.

Усі вищезазвані житлові правовідносини регулюються системою норм житлових нормативно-правових актів, що складають житлове законодавство України.

Систему нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини в Україні, складають: Конституція України; Житловий кодекс України; Закон України "Про приватизацію державного житлового фонду" та інші закони; укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти.

Право громадян України на житло закріплено ст. 47 Конституції України. Воно забезпечується розвитком і охороною всіх видів державного житлового фонду, утворенням ринкової системи житлово-

го забезпечення громадян через приватизацію житла, справедливим розподілом житлової площі під контролем громадськості.

Конституційне *право на житло вважається забезпеченим* лише тоді, коли громадянин України має житло, що відповідає установленим нормам і придатне для проживання. За відсутності такої житлової площі та потреби в соціальному захисті громадянин визнається таким, що потребує покращення житлових умов і згідно з чинним законодавством може претендувати на одержання відповідного житла, яке надається за правом найму державою чи органами місцевого самоврядування безоплатно, або на забезпечення себе і своєї сім'ї житлом за власний кошт, але за доступну плату.

Основними завданнями житлового законодавства є регулювання житлових відносин із метою: забезпечення конституційного права громадянина України на житло; належного використання і збереження всіх видів житлового фонду; зміцнення законності в царині житлових відносин в умовах ринкової економіки.

Кодифікованим джерелом, яке регулює житлові відносини є *Житловий кодекс України*. Його прийнято 30 червня 1983 р. і введено в дію з 1 січня 1984 р.

2. Житловий фонд України та його види

Житловий фонд — жилі будинки та приміщення в інших будівлях, призначені для проживання людей.

Згідно зі ст. 4 ЖК України розрізняють такі види житлового фонду: державний; громадський; кооперативний (ЖБК); приватний або індивідуальний.

Державний житловий фонд — сукупність жилих будинків та інших жилих приміщень, що знаходяться у власності місцевих рад, державних підприємств, установ, організацій і призначаються для проживання людини і громадянина.

Громадський житловий фонд — сукупність жилих будинків та інших жилих приміщень, що належать громадським організаціям.

Фонд житлово-будівельних кооперативів — сукупність жилих будинків, що належать житлово-будівельним кооперативам і призначаються для проживання членів ЖБК.

Приватний житловий фонд — сукупність жилих будинків (приміщень), що знаходяться в приватній власності.

До житлового фонду не включаються нежилі приміщення в жилих будинках, що мають торговельне, побутове та інше призначен-

ня непромислового характеру.

3. Право громадян на житло і форми його реалізації. Порядок надання житла громадянам, які потребують покращення житлових умов

Відповідно до ст. 47 Конституції України кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Ніхто не може бути позбавлений житла інакше як на підставі чинного закону і за рішенням суду.

Суб'єктивне право на житло — це можливість людини і громадянина мати житло у власності чи одержати його за договором найму з державного чи громадського фонду, користуватися житлом і вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації цього права у повному обсязі.

Громадянам України гарантується ряд житлових прав, в т. ч.:

- право на одержання у безстрокове користування приміщення у будинках державного чи громадського житлового фонду або будинках житлово-будівельних кооперативів;
- право на приватизацію квартир (будинків) державного житлового фонду або придбання їх у житлових кооперативах, на біржових торгах;
- право на індивідуальне житлове будівництво чи одержання житла у власність на інших законних підставах.

У розділі III Житлового кодексу України викладено правові норми, що закріплюють і регулюють порядок надання житла в будинках державного і громадського житлового фонду, забезпечення громадян жилими приміщеннями в будинках житлово-будівельних кооперативів і користування різними видами жилих приміщень.

Згідно зі ст. 31 ЖК України кожен громадянин України, який потребує покращення житлових умов має право одержати в користування жиле приміщення в будинках житлового фонду (державного і громадського) в порядку, передбаченому законодавчими актами України. Жилі приміщення таким громадянам надаються переважно у вигляді окремої квартири на сім'ю.

Законом установлюється вік, із якого громадянин України може здійснювати своє право на одержання житла. *Дієздатність щодо реалізації такого права настає* в особи з виповненням їй 18 років, а якщо особа зареєструвала шлюб чи стала до роботи в передбачених законом

випадках, то з цього моменту.

Стаття 34 ЖК України *до осіб, які потребують покращення житлових умов, відносить осіб, що:*

- забезпечені житлом нижче від установленого в даній місцевості рівня;
- живуть у приміщеннях, які не відповідають установленим санітарним і технічним нормам;
- хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, через що не можуть прожити в комунальних квартирах чи в одній кімнаті з членами своєї сім'ї;
- проживають за договором піднайму жилого приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду або за договором найму в жилих приміщеннях житлово-будівельних кооперативів;
- упродовж довгого часу живуть за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам за правом приватної власності;
- проживають у гуртожитках.

Громадяни, які потребують покращення житлових умов, беруться на облік для одержання житла в будинках державного і громадського житлового фонду.

Громадяни, які штучно погіршили житлові умови шляхом обміну займаного жилого приміщення, його псування або руйнування, відчуження придатного і достатнього за розміром для проживання жилого будинку не беруться на облік потребуючих поліпшення житлових умов протягом п'яти років з моменту погіршення житлових умов.

Громадяни перебувають на обліку як такі, що потребують поліпшення житлових умов до одержання житлового приміщення.

Громадяни знімаються з обліку таких, що потребують поліпшення житлових умов у випадках:

- поліпшення житлових умов, внаслідок чого відпали підстави для надання іншого жилого приміщення;
- виїзду на постійне місце проживання до іншого населеного пункту;
- припинення трудових відносин з підприємством, установою, організацією особи, яка перебуває на обліку за місцем роботи, крім випадків, передбачених законодавством Союзу РСР, Житловим ко-

дексом та іншими актами законодавства Української РСР;

- засудження до позбавлення волі на строк понад шість місяців, за-слання або вислання;
- подання відомостей, що не відповідають дійсності, які стали підста-вою для взяття на облік, або неправомірних дій службових осіб при вирішенні питання про взяття на облік.

У разі смерті громадянина, який перебував на обліку таких, які потребують поліпшення житлових умов, за членами його сім'ї зберігається право подальшого перебування на обліку. Таке ж право зберігається за членами сім'ї громадянина, який перебував на обліку у виконавчому комітеті місцевої Ради і був знятий з обліку з підстав, зазначених у пунктах 2 і 4 статті 40 ЖК.

Зняття з обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов провадиться органами, які винесли або затвердили рішення про взяття громадян на облік.

Про зняття з обліку громадяни повідомляються у письмовій формі з зазначенням підстав зняття з обліку.

Не знімаються з обліку народні депутати України, які перейшли на постійну роботу у Верховну Раду України, і члени їх сімей за місцем попередньої роботи чи постійного проживання.

Житлом забезпечуються згідно з *загальною чергою, позачергово і першочергово.*

У першу чергу жили приміщення надаються:

- інвалідам Великої Вітчизняної війни та сім'ям воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняним до них у встановленому порядку особам;
- Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, а також особам, нагородженим орденами Слави, Трудової Слави, "За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР" усіх трьох ступенів;
- особам, які хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, перелічених у списку захворювань, затверджуваному в установленому законодавством Союзу РСР порядку;
- особам, зараженим вірусом імунодефіциту людини внаслідок виконання медичних маніпуляцій;
- медичним працівникам, зараженим вірусом імунодефіциту людини внаслідок виконання службових обов'язків;
- особам, які перебували в складі діючої армії в період громадянської і Великої Вітчизняної воєн та під час інших бойових операцій

по захисту СРСР, партизанам громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також іншим особам, які брали участь у бойових операціях по захисту СРСР;

- інвалідам праці I і II груп та інвалідам I і II груп з числа військовослужбовців;
- сім'ям осіб, які загинули при виконанні державних або громадських обов'язків, виконанні обов'язку громадянина СРСР по рятуванню життя людини, по охороні соціалістичної власності і правопорядку або загинули на виробництві внаслідок нещасного випадку;
- робітникам і службовцям, які тривалий час сумлінно пропрацювали у сфері виробництва;
- матерям, яким присвоєно звання "Мати-героїня", багатодітним сім'ям, сім'ям, що виховують дітей-інвалідів, і самотнім матерям;
- сім'ям при народженні близнят;
- вчителям та іншим педагогічним працівникам загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів.

Поза чергою жите приміщення надається:

- громадянам, житло яких внаслідок стихійного лиха стало непридатним для проживання;
- особам, направленим у порядку розподілу на роботу в іншу місцевість;
- особам, які повернулися з державного дитячого закладу, від родичів, опікуна чи піклувальника, громадянам, незаконно засудженим і згодом реабілітованим, при неможливості повернення займаного раніше жилого приміщення;
- дітям-інвалідам, що не мають батьків або батьки яких позбавлені батьківських прав і проживають у державних або інших соціальних установах, після досягнення повноліття, якщо за висновком медико-соціальної експертизи вони можуть здійснювати самообслуговування і вести самостійний спосіб життя;
- особам, обраним на виборну посаду, коли це зв'язано з переїздом в іншу місцевість;
- членам сім'ї народного депутата України у разі його смерті в період виконання депутатських обов'язків у Верховній Раді України на постійній основі.

Всі інші громадяни мають право забезпечення житлом в *порядку*

загальної черги.

Норма жилої площі в Україні встановлюється в розмірі 13,65 квадратного метру на одну особу, загальної – 21 м² на особу. Жиле приміщення надається громадянам у межах норми жилої площі, але не менше розміру, який визначається Кабінетом Міністрів України і Федерацією професійних спілок України.

Жиле приміщення може бути надано з *перевищенням норми жилої площі*, якщо воно складається з однієї кімнати (однокімнатна квартира) або призначається для осіб різної статі. *Понад норму жилої площі* окремим категоріям громадян надається додаткова жила площа у вигляді кімнати або в розмірі десяти квадратних метрів.

Законодавством передбачені певні *вимоги, що ставляться до жилих приміщень*. Жиле приміщення, що надається громадянам для проживання, має бути благоустроєним стосовно до умов даного населеного пункту, відповідати встановленим санітарним і технічним вимогам. При наданні жилих приміщень не допускається заселення однієї кімнати особами різної статі, старшими за дев'ять років, крім подружжя. Не допускається також заселення квартири, збудованої для однієї сім'ї, двома і більше сім'ями або двома і більше самотніми особами.

Особам похилого віку, а за висновком лікувально-профілактичного закладу також відповідним категоріям інвалідів і хворих на їх прохання жилі приміщення надаються на нижніх поверхах або в будинках з ліфтами.

Право на заселення квартири дає тільки ордер. *Ордер на жиле приміщення* — це письмове розпорядження на його заселення, що видається на підставі рішення виконавчого комітету органу місцевого самоврядування чи місцевої державної адміністрації. Він є єдиною підставою для заселення в надане жиле приміщення, видається лише на вільне жиле приміщення, має чітко встановлену форму.

Ордер здається в житлово-експлуатаційну організацію і є підставою не лише для заселення в житло, а й для укладення з відповідальним квартиронаймачем договору житлового найму. *Ордер дійсний* протягом 30 днів.

Ордер на жиле приміщення може бути визнано недійсним у судовому порядку у випадках подання громадянами відомостей про потребу в поліпшенні житлових умов, які не відповідають дійсності, порушення прав інших громадян або організацій на зазначене в ордері

жиле приміщення, неправомірних дій службових осіб при вирішенні питання про надання жилого приміщення, а також в інших випадках порушення порядку і умов надання жилих приміщень. *Вимогу про визнання ордера недійсним* може бути заявлено протягом трьох років з дня його видачі.

4. Користування жилими приміщеннями в будинках державного і громадського житлового фонду

Користування жилим приміщенням у будинках державного і громадського житлового фонду здійснюється відповідно до *договору найму жилого приміщення*.

Договір найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду укладається в письмовій формі на підставі ордера на жиле приміщення між наймодавцем - житлово-експлуатаційною організацією (а в разі її відсутності - відповідним підприємством, установою, організацією) і наймачем - громадянином, на ім'я якого видано ордер.

Предметом договору найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду є окрема квартира або інше ізольоване жиле приміщення, що складається з однієї чи кількох кімнат, а також одноквартирний жилий будинок.

Не можуть бути самостійним предметом договору найму: жиле приміщення, яке хоч і є ізольованим, проте за розміром менше від встановленого для надання одній особі (частина перша статті 48), частина кімнати або кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом, а також підсобні приміщення (кухня, коридор, комора тощо).

Члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються нарівні з наймачем усіма правами і несуть усі обов'язки, що впливають з договору найму жилого приміщення. Повнолітні члени сім'ї несуть солідарну з наймачем майнову відповідальність за зобов'язаннями, що випливають із зазначеного договору.

При тимчасовій відсутності наймача або членів його сім'ї за ними зберігається жиле приміщення протягом шести місяців. Якщо наймач або члени його сім'ї були відсутні з поважних причин понад шість місяців, цей строк за заявою відсутнього може бути продовжено наймодавцем, а в разі спору - судом.

Жиле приміщення зберігається за тимчасово відсутнім наймачем або членами його сім'ї понад шість місяців у випадках:

- призову на строкову військову службу або направлення на альтер-

нативну (невійськову) службу, а також призову офіцерів із запасу на військову службу на строк до трьох років - протягом усього періоду проходження зазначеної військової служби; перебування на військовій службі прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби - протягом перших п'яти років перебування на дійсній військовій службі;

- тимчасового виїзду з постійного місця проживання за умовами і характером роботи або у зв'язку з навчанням (учні, студенти, стажисти, аспіранти тощо), у тому числі за кордоном, - протягом усього часу виконання цієї роботи або навчання;
- поміщення дитини (дітей) на виховання в дитячий заклад, до родичів, опікуна чи піклувальника - протягом усього часу їх перебування в цьому закладі, у родичів, опікуна чи піклувальника, якщо в будинку, квартирі (їх частині) залишилися проживати інші члени сім'ї.
- виїзду в зв'язку з виконанням обов'язків опікуна (піклувальника) - протягом усього часу виконання цих обов'язків;
- влаштування непрацездатних осіб, у тому числі дітей-інвалідів, у будинку-інтернаті та іншій установі соціальної допомоги - протягом усього часу перебування в них;
- виїзду для лікування в лікувально-профілактичному закладі - протягом усього часу перебування в ньому;
- взяття під варту або засудження до позбавлення волі - протягом усього часу перебування під вартою або відбування покарання, якщо в цьому будинку, квартирі (їх частині) залишилися проживати інші члени сім'ї.

Визнання особи такою, що втратила право користування жилим приміщенням внаслідок відсутності цієї особи понад встановлені строки, провадиться в судовому порядку.

Жилі приміщення, що їх займають наймачі та члени їх сімей, бронюються при направленні на роботу за кордон - на весь час перебування за кордоном, при виїзді на роботу в райони Крайньої Півночі і в прирівняні до них місцевості - на весь час дії трудового договору, а у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР, - на весь час перебування в районах Крайньої Півночі і в прирівняних до них місцевостях.

Наймач жилого приміщення вправі за письмовою згодою членів сім'ї, що проживають разом із ним, включаючи тимчасово відсутніх,

провести обмін займаного приміщення з іншим наймачем або членом житлово-будівельного кооперативу, в тому числі з проживаючими в іншому населеному пункті.

Наймач жилого приміщення вправі за згодою членів сім'ї, які проживають разом з ним, і за згодою наймодавця *здавати в піднайом жиле приміщення* у випадках і в порядку, встановлюваних цим Кодексом.

Наймач може здати в піднайом частину жилого приміщення, а в разі тимчасового виїзду - все приміщення. Жиле приміщення здається в піднайом без зазначення строку або на визначений строк, у тому числі на період збереження цього приміщення за тимчасово відсутнім наймачем.

Для здачі в піднайом жилого приміщення у квартирі, в якій проживає два або більше наймачі, потрібна також згода цих наймачів та членів їх сімей, за винятком випадків здачі жилого приміщення в піднайом у зв'язку з тимчасовим виїздом всієї сім'ї.

Договір піднайму укладається в письмовій формі з наступною реєстрацією у житлово-експлуатаційній організації.

Розмір плати за користування жилим приміщенням і за комунальні послуги за договором піднайму встановлюється угодою сторін, але не може перевищувати розміру квартирної плати, що сплачується наймачем за надаване приміщення (частину приміщення), і відповідної частини його витрат по оплаті комунальних послуг.

Договір піднайму може бути достроково розірвано, якщо піднаймач або особи, які проживають разом з ним, систематично руйнують чи псують жиле приміщення, або використовують його не за призначенням.

Якщо договір піднайму укладено без зазначення строку, наймач зобов'язаний *письмово попередити піднаймача про припинення договору за три місяці*. У такий же строк повинно бути попереджено піднаймача, якщо тимчасово відсутній наймач або член його сім'ї повертається до закінчення строку, обумовленого договором піднайму.

У разі відмовлення звільнити займане приміщення після припинення договору піднайму піднаймач і члени його сім'ї підлягають виселенню в судовому порядку без надання іншого жилого приміщення.

Піднаймач жилого приміщення вправі за згодою членів своєї

сім'ї у будь-який час розірвати договір піднайму.

5. Користування службовими жилими приміщеннями і гуртожитками

Службове жиле приміщення — це окрема квартира чи кімната в комунальній квартирі, що затверджена як службове житло і надається особам, які, з огляду на трудові відносини, мають проживати за місцем роботи чи недалеко від нього.

Категорії працівників, які мають право на одержання і користування службовими жилими приміщеннями, можуть бути різними. Основним критерієм віднесення громадян до такої категорії працівників є специфічний характер виконання трудових обов'язків, коли робочий день працівника розбитий на декілька частин невизначеної довготи, або коли необхідність виклику працівника на місце роботи може виникнути у будь-який час доби.

Перелік категорій працівників, яким може бути надане в користування жиле приміщення, визначається законодавством. У випадках, передбачених законодавством, Кабінет Міністрів України може визначити окремі категорії військовослужбовців, яким можуть бути надані в користування службові приміщення (ст. 119 ЖК України).

Жилі службові приміщення надаються в користування у порядку, встановленому законодавством України, за рішенням адміністрації підприємства, установи, організації, органу управління, кооперативної чи іншої громадської організації. На підставі такого рішення виконавчий комітет міста (району в місті) чи районної державної адміністрації видає громадянину спеціальний ордер, який і є єдиною підставою для заселення в службове жиле приміщення.

Форма ордера для надання в користування службового жилого приміщення встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Законодавство України закріплює порядок користування службовими жилими приміщеннями. Щодо користування службовим житлом застосовуються правила договору найму жилого приміщення.

Користувач службовим жилим приміщенням не має права на: бронювання такого приміщення (статті 73—76); його обмін (статті 79—83, 85); вимогу надання йому жилого приміщення меншого розміру замість того, що він наймає (ст. 90); вимогу надання в постійне користування іншого жилого приміщення в разі капітального ремонту будинку, в якому знаходиться службове приміщення (ч. 6 ст. 101); вимогу змінити договір найму (статті 103—106).

У разі, коли працівник припинив трудові відносини з організацією, він підлягає виселенню зі службового жилого приміщення разом з усіма особами, які з ним мешкають, без надання йому іншого жилого приміщення (ст. 124 ЖК України).

Законодавство передбачає й випадки, коли *особа не може бути виселена зі службового житла без надання їй та членам її сім'ї іншого приміщення*. Це стосується: інвалідів війни та інвалідів із загалу інших військовослужбовців, передбачених законодавством; учасників війни; їхніх сімей; інвалідів рядового й начальницького складу ОВС, які стали інвалідами під час виконання ними службових обов'язків; працівників, які відпрацювали в організації, що надала їм службове житло, більш як 20 років; осіб, які звільнилися з посади, що дає право на службове житло, але не звільнилися з організації; осіб, яких було звільнено через ліквідацію організації, за скороченням чисельності або штатів працівників; пенсіонерів, інвалідів I та II груп і членів їхніх сімей; одиноких осіб, із якими мешкають неповнолітні діти (ст. 125 ЖК України).

Законодавство передбачає, що в разі виселення осіб, зазначених у ст. 125 ЖК України, зі службових приміщень житло, що їм надається, має відповідати вимогам, передбаченим ст. 11 ЖК України. Це означає, що воно повинно бути в межах того ж населеного пункту і відповідати встановленим санітарно-технічним нормам.

Гуртожиток — особливий вид жилого приміщення, що призначене для короткочасного проживання здебільшого одиноких людей, які поселяються у зв'язку з роботою на підприємстві, в установі та організації чи навчанням у навчальному закладі, яким це житлове приміщення належить. Як гуртожитки використовуються спеціально споруджені приміщення чи переобладнані для цих цілей будинки. Згідно з законодавством вони можуть бути зареєстровані органом місцевої влади чи місцевого самоврядування.

Чинне законодавство вимагає будувати гуртожитки за типовими проектами; крім жилих кімнат, там мають бути приміщення для занять, культурно-масової роботи, побутового обслуговування та іншого комунального призначення.

За Типовим положенням про гуртожиток, що його згідно зі ст. 131 ЖК України повинні затверджувати Кабінет Міністрів України, відповідні міністерства, державні комітети чи відомства за погодженням із профспілками, керівники підприємств, установ, організацій та

навчальних закладів несуть персональну відповідальність за правильне використання гуртожитків. Сюди слід віднести: правильність експлуатації та санітарний стан; підтримку в гуртожитках громадського порядку; організацію побуту мешканців; проведення виховної роботи та ін.

Адміністрація зобов'язана: відкривати, обладнувати й утримувати гуртожитки відповідно до затверджених правил; укомплектовувати їх білизною, меблями, ліжками та іншим інвентарем за встановленою типовою формою; своєчасно ремонтувати інвентар, обладнання, жилі, побутові та культурно-виховні приміщення.

Порядок надання житлової площі в гуртожитках громадянам та іншим особам (без громадянства, іноземним громадянам) передбачено ст. 128 ЖК України.

Житлова площа в гуртожитку надається за спільним рішенням адміністрації підприємства, установи чи організації, органу кооперативної чи іншої громадської організації та відповідним профспілковим комітетом. На підставі такого рішення адміністрація підприємства, установи, організації видає особі спеціальний ордер, що є єдиним документом і підставою для вселення у надане жиле приміщення.

Усі гуртожитки підлягають заселенню лише після дозволу санітарно-епідемічної служби. *Заселення гуртожитку забороняється:* без санітарного паспорта; над встановлену кількість місць; особам різної статі в одну кімнату; якщо на одну особу припадає менше ніж 6 м².

Мешканці гуртожитків не мають права: обмінювати своє жиле приміщення; перепланувати його; проживати з іншими членами сім'ї; заселяти в свою кімнату інших громадян і тимчасових мешканців.

Внутрішній розпорядок для мешканців гуртожитків установлюється адміністрацією підприємства, установи, організації чи навчального закладу за узгодженням із профспілковим комітетом.

За проживання в гуртожитку береться плата за встановленими розцінками. У гуртожитках для проведення виховної, культурно-масової, фізкультурної роботи і покращення побутових умов складаються Положення про раду гуртожитку. Гуртожиток обслуговує спеціальний персонал (комендант, вихователі, чергові та ін.).

Гуртожитки можуть використовуватися і для сімейних громадян. Житло в таких будинках надається адміністрацією певних організацій за згодою осіб, яким надається таке житло. Вони зберігають право стояти на квартирному обліку.

Особи, які припинили трудові відносини з підприємством чи закінчили навчання, підлягають виселенню з гуртожитків без надання їм іншого житла.

Працівники, які припинили роботу на підприємстві за власним бажанням, за порушення трудової дисципліни чи за скоєний злочин, виселяються без надання їм іншого жилого приміщення. У випадках, передбачених ст. 125 ЖК України, а саме: особи, які відпрацювали на підприємстві, в установі, організації, що надало (надала) їм гуртожиток, не менш як 10 років; звільнені з посади, але не припинили трудових відносин з організацією; звільнені через ліквідацію організації, скорочення чисельності працівників чи штату; пенсіонери за старістю, персональні пенсіонери, члени сім'ї померлого працівника, якому було надано гуртожиток; інваліди праці I та II груп, інваліди I та II груп із загалу військовослужбовців і прирівняних до них осіб; самотні особи та неповнолітні діти, які мешкають разом із ними, *не можуть бути виселені з гуртожитку без надання їм іншого жилого приміщення.*

Таким особам надається житло чи інше жилає приміщення, що знаходиться в межах того ж населеного пункту і відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам.

Особи виселяються з гуртожитків і у випадках: зносу будинку; переобладнання його в нежилий будинок; якщо будинку загрожує обвалення. Особам, які мешкають у таких будинках, надається інший гуртожиток чи інше жилає приміщення.

6. Приватизація державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду — це відчуження, тобто безоплатна передача або продаж із державного житлового фонду у власність громадянам України жилих квартир чи приміщень, що їх вони займають, а також господарських споруд, що до них належать.

Метою приватизації є формування ринкової системи житлового забезпечення громадян України, створення умов для реалізації права громадян на вільний вибір місця проживання та способу задоволення своєї потреби в житлі.

Законодавство про приватизацію житла визначає право громадян України приватизувати займане ними житло один раз. Передбачається також, що кожен громадянин України в разі, коли частка житла, що приватизується, менша за встановлену норму, одержить компенсацію у вигляді житлових чеків. Названі чеки громадянин України може

використати для приватизації як житла, так і частки майна державних підприємств чи земельного фонду. Приватизація житлових приміщень регулюється *Законом України "Про приватизацію державного житлового фонду"*, який було прийнято Верховною Радою України 19 червня 1992 р.

До об'єктів приватизації належать: квартири в багатоквартирних будинках, що використовуються громадянами на умовах найму; незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції, ремонту і поточного звільнення.

Не підлягають приватизації: квартири-музеї; квартири в будинках закритих військових поселень; кімнати в гуртожитках; квартири, віднесені в установленому порядку до непридатних для мешкання; службові квартири чи кімнати; квартири, в яких мешкають два чи більше наймачів, за відсутності згоди всіх на приватизацію займаної квартири.

Приватизація квартир у будинках, включених до плану реконструкції, здійснюється після її проведення власником чи володарем будинку. Наймачі, які проживали у квартирах до початку реконструкції, після проведення реконструкції мають пріоритетне право на приватизацію цих квартир.

Одноквартирні будинки, а також квартири в будинках, включених до планів ремонту, можуть бути приватизовані до його проведення за згодою наймачів із наданням їм відповідної компенсації в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Приватизація здійснюється через:

- безоплатну передачу громадянам квартир (будинків) із розрахунку санітарної норми 21 м^2 загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м^2 на сім'ю;
- продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, які мешкають у них або знаходяться в черзі на поліпшення житлових умов.

Закон визначає житлові чеки як приватизаційні папери, що їх мають одержати всі громадяни України у випадках, коли площа квартири, що приватизується, менша за площу, яку сім'я наймача має право одержати безкоштовно.

Житлові чеки можуть використовуватись у приватизації державного житлового фонду, землі чи державного майна підприємств.

За приватизації квартир чи будинків наймачеві та членам його сім'ї в разі, коли площа житла, що приватизується, менша від площі, яку може одержати сім'я безкоштовно, наймачеві та членам сім'ї видаються житлові чеки на суму, визначувану з розміру житлової площі, якої не вистачає, та поновлювальної вартості 1 м².

Незалежно від розміру загальної площі *безоплатно передаються у власність громадян займані ними:*

- однокімнатні квартири;
- квартири (будинки), одержані у разі знесення або відселення всіх сімей з будинків (частин будинків), які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації;
- квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, котрим встановлена ця пільга Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи";
- квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди з дитинства, ветерани праці, що пропрацювали: не менше 25 років - жінки, 30 років - чоловіки, ветерани Збройних Сил та репресовані особи, реабілітовані згідно із Законом України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" ;
- квартири (будинки), в яких мешкають сім'ї загиблих при виконанні державних і громадських обов'язків та на виробництві;
- квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлена пільга Законом України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" ;
- квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім'ї (сім'ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей).

Приватизація державного житлового фонду здійснюється *уповноваженими на це органами*, створеними місцевою державною адміністрацією, та органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, організаціями, установами у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких знаходиться державний житловий фонд.

Передача займаних квартир (будинків) здійснюється в спільну

сумісну або часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають в даній квартирі (будинку), в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку).

Передача квартир (будинків) у власність громадян здійснюється на підставі рішень відповідних органів приватизації, що приймаються не пізніше місяця з дня одержання заяви громадянина.

Оплата вартості приватизованого житла може провадитись громадянами в розстрочку на 10 років за умови внесення первинного внеску в розмірі не менше 10 відсотків суми, що підлягає виплаті. При цьому громадянин дає органу приватизації письмове зобов'язання про погашення суми вартості, що залишається несплаченою.

Нежилі приміщення житлового фонду, які використовуються підприємствами торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального та побутового обслуговування населення на умовах оренди, передаються у комунальну власність відповідних міських, селищних, сільських Рад.

Органи приватизації не мають права відмовити мешканцям квартир (будинків) у приватизації займаного ними житла.

Спори, що виникають при приватизації квартир (будинків) державного житлового фонду, вирішуються судом або арбітражним судом відповідно до їх компетенції.

Утримання приватизованих квартир (будинків) здійснюється за рахунок коштів їх власників згідно з Правилами користування приміщеннями жилих будинків та прибудинкових територій, які затверджуються Кабінетом Міністрів України, незалежно від форм власності на них.

Власники квартир багатоквартирних будинків є співвласниками допоміжних приміщень будинку, технічного обладнання, елементів зовнішнього благоустрою і зобов'язані брати участь у загальних витратах, пов'язаних з утриманням будинку і прибудинкової території відповідно до своєї частки у майні будинку. Допоміжні приміщення (кладовки, сараї і т. ін.) передаються у власність квартиронаймачів безоплатно і окремо приватизації не підлягають.

Для забезпечення ефективного використання приватизованих квартир та управління ними власники квартир (будинків) можуть створювати товариства або об'єднання індивідуальних власників квар-

тир і будинків. Заборгованість власників квартир за укладеними угодами, пов'язаними з утриманням будинку та оплатою комунальних послуг, стягується в судовому порядку.

Власники приватизованого житла сплачують *щорічний податок* на нерухоме майно, розмір якого буде визначатись Законом про оподаткування нерухомого майна.

Власник приватизованого житла має право розпорядитися квартирою (будинком) на свій розсуд: продати, подарувати, заповісти, здати в оренду, обміняти, закласти, укладати інші угоди, не заборонені законом.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. У чому полягає зміст права громадян на житло?
2. Які гарантії права громадян на житло?
3. Які відносини регулює житлове право?
4. Які є види житлового фонду України?
5. Який порядок надання житла громадянам, що потребують покращення житлових умов?
6. Який порядок користування службовими приміщеннями та гуртожитками?
7. Яка мета та порядок здійснення приватизації державного житлового фонду?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Юридична відповідальність громадян за посягання на житлові права та порушення норм житлового законодавства”.
2. “Порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян.”

ЛІТЕРАТУРА

1. Житловий кодекс України.
2. Житловий кодекс України з постатейним матеріалом. – К., 2001.
3. Житлове законодавство / Упор. М.І. Мельник. – К., 1998.
4. Галантич М.К. Житлове право. Навчальний посібник. – К., 2003
5. Мічурін Є.О., Сліпченко С.О. Соболев О.В. Житлове право України. – Х., 2003.

Глава VIII. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Сімейне право України: поняття і предмет правового регулювання. Джерела сімейного права.

Сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї. Тобто, це *право регулює* сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання. Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком. Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому.

Сімейний кодекс України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням.

Основними джерелами сімейного права є Конституція України та Сімейний кодекс України. Так, Конституція України проголошує: "Шлюб у нашому суспільстві ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї (ст. 51).

Сімейний кодекс було прийнято 10 січня 2002 р. і введено в дію з 1 січня 2004 р. Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Регулювання сімейних відносин здійснюється кодексом з метою:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

2. Сім'я за сімейним законодавством

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. До її складу входять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. У випадках, передбачених частиною другою статті 23 Сімейного Кодексу, сім'ю може створити особа, яка не досягла шлюбного віку. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Кожна особа має право на проживання в сім'ї. Вона може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Вона створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. Ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

3. Шлюб за сімейним законодавством

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Шлюб укладається в державних органах реєстрації актів циві-

льного стану. Укладення шлюбу провадиться урочисто. Органи реєстрації актів цивільного стану забезпечують урочисту обстановку реєстрації шлюбу при згоді на це осіб, які одружуються. *Укладення шлюбу* відбувається по закінченні місячного строку після подачі бажаними одружитися заяви в державний орган реєстрації актів цивільного стану. Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність після спливу трьох місяців від дня її подання. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу вважаються зарученими. Заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб. Однак особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася - відшкодувати її вартість.

Умовами укладення шлюбу є взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік встановлюється у 18 років для чоловіків та в 17 років для жінок і відраховується з моменту реєстрації шлюбу. За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. Вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.

У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які:

- перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі;
- є родичами прямої лінії споріднення;
- рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра;
- двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько, племінник, племінниця;

- усиновлювач та усиновлена ним дитина;
- особи, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Шлюб може бути визнаний недійсним в разі порушення умов, а також в разі реєстрації шлюбу без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб). Визнання шлюбу недійсним провадиться в судовому порядку. Шлюб є недійсним від дня його державної реєстрації.

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю. Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, які народилися в такому шлюбі. Діти, зачаті або народжені в шлюбі, визнаному недійсним, мають ті ж права і обов'язки, що і діти, народжені в дійсному шлюбі.

4. Припинення шлюбу

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, зумовлене настанням певних юридичних фактів. Шлюб припиняється внаслідок смерті чи оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя. Проте за життя подружжя шлюб може бути розірваним через розлучення за заявою одного з подружжя або спільною їхньою заявою. Розірвання шлюбу провадиться в судовому порядку. Подружжя, яке не має дітей, має право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу. Державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання такої заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Шлюб розривається державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя: 1) визнаний безвісно відсутнім; 2) визнаний недієздатним; 3) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

Розірвання шлюбу може бути визнане судом фіктивним, якщо буде встановлено, що жінка та чоловік продовжували проживати однією сім'єю і не мали наміру припинити шлюбні відносини. На підставі рі-

шення суду актовий запис про розірвання шлюбу та Свідоцтво про розірвання шлюбу анулюються державним органом реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Підставами для розірвання шлюбу у судовій практиці є: зловживання одним із подружжя спиртними напоями або наркотичними засобами; тривале фактичне проживання аж до створення іншої сім'ї; нездатність одного із подружжя до дітонародження тощо.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя. Але такий позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини. Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Суд вживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства. Він з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище.

У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день винесення ним відповідної постанови. При розірванні шлюбу судом шлюб припиняється у день набрання чинності рішення суду про розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану, за заявою колишньої дружини або чоловіка. Розірвання шлюбу засвідчується Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу особа має право на повторний шлюб. Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі. На підставі рішення суду про поновлення шлюбу та анулювання запису акта про розірвання шлюбу державний орган реєстрації актів цивільного стану видає нове Свідоцтво про шлюб, у якому день реєстрації шлюбу, за вибором подружжя, може бути визначений днем першої його реєстрації або днем набрання чинності рішенням суду про поновлення шлюбу.

Якщо один з подружжя був визнаний у встановленому законом порядку безвісно відсутнім і з цієї підстави шлюб з ним був розірваний, то в разі його з'явлення і скасування рішення суду про визнання його безвісно відсутнім шлюб може бути поновлений органом реєстрації актів цивільного стану за спільною заявою подружжя. Шлюб не може бути поновлений, якщо другий з подружжя особи, визнаної безвісно відсутньою, вступив у новий шлюб.

За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя. У разі встановлення режиму окремого проживання: 1) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутиим у шлюбі; 2) дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її

чоловіка; 3) дружина, чоловік можуть усиновлювати дитину без згоди другого з подружжя.

5. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя

Особисті немайнові права і обов'язки подружжя – це врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, що перебувають у шлюбі.

До *особистих прав та обов'язків* слід віднести, наприклад, право на материнство, право на батьківство, право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток, право дружини та чоловіка на зміну прізвища, право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю, право дружини та чоловіка на особисту свободу, тощо.

Окрім особистих, подружжя має *майнові права та обов'язки*. Провідне місце в системі майнових відносин подружжя належить праву власності на майно, набуте спільно чи роздільно в період спільного шлюбного життя. Згідно з сімейним законодавством розрізняються: *особиста приватна власність дружини та чоловіка й спільна сумісна власність подружжя*.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є: 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу; 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування; 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто. Особистою приватною власністю дружини та чоловіка є речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням. Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно,

набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. Якщо у придбання майна вкладені крім спільних коштів і кошти, що належали одному з подружжя, то частка у цьому майні, відповідно до розміру внеску, є його особистою приватною власністю.

Той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві *спільної сумісної власності* незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обороту. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу. Розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності, після розірвання шлюбу здійсню-

ється співвласниками виключно за взаємною згодою, відповідно до Цивільного кодексу України.

Дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. У разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором.

При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини, чоловіка може бути збільшена, якщо з нею, ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування. До вимоги про поділ майна, заявленої після розірвання шлюбу, застосовується позовна давність у три роки.

Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. На майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, поширюються положення глави 8 Сімейного кодексу.

Згідно із сімейним законодавством, *подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного*. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом. Той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з

протиправною поведінкою другого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування шкоди відповідно до Цивільного кодексу України.

Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу. Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Особа має право на утримання і тоді, коли вона стала інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка, колишньої дружини під час шлюбу. Якщо на момент розірвання шлюбу жінці, чоловікові до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більш як п'ять років, вона, він матимуть право на утримання після досягнення цього пенсійного віку, за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років. Якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, один із подружжя не мав можливості одержати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання у цьому випадку триває протягом трьох років від дня розірвання шлюбу.

Утримання одному з подружжя надається другим із подружжя у натуральній або грошовій формі за їхньою згодою. За рішенням суду аліменти присуджуються одному з подружжя, як правило, у грошовій формі. Аліменти сплачуються щомісячно. За взаємною згодою аліменти можуть бути сплачені наперед.

Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Право одного з подружжя на утримання, а також право на утримання, яке особа має після розірвання шлюбу, припиняється у разі поновлення його працездатності, а також реєстрації з ним повторного шлюбу. Право одного з подружжя на аліменти, які були присуджені за

рішенням суду, може бути припинене за рішенням суду, якщо буде встановлено, що: 1) одержувач аліментів перестав потребувати матеріальної допомоги; 2) платник аліментів неспроможний надавати матеріальну допомогу.

При відшкодуванні шкоди, заподіяної злочинцем одним з подружжя, стягнення може бути звернено на майно, яке є спільною сумісною власністю подружжя, коли вироком суду в кримінальній справі встановлено, що це майно було придбане на кошти, здобуті злочинним шляхом.

6. Шлюбний договір

Подружжя може укласти між собою всі дозволені законом майнові правочини, однією з яких є *шлюбний договір*. Шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. На укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки. Ним можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми. Договір також не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу, при укладенні шлюбного договору між подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

У шлюбному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків.

У шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Сторони можуть домовитися про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу. У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також

інших осіб. Сторони можуть включити до шлюбного договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства.

Якщо у зв'язку з укладенням шлюбу один із подружжя вселяється в житлове приміщення, яке належить другому з подружжя, сторони у шлюбному договорі можуть домовитися про порядок користування ним. Подружжя може домовитися про звільнення житлового приміщення тим з подружжя, хто вселився в нього, в разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї.

Сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. Якщо у шлюбному договорі визначені умови, розмір та строки виплати аліментів, то в разі невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Шлюбний договір може бути змінено подружжям. Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення.

Подружжя має право відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього.

На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання. Шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, встановлених Цивільним кодексом України.

7. Особисті немайнові й майнові права та обов'язки батьків і дітей

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому законодавством.

Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Походження дитини від подружжя визначається на підставі

Свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини.

У разі штучного запліднення дружини, проведеного за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини, яка народжена його дружиною. У разі імплантації в організм іншої жінки зародка, зачатого подружжям, батьками дитини є подружжя.

Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначається: 1) за заявою матері та батька дитини; 2) за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини; 3) за рішенням суду.

До особистих немайнових прав та обов'язків батьків та дітей належать: рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини; рівність прав та обов'язків дітей щодо батьків; обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я; обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану; визначення та зміна прізвища, імені, по батькові дитини; права та обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини; права батьків та дитини на спілкування; права батьків по захисту дитини; право батьків на визначення місця проживання дитини тощо.

Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Особа, позбавлена батьківських прав: втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона

могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною. Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав. У цьому разі дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам - за їх бажанням або організації опіки та піклування.

Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень. Якщо повнолітні дочка, син не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, з них можуть бути за рішенням суду стягнуті кошти на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування.

До майнових прав та обов'язків батьків і дітей належать: право та обов'язок батьків з управління майном дітей, обов'язок і тих, і тих поважати спільну й роздільну власність і т. д. До того ж і батьки, і діти мають взаємні аліментні обов'язки. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, а повнолітні діти зобов'язані утримувати й піклуватися про непрацездатних батьків.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Частка заробітку (доходу) матері, батька, яка буде стягуватися як аліменти на дитину, визначається судом. Якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття. Якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі, а також

за наявності інших обставин, що мають істотне значення, суд за заявою платника або одержувача може визначити розмір аліментів у твердій грошовій сумі. Розмір аліментів, визначений судом у твердій грошовій сумі, підлягає індексації відповідно до закону.

Батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, які встановлені Сімейним кодексом. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). Розмір участі одного з батьків у додаткових витратах на дитину в разі спору визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення.

Батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. Батьки, з дозволу органу опіки та піклування можуть укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо). Такий договір нотаріально посвідчується і підлягає державній реєстрації. Якщо дитина досягла чотирнадцяти років, вона бере участь в укладенні цього договору. Укладення договору не звільняє того з батьків, хто проживає окремо, від обов'язку брати участь у додаткових витратах на дитину.

Аліменти на користь неповнолітніх дітей присуджуються з дня подачі заяви до суду. Аліменти за минулий час можуть бути стягнуті, коли позивач подасть суду докази, що він вживав заходів для одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення останнього від їх сплати. В цьому разі з урахуванням обставин справи суд може присудити аліменти не більш як за три роки.

Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацевдатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу

гу.

8. Усиновлення (удочеріння)

Усиновлення (удочеріння) є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина на підставі рішення суду, крім випадків, передбачених ст. 282 Сімейного кодексу.

Усиновлення допускається щодо дітей та виключно в їх інтересах. Діти, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку, можуть бути усиновлені за наявності письмової згоди батьків на усиновлення після досягнення ними двомісячного віку.

Усиновлення дітей провадиться за заявою особи, яка бажає усиновити дитину, у судовому порядку. Посередницька комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передачі їх під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ї громадян України або громадян інших держав забороняється.

Усиновителем може бути кожний повнолітній дієздатний громадянин. Між усиновителем і усиновленою дитиною повинна бути різниця у віці не менше 15 років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

Не можуть бути усиновителями:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України.

За наявності кількох осіб, які бажають усиновити одну й ту ж дитину, переважне право надається:

- 1) в сім'ї якого виховується дитина;
- 2) який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється;
- 3) який усиновлює кількох дітей, які є братами, сестрами;
- 4) який є родичем дитини.

Крім того, переважне право має подружжя.

Тасмниця усиновлення охороняється законом. Особи, які розголосили тасмницю усиновлення проти волі усиновителя, можуть бути притягнуті до встановленої законом відповідальності. Для забезпечення тасмниці усиновлення на прохання усиновителя може бути змінено місце народження усиновленої дитини, а також у виняткових випадках дату її народження, але не більш як на шість місяців. Про зміну місця і дати народження повинно бути зазначено в рішенні про усиновлення. На прохання усиновителів вони можуть бути записані в Книзі реєстрації народжень як батьки усиновленого.

Усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо:

- 1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;
- 2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;
- 3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї. Усиновлення повнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися. Усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду.

9. Опіка й піклування

Опіка і піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин лишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей.

Опіка і піклування встановлюються органом опіки та піклування а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли чо-

тирнадцяти років, а *піклування* встановлюється над неповнолітніми віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;

2) на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;

3) на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника.

Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти. Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини. Цивільні права та обов'язки опікуна, піклувальника встановлюються Цивільним кодексом України. Обов'язки з опіки та піклування щодо дитини виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Сімейний кодекс України розрізняє припинення опіки (піклуван-

ня) над дитиною і звільнення опікуна (піклувальника) від таких обов'язків. Опіка (піклування) над дитиною припиняється у випадках, встановлених Цивільним кодексом України. Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини у випадках, передбачених Цивільним кодексом України, а також тоді, коли між опікуном, піклувальником та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають здійсненню ними опіки, піклування.

Орган опіки та піклування за договором про патронат може передати дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити.

Завдання до самостійної роботи студентів:

I. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які суспільні відносини регулює сімейне право України?
2. Що таке шлюб, сім'я за сімейним законодавством?
3. Який порядок укладення шлюбу?
4. Який порядок визнання шлюбу недійсним?
5. Який порядок укладання шлюбного контракту?
6. Який загальний порядок припинення шлюбу?
7. Які особисті та майнові права і обов'язки подружжя?
8. Які особисті права та обов'язки батьків і дітей?
9. Які загальні засади проведення усиновлення (удочеріння)?
10. Яка різниця між встановленням опіки та піклування?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Державний захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства”.
2. “Правовий режим майна подружжя за шлюбним контрактом”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімейний кодекс України.
2. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. – К., 2003.
3. Сімейне право України: Підручник за ред. Гопанчука В.С. - К., 2002.

Глава IX. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Екологічне право України: поняття і предмет його правового регулювання. Джерела екологічного права

Екологічне право — система правових норм, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). *Предметом екологічного права* є відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Екологічне право є комплексною галуззю права. *До його складу входять такі підгалузі*, як земельне, водне, лісове, гірниче право та деякі інші галузі права, якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів. *Метод екологічного права* є комплексним і являє собою комбінацію методів підгалузей права, які становлять його систему. Крім того, застосування норм екологічного права забезпечується методами цивільного, адміністративного, кримінального та інших галузей права.

Нормативною базою екологічного права є Конституція України, Закони України: "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про охорону атмосферного повітря", "Про природно-заповідний фонд України", "Про тваринний світ", "Про карантин рослин" тощо. До того ж деякі відносини у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища врегульовано кодексами (земельним, водним, лісовим, про надра), а також Законами України "Про плату за землю" та "Про ветеринарну медицину".

2. Екологічні права та обов'язки громадян та природокористувачів

У Конституції України записано, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту. а також право на її поширення. Цьому праву відповідає обов'язок держави забезпечувати здійснення санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на поліпшення та оздоровлення навколишнього природного середовища.

Екологічні права та обов'язки громадян України — система юридично закріплених за громадянами повноважень і зобов'язань в екологічній сфері. Найповніше екологічні права та обов'язки закріпле-

но в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища". Згідно з Законом *громадянин України має право* на: безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; об'єднання в громадські природоохоронні формування; одержання в установленому порядку повної та достовірної екологічної інформації тощо. До того ж і в Конституції України записано: "Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення" (ст. 50).

Аналогічні формулювання пояснюються тим, що таке право — одне з головних прав людини. Цьому праву відповідає обов'язок держави забезпечувати здійснення санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на поліпшення та оздоровлення навколишнього природного середовища.

Усі екологічні права громадян захищаються і відновлюються в судовому порядку.

Поряд із правами Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" передбачає стосовно до громадян і деякі *обов'язки*. Так, громадяни зобов'язані берегти, охороняти й раціонально використовувати природні багатства; не порушувати екологічних прав інших суб'єктів; компенсувати завдану ними шкоду тощо.

Право природокористування — процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

Різновидами права природокористування є: право землекористування, право водокористування, право лісокористування, право користуватися надрами, право користуватися тваринним світом, право користування природно-заповідним фондом і т. ін.

Найважливішими принципами природокористування є його цільовий характер, плановість і тривалість, ліцензування, врахування надзвичайного значення в житті суспільства і т. д.

Розрізняють *право загального і спеціального використання* землі, вод, лісів, надр, тваринного світу та інших природних ресурсів.

Загальне природокористування означає гарантоване право громадянам використовувати природні ресурси для задоволення життєво необхідних потреб безкоштовно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і без надання відповідних дозволів. Суб'єктами

права загального користування природними ресурсами можуть бути, згідно з Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища", всі громадяни для задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів. Воно здійснюється громадянами безкоштовно та безліцензійно, тобто для цього не потрібно відповідного дозволу уповноважених органів та осіб. Загальним є, наприклад, право використання парків, скверів, водоймищ, лісів, збирання дикорослих ягід, грибів, горіхів тощо. Право загального природокористування закріплене в Конституції України.

Спеціальне природокористування означає, що природні ресурси надаються фізичним і юридичним особам у володіння, користування на підставі спеціальних дозволів, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності. У даному випадку використання конкретних природних ресурсів здійснюється громадянами, підприємствами, установами та організаціями тоді, коли частина природних ресурсів передається їм для використання. Така передача є платною і такою, що визначена у часі. Надання природних ресурсів відбувається на основі спеціальних дозволів — державних актів на право постійного користування, наприклад, землею, договорів оренди землі, лісорубських білетів та ордерів, ліцензій, мисливських карток тощо. Мета спеціального природокористування завжди обумовлюється. Так, землі використовуються для потреб сільськогосподарського виробництва, розвитку рослинництва і тваринництва та їхньої інфраструктури; надра — для видобутку корисних копалин; вода — для пиття води і побутових потреб населення та для виробництва.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" покладає на громадян і підприємства, установи та організації, як на суб'єктів спеціального використання природних ресурсів, *спеціальні обов'язки*. Так, плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів. Вказані нормативи визначаються з урахуванням кількості та якості природних ресурсів, можливості використання, місцезнаходження, можливості переробки і зберігання відходів. До того ж суб'єкти спеціального природокористування зобов'язані вносити плату за забруднення навколишнього природного середовища, яка встановлюється за викиди в атмосферу забруднювальних речовин, скидання забруднювальних речовин на поверхню води, в територіальні та морські води, а також під землю і т. д.

Контроль у сфері природовикористання та охорони навколишнього природного середовища здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію та експертизи. Він може здійснюватись як уповноваженими державними органами, так і громадськими формуваннями. Державний контроль покладається на місцеві ради, державні адміністрації, Міністерство охорони навколишнього природного середовища та його органи на місцях.

Громадський контроль здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, порядок діяльності яких визначений Положенням, що затверджене Міністерством охорони навколишнього природного середовища.

3. Природно-заповідний фонд

Природно-заповідний фонд — це ділянки суходолу і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну та іншу цінність і виділені з метою збереження природного середовища, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та екологічної безпеки України.

До природно-заповідного фонду належать:

- *природні об'єкти* — заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

- *штучно створені об'єкти* — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки—пам'ятки садово-паркового мистецтва. Природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників, національні парки є власністю народу України. Решта об'єктів природно-заповідного фонду може перебувати і в інших формах власності.

Охорона об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- здійснення державного і громадського контролю;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання;
- проведення міжнародного співробітництва у цій сфері тощо.

Об'єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватися тільки для природоохоронних, науково-дослідних,

оздоровчих та освітньо-виховних цілей.

Управління у сфері охорони природно-заповідного фонду здійснює Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та його органи на місцях. Безпосереднє управління більшістю об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється спеціальними адміністраціями, до складу яких входять відповідні наукові підрозділи, служби охорони, господарського та іншого обслуговування. Згідно з Законом право участі в управлінні вказаними об'єктами належить і відповідним об'єднанням громадян.

За порушення законодавства України про природно-заповідний фонд винна особа може притягуватися до дисциплінарної, адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності.

4. Правові засоби охорони атмосферного повітря і тваринного світу

Закон України "Про охорону атмосферного повітря" визначає правові основи охорони та використання атмосферного повітря. Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища. Закон спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище. *Охорона атмосферного повітря* — система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів.

З метою охорони атмосферного повітря держава встановлює такі такі нормативи: екологічної безпеки атмосферного повітря; нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел; гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел; допустимого викиду забруднюючих речовин.

Економічний механізм забезпечення охорони атмосферного повітря полягає в лімітуванні, економічному заохоченні та стимулюванні охорони атмосферного повітря.

Контроль у цій сфері може бути державним, виробничим і громадським. Державний контроль здійснюється місцевими органами

державної виконавчої влади, Міністерством охорони навколишнього природного середовища, Міністерством охорони здоров'я України, їхніми органами на місцях, Державною автомобільною інспекцією Міністерства внутрішніх справ України та іншими державними органами. Виробничий контроль проводять підприємства, установи та організації у процесі їхньої виробничої діяльності. Громадський контроль здійснюють інспектори охорони навколишнього природного середовища.

Законодавство передбачає, що правопорушеннями в галузі охорони атмосферного повітря є: порушення нормативів гранично допустимих викидів забруднювальних речовин; перевищення нормативів гранично припустимих рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних чинників; використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення без дозволу спеціально уповноважених державних органів, за що передбачена юридична відповідальність.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення *тваринного світу* регулюються Конституцією України, Законами України “Про тваринний світ”, “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про мисливське господарство та полювання” та іншими нормативно-правовими актами.

Об'єктами тваринного світу є:

дикі тварини — хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, моллюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо). Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права

власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Об'єкти тваринного світу в Україні знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них.

Громадяни відповідно до закону мають право:

на загальне і спеціальне використання об'єктів тваринного світу; мати у власності окремі об'єкти тваринного світу; на компенсацію шкоди, завданої дикими тваринами.

Громадяни відповідно до закону зобов'язані:

охороняти тваринний світ і середовище перебування диких тварин; сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу; використовувати об'єкти тваринного світу відповідно до закону; відшкодовувати шкоду, заподіяну ними тваринному світу внаслідок порушення вимог законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

Видами використання об'єктів тваринного світу названі: мисливство; рибальство; використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях; використання корисних властивостей життєдіяльності тварин; використання тварин із метою отримання продуктів їхньої життєдіяльності; добування диких тварин із метою утримання й розведення в неволі чи напіввільних умовах для комерційних та інших цілей.

Охорона тваринного світу включає систему правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення і використання об'єктів тваринного світу.

Охорона тваринного світу забезпечується шляхом:

встановлення правил та науково обґрунтованих норм охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу; встановлення заборони та обмежень при використанні об'єктів тваринного світу; охорони від самовільного використання та інших порушень встановленого законодавством порядку використання об'єктів тваринного світу; охорони середовища існування, умов розмноження і шляхів міграції тварин; запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів; формування екологічної мережі,

створення державних заповідників, заказників і визначення інших природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні; встановлення особливого режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; розроблення і впровадження програм (планів дій) щодо збереження та відтворення видів диких тварин, які перебувають під загрозою зникнення; розведення в неволі рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, створення центрів та “банків” для зберігання генетичного матеріалу; встановлення науково обгрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу та вимог щодо засобів їх добування; регулювання вилучення тварин із природного середовища для зоологічних колекцій; надання допомоги тваринам у разі захворювання, загрози їх загибелі під час стихійного лиха і внаслідок надзвичайних екологічних ситуацій; організації наукових досліджень, спрямованих на обгрунтування заходів щодо охорони тваринного світу; виховання громадян у дусі гуманного ставлення до тварин; пропаганди важливості охорони тваринного світу; здійснення контролю у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу; проведення заходів екологічної безпеки; запобігання проникненню в природне середовище України чужорідних видів диких тварин та здійснення заходів щодо недопущення негативних наслідків у разі їх випадкового проникнення; створення системи державного обліку, кадастру та моніторингу тваринного світу; урахування питань охорони тваринного світу під час встановлення екологічних нормативів та здійснення господарської діяльності; регулювання вивезення за митний кордон України об'єктів тваринного світу; стимулювання діяльності, спрямованої на охорону, раціональне використання і відтворення тваринного світу; проведення відповідно до законодавства інших заходів і встановлення інших вимог щодо охорони об'єктів тваринного світу.

Державний контроль у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та його органи на місцях, місцеві органи державної виконавчої влади. За порушення законодавства можлива дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова і кримінальна відповідальність.

5. Правова охорона водних ресурсів та порядок використання та охорони надр

Водний кодекс України регулює правові відносини з метою забезпечення збереження, наукового обґрунтування, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їхніх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водовикористання.

Усі води на території України становлять її водний фонд. *До водного фонду належать*: поверхневі води — природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) й канали; підземні води та джерела; внутрішні морські води й територіальне море.

Води є виключно власністю народу України і надаються тільки у користування. Народ України здійснює право власності на води через верховну раду України, Верховну Раду АРК і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водами можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади.

Використання вод здійснюється в порядку загального і спеціального водокористування, для потреб гідроенергетики, водного і повітряного транспорту.

Загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, рибальство тощо) безкоштовно, без надання відповідних дозволів.

Спеціальне водокористування — це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв та скидання в них стічних вод. Спеціальне водокористування здійснюється на підставі дозволу. Воно може бути короткостроковим (до 3-х років) та довгостроковим (від 3-х до 25 років).

Спори з питань використання та охорони вод і відтворення водних ресурсів розглядаються державними органами охорони навколишнього природного середовища, водного господарства, геології, місцевими радами народних депутатів, судом, арбітражним судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством.

Порушення водного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову чи кримінальну відповідальність згідно з законодавством України.

Надра — частина земної кори, розташована під поверхнею суходолу та дном водоймищ; простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Надра є виключною власністю народу України і надаються лише в користування. Угоди або дії, що в прямій чи прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Республіки Крим і місцеві ради депутатів.

Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади.

Державний фонд надр охоплює як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Родовища корисних копалин — це нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання придатні для промислового використання.

Техногенні родовища корисних копалин — це місця, де накопилися відходи видобутку, збагачення й переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені та мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також унаслідок втрат під час зберігання, транспортування та використання продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин — резерв цього фонду.

Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною Державного фонду надр. Державний фонд родовищ корисних копалин формується Державним комітетом України з геології та використання надр. Державний фонд надр формується Державним комітетом України з геології та використання надр разом із Державним комітетом України з нагляду за охороною праці.

Корисні копалини за значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням Державного комітету Укра-

їни з геології та використання надр.

Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, сільські, селищні, міські та районні ради депутатів мають у цій сфері чітко визначені обов'язки відання.

Державне управління у сфері геологічного вивчення, використання та охорони надр здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет України з геології та використання надр, Державний комітет України з нагляду за охороною праці, Рада міністрів Республіки Крим, інші державні органи, місцеві ради депутатів та органи виконавчої влади на місцях відповідно до законодавства України.

Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни.

Користувачі надр мають право:

- здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу (ліцензії);
- розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством чи умовами спеціального дозволу (ліцензії);
- здійснювати на умовах спеціального дозволу (ліцензії) консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини.

Користувачі надр зобов'язані:

- використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано;
- забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр;
- гарантувати безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища;
- приводити земельні ділянки, порушені під час користування надрами, у стан, придатний для подальшого їх використання в суспільному виробництві,
- виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені законодавством України.

Користування надрами є платним. Плата справляється за корис-

тування надрами в межах території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Родовища, в тому числі техногенні, запаси і прояви корисних копалин підлягають обліку в Державному кадастрі родовищ і проявів корисних копалин та Державному балансі запасів корисних копалин.

Державний облік родовищ, запасів і проявів корисних копалин здійснюється в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Спори з питань користування надрами розглядаються органами державного геологічного контролю, державного гірничого нагляду, охорони навколишнього природного середовища, місцевими радами депутатів, судом, арбітражним судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством України.

6. Загальна характеристика земельного права: поняття і предмет правового регулювання. Джерела земельного права

Земельне право — система правових норм, що регулюють земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення їхньої ефективності, охорони прав організацій та громадян як землевласників і землекористувачів. Отже, *предметом правового регулювання земельного права* є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також із їх охорони і раціонального використання. Земельне право — комплексна галузь права України, адже її основу складають норми цивільного права, органічно пов'язані з нормами адміністративного та екологічного права.

Головними джерелами земельного права слід визнати Конституцію України, Земельний і Цивільний кодекси. Чинний Земельний кодекс України було прийнято 25 жовтня 2001 р. Він установлює, що *завданням земельного законодавства* є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Земельне законодавство базується на таких принципах:

- поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави;

- невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- забезпечення раціонального використання та охорони земель;
- забезпечення гарантій прав на землю;
- пріоритету вимог екологічної безпеки.

7. Види земель та їх правовий статус. Право власності на землю

Землі України за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення. Зміна цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Порушення порядку встановлення та зміни цільового призначення земель є підставою для: визнання недійсними рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам; визнання недійсними угод щодо земельних ділянок; відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною; притягнення до відповідальності відповідно до закону громадян та юридичних осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель.

Право власності на землю - це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Право власності на землю набувається та реалізується на підставі Конституції України, Земельного кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до них.

Земля в Україні може перебувати у *приватній, комунальній та державній власності*.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктами права власності на землю є:

- громадяни та юридичні особи - на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.
- *Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:*
- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини;

- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

- для ведення фермерського господарства - в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство;
- для ведення особистого селянського господарства - не більше 2,0 гектара;
- для ведення садівництва - не більше 0,12 гектара;
- для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах - не більше 0,25 гектара, в селищах - не більше 0,15 гектара, в містах - не більше 0,10 гектара;
- для індивідуального дачного будівництва - не більше 0,10 гектара;
- для будівництва індивідуальних гаражів - не більше 0,01 гектара.

Розмір земельних ділянок, що передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю). Відповідно до перехідних положень Земельного кодексу громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України - власники земельних часток (паїв) *не вправі до 1 січня 2005 року продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї)*, крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб. А до 1 січня 2010 року громадяни і юридичні особи можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гектарів. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на

земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки у разі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;
- прийняття спадщини.

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;
- прийняття спадщини;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.
- *Іноземні юридичні особи* можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення:
- у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні;
- за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна.

Землі сільськогосподарського призначення, отримані в спадщину іноземними юридичними особами, підлягають відчуженню протягом одного року.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності.

Право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до

закону.

До земель державної власності, які *не можуть передаватись у комунальну власність*, належать:

- землі атомної енергетики та космічної системи;
- землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення;
- землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення;
- землі під водними об'єктами загальнодержавного значення;
- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;
- земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

До земель державної власності, які *не можуть передаватись у приватну власність*, належать:

- землі атомної енергетики та космічної системи;
- землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту;
- землі оборони;
- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;
- землі лісового фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом;
- землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом;
- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;
- земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення вна-

слідок Чорнобильської катастрофи.

Держава набуває права власності на землю у разі:

- відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- прийняття спадщини;
- передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- конфіскації земельної ділянки.

8. Користування землею

Користування землею буває *постійним і тимчасовим*. *Право постійного користування земельною ділянкою* - це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.

Право тимчасового користування здійснюється на правах оренди. Право оренди земельної ділянки - це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Земельні ділянки можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам.

Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою - не більше 5 років та довгостроковою - не більше 50 років. Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватися орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда). Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або повноважені ними особи.

Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:

- самостійно господарювати на землі;
- власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Землекористувачі зобов'язані:

- забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
- додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
- не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

9. Вирішення земельних спорів

Земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та додержання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах.

Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів.

У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування, органу виконавчої влади з

питань земельних ресурсів спір вирішується *судом*.

Земельні спори розглядаються органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів та органами місцевого самоврядування на підставі заяви однієї із *сторін у місячний термін* з дня подання заяви. Рішення передається сторонам у 5-денний термін з часу його прийняття.

Сторони, які беруть участь у земельному спорі, мають право знайомитися з матеріалами щодо цього спору, робити з них виписки, брати участь у розгляді земельного спору, подавати документи та інші докази, порушувати клопотання, давати усні і письмові пояснення, заперечувати проти клопотань та доказів іншої сторони, одержувати копію рішення щодо земельного спору, і, у разі незгоди з цим рішенням, оскаржувати його.

Рішення відповідних органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів, органів місцевого самоврядування вступає в силу з моменту його прийняття. Оскарження зазначених рішень у суді призупиняє їх виконання. Виконання рішення щодо земельних спорів здійснюється органом, який прийняв це рішення. Виконання рішення не звільняє порушника від відшкодування битків або втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва внаслідок порушення земельного законодавства. Виконання рішення щодо земельних спорів може бути призупинено або його термін може бути продовжений вищестоящим органом або судом.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які відносини регулює екологічне право?
2. У чому полягає сутність правової охорони навколишнього природного середовища?
3. Які законодавчі акти спрямовані на захист природи, її багатств, навколишнього середовища?
4. Які правові засади прородокористування?
5. Які екологічні права мають громадяни України?
6. Які обов'язки повинні нести громадяни України щодо навколишнього природного середовища?
7. Якими способами забезпечується спеціальне використання тваринного світу?
8. Охарактеризуйте Земельний Кодекс України.

9. У чому полягає правовий зміст права власності на землю?
10. У чому полягають особливості оренди землі?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Реформування земельних відносин в Україні”.
2. “Правове регулювання охорони земель в Україні”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Водний кодекс України.
2. Земельний кодекс України.
3. Кодекс про надра України.
4. Лісовий кодекс України.
5. Повітряний кодекс України.
6. Аграрне право України / За ред. В.З. Янчука. – К., 2000.
7. Баб’як О.С., Біленчук П.Д., Чирва Ю.О. Екологічне право України. – К., 2000.
8. Ковтун М.Г. Земельне право. – К., 2001.
9. Малишко М.І. Екологічне право України. – К., 2001.

Глава X. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Фінансове право України: поняття і предмет правового регулювання

Предмет фінансового права – це сукупність суспільних відносин, які складаються у сфері фінансової діяльності держави та її місцевих утворень. Ця діяльність являє собою процес планомірного утворення, розподілу, перерозподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, що забезпечують виконання державою своїх завдань і функцій. У цих відносинах завжди виявляється владно-організуюча роль держави у розподілі і перерозподілі національного доходу, тому вони мають владно-грошовий характер. У фінансових відносинах інтереси держави представляють органи, наділені нею владними повноваженнями. Слід розрізняти фінансові та цивільно-правові відносини, які мають владно-майновий характер. Наприклад, відносини державних ощадкас і громадян, які здають грошові вклади на зберігання, мають цивільно-правовий характер, а не фінансовий.

Важливими рисами, що характеризують предмет фінансового права є:

1. ці відносини існують у сфері публічної фінансової діяльності з метою утворення необхідних суспільству грошових фондів, тобто мають організаційний характер;
2. у цих відносинах беруть участь уповноважені державою органи, наділені відповідними владними повноваженнями (фінансовою компетенцією) стосовно інших суб'єктів, тобто вони мають владний характер;
3. ці відносини мають грошовий характер, тобто об'єктом є гроші або грошові зобов'язання, пов'язані з утворенням і використанням грошових фондів.

Предмет регулювання фінансового права становлять: бюджетна система України, порядок розподілу доходів і видатків між її ланками; порядок готування, прийняття й виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів; система оподаткування, види, розміри і строки сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету; засади створення фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; порядок державного фінансування та кредитування, утворення й погашення державного внутрішнього і зовнішньо-

го боргу; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи.

Фінансово-правові відносини можуть виникати між: державою в цілому та її адміністративно-територіальними утвореннями (Автономною Республікою Крим, областями, районами, містами, районами в містах, селищами і селами); центральними та місцевими органами виконавчої влади й місцевого самоврядування; державними фінансовими органами і підприємствами, установами та організаціями; державними фінансовими органами та населенням.

Ще однією ознакою, яка відрізняє фінансове право від інших галузей, є метод правового регулювання. У фінансовому праві використовується *метод владних приписів*. Причому, на відміну від конституційних та адміністративних відносин, суб'єкти яких мають певні рамки для вибору форми поведінки, у фінансових відносинах вони мають діяти суворо в межах правових норм. Специфіка методу владних приписів проявляється у самому змісті конкретних правовідносин, в колі органів, уповноважених державою на владні дії. За своїм змістом ці приписи стосуються порядку і розмірів стягнення податків, внесків до бюджету; напрямку використання державних і місцевих грошових фондів тощо.

Фінансове право — сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері збирання, розподілу та використання органами державної влади та місцевого самоврядування коштів із метою забезпечення виконання покладених на ці органи завдань і функцій.

2. Бюджет і бюджетна система

21 червня 2001 року Верховна Рада України прийняла Бюджетний кодекс України, який складається із загальної та особливої частини, 6 розділів, 18 глав і 125 статей. Бюджетним кодексом регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів та розгляду звітів про їх виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Бюджет являє собою план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджетна система України – сукупність державного та місце-

вих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Зведений бюджет України складається з сукупності всіх бюджетів, що входять до бюджетної системи України. Він використовується для аналізу й визначення засад державного регулювання соціально-економічного розвитку України.

До місцевих бюджетів належать обласні, міські, районні, районні в містах, селищні та сільські бюджети.

Бюджет Автономної Республіки Крим об'єднує республіканський бюджет і бюджети районів і міст республіканського підпорядкування, бюджет області — обласний бюджет і бюджети районів і міст обласного підпорядкування, бюджет району — районний бюджет, бюджети міст районного підпорядкування, селищні та сільські бюджети. Бюджет міста, яке має районний поділ, об'єднує міський бюджет і бюджети районів, що входять до його складу.

Бюджетна система України базується на принципах:

- єдності бюджетної системи – єдність забезпечується єдиними правовою базою, грошовою системою, бюджетною класифікацією тощо;
- збалансованості – повноваження та здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;
- самостійності – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними щодо утворення, формування та використання коштів відповідного бюджету;
- повноти – до складу бюджетів включаються всі надходження та витрати;
- обґрунтованості – бюджет формується на реалістичних макроекономічних і соціального розвитку держави;
- ефективності – при складанні та використанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;
- субсидіарності – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наблизенні надання суспільних коштів до споживача;
- цільового використання коштів – бюджетні кошти використовую-

ються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

- справедливості і неупередженості – справедливий і неупереджений розподіл суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

- публічності і прозорості – Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідними радами;

- відповідальності учасників бюджетного процесу – кожен учасник несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Стадіями бюджетного процесу визнаються:

1. складання проектів бюджетів;
2. розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
3. виконання бюджету, в т. ч. у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
4. підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів.

Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період із 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період. Кабінет Міністрів України не пізніше ніж 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект Закону "Про Державний бюджет України" на наступний рік. Разом із проектом подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року. Закон "Про Державний бюджет України" приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Регулярні звіти про доходи й видатки Державного бюджету України оприлюднюються в засобах масової інформації.

Контроль за використанням коштів Державного бюджету Укра-

їни від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні, районні в містах, селищні та сільські бюджети затверджуються Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними місцевими радами.

Бюджетний рік розпочинається 1 січня і закінчується 31 грудня.

Для здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади, органів влади АРК, місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів, проведення необхідного аналізу доходів, видатків, забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників здійснюється бюджетна класифікація.

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване згрупування доходів, видатків та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою тощо відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів. Структура бюджетної класифікації розробляється Кабінетом Міністрів України і затверджується Верховною Радою України.

Бюджетна класифікація має такі складові:

- класифікація доходів бюджету;
- класифікація видатків;
- класифікація фінансування бюджету;
- класифікація боргу.

Правила складання і виконання бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, затверджуються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Доходи й видатки бюджетів повинні повністю в них відобразитися. Їх взаємозалік і компенсація забороняються, крім винятків, установлених у законах України. Передача бюджетних коштів з одного бюджету до іншого того самого рівня забороняється.

Доходи бюджетів утворюються за рахунок надходжень від сплати фізичними та юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, установлених законодавством України. Доходи бюджетів України поділяються на доходи Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів.

Кошти Державного бюджету України витрачаються лише на цілі та в межах, затверджених Законом України "Про Державний бю-

джет України". Кошти республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів витрачаються лише на цілі та в межах, затверджених відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами. До Державного бюджету України не включаються видатки, не передбачені законами України.

Видатки всіх бюджетів поділяються на поточні видатки і видатки розвитку. *Поточні видатки* — це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій та органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку.

У складі поточних видатків вирізняються видатки бюджету, зумовлені зростанням мережі перелічених вище об'єктів із зазначенням усіх чинників, що вплинули на обсяг видатків. *Видатки розвитку* — це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, як-от: фінансування капітальних вкладень виробничого й невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови народного господарства; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

3. Податкова політика в Україні: загальна характеристика

Податкова політика — це діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері встановлення та збирання податків і зборів (обов'язкових платежів; далі — податків), яка реалізується через визначення платників податків та інших обов'язкових платежів, об'єктів оподаткування і ставок податків; видів податків, зборів та інших обов'язкових платежів, що справляються на території України, місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів; основних принципів надання пільг та звільнення від оподаткування. *Податкова політика є основним напрямком здійснення фінансової політики держави.*

Загальні засади податкової політики викладено в "Основних положеннях податкової політики в Україні", затверджених постановою Верховної Ради України від 4 грудня 1996 р. Згідно з "Основними положеннями..." *система оподаткування в Україні має будуватися на засадах:*

- стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності — введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

- обов'язковості — впровадження норм щодо сплати податків, визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, і встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;
- рівнозначності й пропорційності — справляння податків з юридичних осіб у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків на рівні прибутки і пропорційно більших податків на більші доходи;
- рівності, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації — забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включно з нерезидентами) у визначенні обов'язків щодо сплати податків;
- соціальної справедливості — забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення через запровадження економічно обгрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;
- стабільності — забезпечення незмінності податків та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;
- економічної обгрунтованості — встановлення податків на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей, з огляду на необхідність досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;
 - рівномірності сплати — встановлення строків податків із метою забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування видатків;
 - компетенції — встановлення і скасування податків, а також пільг їх платникам здійснюється відповідно до чинного законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і місцевими радами;
 - єдиного підходу до розроблення податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку, об'єкта оподаткування, джерела сплати податку, податкового періоду, ставок податку, строків і порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;
 - доступності податкового законодавства для платників податків.

Стабільні, загальновідомі та єдині для всіх принципи податкової політики забезпечують нормальні умови господарювання і поступовий розвиток ринкових відносин.

4. Система оподаткування та її значення

Система оподаткування — сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів та внесків до державних цільових фондів, що справляються в установленому порядку.

Суттєвими умовами оподаткування, що характеризують податкову систему є:

- порядок встановлення і введення в дію податків;
- види податків;
- права та обов'язки платників податків;
- порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- відповідальність учасників податкових відносин.

Ці питання регулюються *Законом України "Про систему оподаткування" від 18 лютого 1997 р.* Згідно з цим Законом установлення і скасування податків до бюджетів і до державних цільових фондів здійснюється Верховною Радою України, а також — у межах, установлених цим Законом, іншими законами України про оподаткування, — Верховною Радою Автономної Республіки Крим, сільськими, селищними, міськими радами. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, сільські, селищні, міські ради мають право встановлювати додаткові пільги з оподаткування в межах сум, що надходять до їхніх бюджетів.

Ставки, механізм справляння податків і пільги з оподаткування визначаються тільки законодавчими актами про оподаткування. Зміни й доповнення до вказаного вище Закону, інших законодавчих актів про оподаткування стосовно пільг, ставок податків, механізму їх сплати вносяться не пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року і набирають чинності від початку нового бюджетного року.

Податкова система України базується на принципах: стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності; обов'язковості; рівнозначності й пропорційності; рівності, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; соціальної справедливості; стабільності; економічної обґрунтованості; рівномірності сплати; компетенції; єдиного підходу й доступності.

5. Поняття податку

Податок, мито, збір - це обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, які здійснюються платниками в порядку й на умовах, визначених законодавчими актами.

Податки сплачуються в певному розмірі та в чітко визначені строки.

До основних ознак податку належать:

- *безповоротність* – повернення податку можливе тільки у разі його переплати, або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо даного податку;
- *примусовість та обов'язковість*, відсутність у платника вибору (платити чи не платити) і встановлення відповідальності за ухилення від сплати податку;
- *безоплатність*, тобто спрямованість коштів від платника до держави, відсутність зустрічних зобов'язань із боку держави;
- *безумовність*, сплата податку без виконання будь-яких дій із боку держави;
- *нецільовий характер*, відсутність чітких вказівок щодо напрямків використання надходжень від певного податку;
- *розподіл коштів* від конкретних податків між бюджетами різних рівнів і державними цільовими фондами;

Законодавство України про оподаткування не визначає різниці між податком, збором (обов'язковим платежем) і митом. Воно засноване на єдності їхніх основних ознак (обов'язковість сплати, примусовий характер, здійснення контролю за їх надходженням із боку єдиного органу — державної податкової адміністрації).

Однак, поряд із спільними ознаками, між ними існують і певні відмінності. Податки, на відміну від зборів та інших обов'язкових платежів, мають головне значення для формування бюджету, оскільки вони забезпечують 80% надходжень до його дохідної частини. Мета податків — задоволення потреб держави, тоді як збори і мито спрямовані на задоволення потреб або видатків окремих установ. Податки являють собою безумовні платежі, тоді як збори чи мито сплачуються у зв'язку з наданням платникові послуги з боку державної установи, що виконує свої владні повноваження. Збори і мито здебільшого мають разовий характер, тоді як податки сплачуються з певною періодичністю.

Різниця між збором і митом полягає в тому, що збір є платежем за надання права брати участь у чомусь або використовувати як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти (право брати участь у бігах на іподромі, користуватись автомобільними дорогами тощо), а мито — стягується за здійснення на користь платника дій і видачу документів, які мають юридичне значення (перевезення товарів через митний кордон,

подання позову до суду).

6. Види податків

Класифікувати податки можна за різними ознаками.

Залежно від *характеру платника* розрізняють: **податки з юридичних осіб** (податок на прибуток, податок на додану вартість тощо), **податки з фізичних осіб** (прибутковий податок, податок на промисел тощо), **змішаного складу**, тобто такі, які мають сплачувати як фізичні так і юридичні особи (податок з власників транспортних засобів, митний збір, земельний податок.

За *формою обкладення* податки поділяються на: **прямі та непрямі**.

Прямі – це обов’язкові платежі з прибутку або доходу платника, спадщини, землі, будівель. Прямі податки поділяються на: *особисті та реальні* податки. *Особисті податки* сплачуються платником за рахунок і залежно від отриманого ним доходу (прибутку) та з урахуванням його платоспроможності. До особистих податків належать: податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на промисел, збір за спеціальне використання природних ресурсів, плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності тощо. Реальними є податок на нерухоме майно (нерухомість), плата (податок) за землю, податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин та механізмів. *Реальні* (від англ. нерухомість) податки сплачуються з окремих видів майна (земля, будівлі) з розрахунку, в основі якого лежить не дійсний, а передбачуваний прибуток.

Непрямі податки (*податки на споживання*) стягуються в процесі реалізації товарів чи послуг, включаються у вигляді надбавки до їхньої ціни та сплачуються споживачем. До них належать акцизний збір, податок на додану вартість, мито, державне мито.

Згідно з Законом України "Про систему оподаткування" всі податки, *залежно від органу державної влади та місцевого самоврядування, який їх устанавлює*, поділяються на **загальнодержавні та місцеві**.

Загальнодержавні податки встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України. Це податок на додану вартість, акцизний збір, на нерухоме майно (нерухомість), плата (податок) за землю, податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, податок на промисел, збір за спеціальне використання природних ресурсів, збір за забруднення на-

вколишнього природного середовища, збір на обов'язкове соціальне страхування тощо.

Місцеві податки, механізм справляння та порядок їх сплати встановлюються сільськими, селищними, міськими радами відповідно до наведеного переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України. Виняток становить збір за проїзд територією прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон, установлюваний обласними радами. Суми місцевих податків (зборів) зараховуються до бюджетів місцевих рад народних депутатів. Це податок з реклами, комунальний податок, готельний збір, ринковий збір, курортний збір, збір з власників собак тощо.

Залежно від *характеру використання* податки поділяються на **податки загального призначення та спеціальні (цільові) податки**. *Податки загального призначення* використовуються на загальнодержавні потреби без конкретизації заходів чи видатків. *Спеціальні податки* зараховуються до державних цільових фондів і використовуються виключно на фінансування конкретних видатків (збір на обов'язкове соціальне страхування, збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, збір до Державного інноваційного фонду).

За *періодичністю стягнення* податки поділяються на: **разові**, себто такі, що сплачуються один раз протягом певного відрізка часу (найчастіше — податкового періоду) за здійснення певних дій (податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, податок із майна, що успадковується або дарується тощо); **систематичні** (регулярні), тобто такі, що сплачуються періодично (щомісячно, щоквартально).

7. Платники податків та об'єкти оподаткування

Платниками податків є юридичні та фізичні особи, на яких згідно з законами України покладено обов'язок сплачувати податки.

Облік платників податків здійснюється державними податковими адміністраціями та іншими державними органами відповідно до законодавства. Банки та інші фінансово-кредитні установи відкривають рахунки платникам податків лише за умови пред'явлення ними документа, що потверджує взяття їх на облік, і в триденний термін повідомляють про це державну податкову адміністрацію.

Платники податків поділяються за стосунком до держави на: національних платників (резидентів); іноземних платників (нерезидентів). За статусом вирізняють такі категорії платників: юридичні осо-

би; фізичні особи.

Об'єктами оподаткування є доходи (прибутки), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законодавчими актами про оподаткування.

Ставки податків і зборів (обов'язкових платежів) встановлюються Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і місцевими радами народних депутатів відповідно до законодавчих актів про оподаткування і не змінюються протягом бюджетного року.

На платників податків покладаються такі обов'язки:

- вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання в терміни, встановлені законами;
- подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації, бухгалтерську звітність та інші документи й відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків;
- сплачувати належні суми податків у встановлені законами терміни;
- допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок із питань обчислення і сплати податків.

Платники податків мають такі права:

- подавати державним податковим органам документи, що потверджують право на пільги з оподаткування в порядку, встановленому законами України;
- одержувати та ознайомлюватися з актами перевірок, проведених державними податковими органами;
- оскаржувати в установленому законом порядку рішення державних податкових органів та дії посадових осіб.

8. Відповідальність за порушення законодавства про податки

Відповідальність за правильність обчислення, своєчасність сплати податків і додержання законів про оподаткування несуть платники податків відповідно до законів України.

Суми податків, не внесені у визначений термін, а також суми штрафів та інших фінансових санкцій стягуються за весь час ухилення від сплати податків з юридичних осіб незалежно від форм власності та результатів фінансово-господарської діяльності у беззаперечному порядку, а з фізичних осіб — у судовому порядку або через нотаріальні контори за виконавчими листами.

Умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, вчинене посадовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності, або фізичною особою, якщо ці діяння призвели до ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, тягне кримінальну відповідальність (ст. 212. Кримінального кодексу України — КК).

Ухилення від подання декларації про доходи від заняття кустарно-ремісничим промислом, іншою індивідуальною трудовою діяльністю чи про інші доходи, що оподатковуються прибутковим податком, та в інших випадках, коли подання декларації передбачено законодавством, або несвоєчасне подання декларації, чи включення до неї явно перекручених даних, становить адміністративне правопорушення (ст. 164¹ Кодексу про адміністративні правопорушення — КпАП). До адміністративної відповідальності притягаються також посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування за незаконне надання підприємцям податкових пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємців (ст. 166³ КпАП).

Керівники та інші посадові особи банків та інших фінансово-кредитних установ за невиконання вимог, передбачених законодавчими актами про оподаткування, а також за неподання державним податковим органам відомостей про відкриття рахунків суб'єктам підприємницької діяльності притягаються до відповідальності згідно з законами України.

9. Законодавство України про банки і банківську діяльність

Слово “банк” з італ. “banco” означає “лавка міняли”, “стіл”.

Банк – це юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банк з іноземним капіталом - банк, у якому частка капіталу, що

належить хоча б одному нерезиденту, перевищує 10 відсотків.

Правовий статус банків і порядок здійснення банківської діяльності в Україні визначаються статтями 99, 100 Конституції України, Законами України "Про банки і банківську діяльність" від 7 грудня 2000 р., «Про національний банк України» від 20 травня 1999 р., ГК України від 16 січня 2003 р.

Банки є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих і розпорядчих органів державної влади в рішеннях, пов'язаних з їхньою оперативною діяльністю, а також щодо вимог і вказівок, які не відповідають чинному законодавству. Банки не відповідають за зобов'язаннями держави, а держава не відповідає за зобов'язаннями банків, окрім випадків, коли сторони беруть на себе таку відповідальність.

Статус банків має певні особливості, зумовлені жорстким державним регулюванням банківської діяльності. Зокрема:

1. Правові основи діяльності банків закріплені в спеціальному нормативному акті – Законі України “Про банки і банківську діяльність”;
2. Для здійснення функцій державного регулювання і контролю за банківською діяльністю в Україні існує спеціальний державний орган – Національний банк України;
3. Порядок створення, ліцензування, ліквідації чітко регламентовані у нормативних актах, що видаються Національним банком України.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. Універсальний банк – це банк, що виконує усі види основних банківських операцій (кредитні, депозитні, розрахункові, інвестиційні). За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Банк набуває статусу спеціалізованого банку у разі, якщо більше 50 відсотків його активів є активами одного типу. Наприклад, банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо більше 50 відсотків його пасивів є вкладками фізичних осіб.

Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Національний банк України здійснює ре-

гулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління.

Національний банк має статутний капітал, що є державною власністю. Розмір статутного капіталу становить 10 мільйонів гривень. Розмір статутного капіталу може бути збільшений за рішенням Ради Національного банку.

Джерелами формування статутного капіталу Національного банку є доходи його кошторису, а при необхідності - Державний бюджет України.

Національний банк є економічно самостійним органом, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених цим Законом випадках - також за рахунок Державного бюджету України.

Національний банк є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні.

Національний банк не відповідає за зобов'язаннями органів державної влади, а органи державної влади не відповідають за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Національний банк не відповідає за зобов'язаннями інших банків, а інші банки не відповідають за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Національний банк може відкривати свої установи, філії та представництва в Україні, а також представництва за її межами.

Національний банк, його установи, філії та представництва мають печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

Відповідно до Конституції України *основною функцією Національного банку* є забезпечення стабільності грошової одиниці України. На виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень, - цінової стабільності.

Керівними органами Національного банку є Рада Національного

банку України та Правління Національного банку України.

Рада Національного банку не може надавати рекомендації щодо доцільності призначення на посади чи звільнення з посад Голови Національного банку, членів Правління Національного банку або давати персональну оцінку діяльності окремих посадових осіб Національного банку.

Рада Національного банку дає оцінку діяльності Правління Національного банку щодо виконання Основних засад грошово-кредитної політики та з інших питань, рішення з яких є обов'язковими для Правління Національного банку.

У разі неодноразового невиконання або неналежного виконання Правлінням Національного банку рішень Ради Національного банку, які є обов'язковими згідно з цим Законом, Рада Національного банку має право звернутися до Голови Національного банку або до Верховної Ради України та Президента України з викладенням своїх позицій.

До складу Ради Національного банку входять члени Ради Національного банку, призначені Президентом України та Верховною Радою України. Голова Національного банку, який призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України, входить до складу Ради Національного банку за посадою.

Членом Ради Національного банку може бути громадянин України, який має вищу економічну чи фінансову освіту або науковий ступінь у галузі економіки та фінансів і при цьому має досвід постійної роботи в органах законодавчої влади або на керівних посадах центральної виконавчої влади України або банківській установі, чи наукової роботи за фінансовою чи економічною тематикою.

Президент України призначає сім членів Ради Національного банку шляхом прийняття відповідного Указу. Верховна Рада України призначає сім членів Ради Національного банку шляхом прийняття відповідної Постанови.

Кандидатури осіб для призначення Верховною Радою України членами Ради Національного банку проходять обговорення на спеціальному відкритому засіданні профільного Комітету Верховної Ради України, який вносить свої рекомендації Верховній Раді України.

Чергове призначення членів Ради Національного банку здійснюється не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку повноважень попередньо призначених членів Ради Національного банку.

Строк повноважень членів Ради Національного банку - сім ро-

ків, крім Голови Національного банку, який входить до складу Ради Національного банку на строк здійснення ним повноважень за посадою.

Комерційні банки різних видів і форм власності створюються на акціонерних або пайових засадах. Суб'єкти підприємницької діяльності без реєстрації їх у Національному банку України відповідно до законодавства не мають права використовувати у своїх назвах термін "банк" і похідні від нього словосполучення.

Засновниками, акціонерами (учасниками) комерційних банків можуть бути юридичні та фізичні особи, за винятком рад народних депутатів усіх рівнів, їхніх виконавчих органів, політичних і профспілкових організацій, спілок і партій, громадських фондів. Частка будь-якого з засновників, акціонерів (учасників) не повинна перевищувати 35% статутного фонду комерційного банку.

Комерційний банк діє відповідно до статуту, в якому визначаються: повна та скорочена назва банку, його місцезнаходження (поштова адреса); перелік операцій, що здійснюються банком; розмір статутного фонду і перелік інших фондів, утворюваних банком; положення про те, що банк є юридичною особою; положення про органи управління банку, їхню структуру, порядок утворення та функції; порядок ліквідації банку; інші дані, які не суперечать законодавству України. Комерційні банки здійснюють на договірних умовах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування підприємств, установ, організацій і громадян через виконання операцій і надання послуг, передбачених законодавством.

Комерційні банки можуть відкривати на території України та за її межами філіали та представництва за погодженням із Національним банком України.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які відносини регулює фінансове право?
2. Що таке бюджет?
3. Що складає бюджетну систему України?
4. Які основні стадії бюджетного процесу?
5. Які основні засади податкової політики в Україні?
6. Що таке податки?
7. За якими ознаками класифікують податки?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Система органів державної податкової служби в Україні”.
2. “Реформування податкової системи в Україні”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарське право України: Навчальний посібник/ За заг. ред. проф. Н.О.Саніахметової. – Х.: “Одіссей”, 2005.
2. Гега П.Т., Доля Л.М. Основи податкового права. – К., 2003.
3. Качан О.О. Банківське право. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
4. Костюченко О.А. Банківське право. – К., 2001.
5. Кучерявенко Н.П. Налоговое право. – Х., 2001.
6. Фінансове право: Підручник / за ред. Л.К. Воронової. – Харків, 2006.

Глава XI. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Кримінальне право України: поняття і предмет правового регулювання

Кримінальне право — одна з галузей права України, що охоплює два основні інститути: злочин і покарання. Назва цієї галузі походить від терміна "злочин" (лат. *crimen*). Звідси ця галузь права в Україні має назву "кримінальне право".

Поняття "кримінальне право" прийнято розглядати у двох його значеннях: по-перше, позитивне (об'єктивне) кримінальне право — це самостійна галузь законодавства, репрезентована самодостатнім законодавчим актом — Кримінальним кодексом; по-друге, кримінальне право — це галузь юридичної науки про чинний кримінальний закон і судову практику його застосування, про його історію й теорію, про кримінальні закони інших держав.

Позитивне кримінальне право України характеризується тим, що:

- його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади — Верховною Радою України;
- воно проявляється у законах;
- метод реалізації кримінального закону є специфічним, притаманним лише цьому законові — це покарання особи за порушення нею кримінально-правової норми.

Позитивне (об'єктивне) кримінальне право України — сукупність юридичних норм, установлених вищим законодавчим органом державної влади — Верховною Радою України, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинними і які покарання належить застосувати до осіб, що їх скоїли. Кримінальне право України поділяється на дві частини — Загальну та Особливу.

Загальна частина Кримінального кодексу містить визначальні норми загального значення, їхня дія поширюється на всі приписи Особливої частини Кодексу. Ці норми визначають: завдання Кримінального кодексу; підстави кримінальної відповідальності; чинність Кримінального кодексу щодо діянь, учинених на території України та за її межами; чинність кримінального закону в часі; поняття злочину; форми вини; обставини, що містять суспільну небезпечність або протиправність діяння; стадії вчинення злочину; співучасть у злочині; види покарань, загальні засади призначення покарання; погашення та

зняття судимості тощо.

Сутність і призначення норм Загальної частини кодексу виявляються лише в органічній єдності з положеннями його *Особливої частини*. Остання містить конкретні норми, які забороняють вчиняти те чи те діяння. Порушення такої заборони тягне за собою відповідне покарання винної особи. При цьому більшість статей Особливої частини передбачають діяння одного виконавця злочину. Умови кримінальної відповідальності за навмисне вчинення злочину спільними діями кількох осіб описані в Загальній частині Кримінального кодексу — у статті про співучасть. Застосування норм Особливої частини можливе лише на основі положень, що містяться в нормах Загальної частини.

Кримінальне право вивчає не лише норми кримінального закону, а й застосування цих норм правоохоронними органами та судом. Внаслідок дії кримінально-правової норми виникають відносини між державою та особою, яка вчинила злочин. Тобто, від моменту вчинення злочину держава вступає у кримінально-правові відносини з конкретною особою — суб'єктом злочину.

Отже, предметом кримінального права є відносини, що виникають у зв'язку з учиненням злочину і застосуванням відповідних покарань.

2. Кримінальний кодекс України: його загальна характеристика

Кримінальне законодавство — система законів, уведених у дію вищим законодавчим органом державної влади, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які суспільна небезпечні дії є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила.

Усе кримінальне законодавство України тепер зосереджено у Кримінальному кодексі, який є системою законів, виданих чи затверджених Верховною Радою України. Чинний Кримінальний кодекс України прийнято 5 квітня 2001 р., а введено в дію з 1 вересня 2001р. Він складається з Загальної (108 статей) та Особливої частин (339 статей). У Загальній частині подано норми загального значення, які визначають основи кримінальної відповідальності, дають поняття злочину, називають види покарання за злочини та ін. В Особливій частині визначається кримінальна відповідальність за окремі злочини. Норми Загальної частини можна застосовувати лише на базі Особливої час-

тини. Загальна та Особлива частини — дві тісно пов'язані, взаємозумовлені підсистеми права, що взаємодіють. Вони складаються з глав і статей. Статті Загальної частини — це нормативні приписи, що визначають загальні положення та категорії кримінального законодавства. Вони здебільшого є єдиним цілим і не поділяються на структурні елементи. Статті Особливої частини складаються з двох елементів: диспозиції та санкції. *Диспозиція* дає ознаки забороненої поведінки. *Санкція* визначає вид і міру покарання, що застосовується в разі, коли вчиняються діяння, визначені диспозицією.

Кримінальний кодекс діє відносно певних осіб, у певних часових і просторових межах.

Закон про кримінальну відповідальність *набирає чинності* через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння. Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності.

Закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, *має зворотню дію у часі*, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість.

Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, *не має зворотної дії в часі*.

Закон про кримінальну відповідальність, який частково пом'якшує відповідальність, а частково її посилює, має зворотню дію в часі лише у тій частині, яка пом'якшує відповідальність.

Особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України або якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України.

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних

представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо такі особи за вчинені злочини зазнали кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини.

Іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності за цим Кодексом у випадках, передбачених міжнародними договорами або якщо вони вчинили передбачені цим Кодексом особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду. Іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі цього Кодексу, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, які вчинили злочини поза межами України і перебувають на її території, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду або передані для відбування покарання, якщо така видача або передача передбачені міжнародними договорами України.

3. Злочин: поняття, ознаки та види. Склад злочину

Злочином за ст.11 є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. *Не є злочином* дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодек-

сом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Ознаками злочину є суспільна небезпека, кримінальна протиправність, винність і караність діяння.

Суспільна небезпека — оцінна категорія, що характеризується певними діями чи бездіяльністю, завдає шкоди чи створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, що охороняються кримінальним законом.

Ступінь суспільної небезпеки визначається всією сукупністю ознак злочину:

- цінністю того блага, на яке посягає злочин;
- шкідливістю наслідків, що настають через учинення злочину;
- способом діяння;
- мотивами діяння, формою та ступенем вини.

Друга ознака злочину — *кримінальна протиправність* — вказує, що лише діяння, прямо передбачене кримінальним законом як злочин, може вважатися злочином.

Третя ознака — *винність* — вказує, що діяння вважається злочинним, якщо воно здійснене умисно чи з необережності. Там, де нема вини, нема злочину. Діяння може бути суспільно небезпечним, але якщо нема вини — це не злочин.

Караність, як ознака злочину, вказує, що за будь-які злочини в законі існують певний вид і термін покарання.

Є різні позиції щодо відмежування злочинів від інших правопорушень. Одна з них базується на визначенні ступеня суспільної небезпеки. Злочином вважають найбільш суспільно небезпечні правопорушення.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання. Злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років. Тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років. Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років

або довічного позбавлення волі.

Під складом злочину мають на увазі сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що кваліфікують суспільно небезпечне діяння як злочин. Вирізняють такі елементи складу злочину: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єктом злочину можуть бути: суспільний лад України, його політична та економічна системи, власність, особа, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян.

Об'єктивна сторона — це зовнішній вираз злочину, що його складає діяння (дія чи бездіяльність), спричинені ним суспільно небезпечні шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням та його наслідками. *Дія* — це активна, суспільно небезпечна, передбачена кримінальним законом поведінка суб'єкта (наприклад, у разі хуліганства); *бездіяльність* — пасивна поведінка, яка проявилась у невиконанні особою тих дій, що їх вона повинна була і могла, у певній ситуації, здійснити (ненадання лікарем допомоги хворому і т. ін.). Думки, переконання, хоч би як вони засуджувалися морально, не можуть бути злочином, оскільки вони не є діянням (вчинком).

Наслідком злочину називають збиток, шкоду, якої завдає діяння об'єктові злочину.

Причинний зв'язок між суспільно шкідливим діянням і його суспільно шкідливими наслідками є конкретним зв'язком між першим і другим у конкретному злочині.

Причинний зв'язок існує тоді, коли по-перше, причина (діяння) в часі передує наслідкам, по-друге, викликає ці наслідки, по-третє, без цієї причини (без цього діяння) конкретні наслідки не настали б.

Суб'єкт злочину — це індивід, фізична особа, що досягла певного віку і є осудною. Фізичні особи поділяються на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт. За загальним правилом до кримінальної відповідальності притягуються осудні особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років.

Осудність фізичної особи означає, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними.

Суб'єктивна сторона — внутрішня, психічна діяльність особи, яка вчинила злочин. Ознаками суб'єктивної сторони є провина, мотив і мета злочину.

Під *провиною* слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків у формі наміру чи необережності.

Намір як форма провини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачає суспільно небезпечні та шкідливі її наслідки та бажає, або свідомо допускає, їх настання. Залежно від вольового критерію намір поділяють на прямий і непрямий. У теорії кримінального права намір поділяють на завчасно обдуманий, на той, що виник раптово і неконкретизований.

Необережність у вчиненні злочину має місце тоді, коли особа передбачає суспільно небезпечні наслідки свого діяння і легковажно розраховує на запобігання їм або не передбачає можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Залежно від вольового критерію розрізняють такі види необережності, як злочинна самовпевненість і злочинна недбалість.

У теорії права розрізняють і *змішану провину*, себто таку, коли особа стосовно до суспільно небезпечного діяння має намір, а щодо суспільно небезпечних наслідків — необережність.

Мотив — це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин. Мотив близький до провини, але не збігається з нею. Він впливає на свідомість людини, обумовлює характер її дій, формує скерованість волі, визначає зміст провини.

Мета — це уява особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи злочин. Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує, чим керується особа, вчиняючи злочин, то мета визначає направленість діяння злочинця, найближчий результат, себто те, до чого він прагне, чого хоче досягти.

Мотив і мета — обов'язкові ознаки складу злочину лише тоді, коли вони передбачені в конкретній статті кримінального закону.

4. Обставини, які виключають кримінальну відповідальність

Під *обставинами, що виключають злочинність діяння* розуміють діяння, які за своїми зовнішніми ознаками мають схожість з діяннями, передбаченими кримінальним законом як злочин, але які за певних умов вважаються правомірними.

Кримінальний кодекс України до таких обставин відносить: необхідну оборону (ст.36), уявну оборону (ст.37), затримання особи,

що вчинила злочин (ст.38); крайню необхідність (ст.39); фізичний або психічний примус (ст.40); виконання наказу або розпорядження (ст.41); діяння пов'язане із ризиком (ст.42); виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст.42).

Характерними ознаками обставин, що виключають злочинність діяння, є: 1) те, що дії за наявності таких обставин вчиняються з метою відвернути небезпеку заподіяння тяжкої шкоди правоохоронним об'єктам; 2) те, що таке відвернення вчиняється в одному випадку шляхом заподіяння шкоди тому, хто умисно вчиняє злочин, в іншому — шляхом спричинення шкоди одним цінностям, що охороняються законом, для відвернення небезпечної шкоди, що загрожує іншим, більш важливим цінностям; 3) те, що дії, вчинені за вищеназваних обставин, мають зовнішню схожість з діями та їх наслідками, зазначеними в нормах кримінального закону, як такі, що входять до певного складу злочину; 4) те, що такі дії за наявності обставин, про які йдеться, визнаються правомірними, або інакше — зазначені обставини виключають “злочинність” діяння.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-

яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. При перевищенні меж захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, особа підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має наслідком відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у Кодексі.

Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження.

Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

5. Стадії вчинення злочину

Стадії вчинення злочину — певні етапи готування і здійснення навмисного злочину, що різняться характером дій на кожному етапі. Відомі три стадії вчинення злочину: готування до злочину; замах на злочин; закінчений злочин.

Закінчений злочин має місце тоді, коли наявні всі ознаки складу

злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу. *Незакінченим злочином* є готування до злочину та замах на злочин.

Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину може здійснюватися будь-яким способом. Це купівля, обмін або викрадення засобів чи знарядь для вчинення злочину; використання предметів побуту, підготовка транспортних засобів, добування спеціальних предметів (маски, бронжилета), підробка документів тощо.

Пристосування засобів для вчинення злочину може бути пов'язано з їх технічним удосконаленням (наприклад, перетворення мисливської рушниця на обріз) або їх виготовленням (наприклад, виготовлення фінського ножа для вчинення розбійного нападу, кліше для виготовлення фіктивних грошових знаків).

Під іншим умисним створенням умов для вчинення злочину розуміють будь-які дії, що полегшують можливість виконання наступних дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину. Це підшукування співучасників злочину шляхом їх вербування, запрошення, набору, замовлення виконавця (виконавців). Це може бути і змова двох або більше осіб на вчинення одного чи кількох злочинів, завчасне усунення перешкод і можливих труднощів, які можуть завадити вчиненню злочину (відключення сигналізації, телефонного зв'язку або освітлення, підкуп охоронника об'єкта). Створення умов для вчинення злочину може виявитися у збиранні необхідних відомостей про зручний час для вчинення злочину, в обстеженні місця здійснення обумовленого злочину, перебування злочинця у засаді, з якої можна вчинити "успішний" напад на свою жертву, тощо.

Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

У теорії кримінального права залежно від характеру причин, з

яких злочинний наслідок не настав, прийнято розрізняти закінчений і незакінчений замах на злочин.

Закінченим визнається такий замах, при якому, незважаючи на виконання винною особою всього того, що вона вважала за необхідне вчинити, злочинні наслідки не настали.

Незакінченим вважається такий замах, при якому винна особа не досягла злочинної мети внаслідок того, що не встигла чи не змогла виконати все те, що вважала за потрібне для здійснення такої мети.

Наука кримінального права користується також поняттям "непридатний замах", який поділяється на два види: а) замах на непридатний об'єкт і б) замах на злочин з непридатними засобами. Зазначимо, що обидва ці види непридатного замаху є разом з тим різновидами фактичної помилки винної особи.

Замах на непридатний об'єкт являє собою посягання на об'єкт, який не має тих властивостей, що малися на увазі при вчиненні злочину. Замах на злочин з непридатними засобами має місце тоді, коли суб'єкт застосував під час вчинення злочину такі засоби, які не відповідають бажаному призначенню і за своїми об'єктивними властивостями не здатні привести до злочинного наслідку.

Добровільною відмовою від доведення злочину до кінця є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

6. Співучасть у вчиненні злочину

Співучасть — умисна спільна участь двох чи більше осіб у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК). *Тобто:*

1. Співучасть є тільки там, де у вчиненні злочину беруть участь хоча б дві особи.

2. Співучасть — це спільна діяльність.

3. Всі особи, які беруть участь у злочині, діють умисно.

Можливі такі форми об'єднань співучасників: проста співучасть; складна співучасть.

Проста співучасть буває тоді, коли всі співучасники є виконавцями злочину. Наприклад, дві особи напали на третю і грабують її.

Складна співучасть буває тоді, коли співучасники виконують

різні ролі: один організує злочин, інший виконує його і т. д. Скажімо, один організував крадіжку, інший безпосередньо бере майно зі складу, третій — перевозить його.

За стійкістю навмисності розрізняють три форми співучасті:

1. Співучасть без попередньої домовленості, де діяльність одного співучасника поєднується з діяльністю інших у процесі вчинення злочину. Приміром, коли до злодія, який краде, приєднується особа, котра обіцяє придбати крадене.

2. Співучасть за попередньою домовленістю існує в елементарній формі та у формі організованої групи. У першому випадку має місце змова про вчинення одного злочину. Організована група — стійка група, яка здійснює певні злочини, наприклад, вимагання.

3. Злочинна організація — особливо стійка група осіб із розподілом ролей, наприклад, банда.

Залежно від функцій, покладених на співучасників злочину, розрізняють: виконавця, організатора, підбурювача та пособника.

Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншим суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом.

Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

На ступінь і характер участі кожного зі співучасників у вчиненні злочину зважає суд, розглядаючи справу.

Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування зло-

чинця, знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили ці діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених Кримінальним кодексом. Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення злочину неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину.

7. Кримінальна відповідальність

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину, та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру.

Звідси, по-перше, кримінальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі. Отже, тільки Кримінальний кодекс установлює кримінальні покарання, дає вичерпний перелік покарань, передбачає підстави, порядок, межі їх призначення.

По-друге, кримінальна відповідальність застосовується лише судом і лише до особи, винної у вчиненні злочину.

По-третє, кримінальна відповідальність — це обов'язки злочинця особистого (позбавлення волі), майнового (конфіскація майна) чи організаційного (позбавлення права мати певну посаду) характеру.

У ст. 2 КК України передбачено, *що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого кодексом. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.*

Сукупність ознак, що визначають діяння як злочин, має назву "склад злочину". Тому часто стверджують, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є наявність складу злочину.

Передбачаючи покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння чинний Кримінальний кодекс разом з тим вказує на правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, від кримінальної відповідальності звільняється особа, яка:

- вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду;

- вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

Може бути звільнено від кримінальної відповідальності особу, яка:

- вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку;

- вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- два роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- три роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі;
- п'ять років - у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- десять років - у разі вчинення тяжкого злочину;
- п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Перебіг давності зупиняється, якщо особа, що вчинила злочин, ухилилася від слідства або суду. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років.

Перебіг давності переривається, якщо до закінчення зазначених у КК строків особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. Обчислення давності в

цьому разі починається з дня вчинення нового злочину. При цьому строки давності обчислюються окремо за кожний злочин.

Питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який згідно із законом може бути призначено довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначено і замінюється позбавленням волі на певний строк.

Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 цього Кодексу.

8. Кримінальне покарання та його види

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

До осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі *види покарань*: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

Наведені види покарання можна розділити на три групи. До першої групи належать *основні покарання*: громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Другу групу становлять *додаткові покарання*: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання, їх ще

називають *змішані*.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених Кримінальним кодексом.

В Кримінальному кодексі України (розділ X) дане визначення кожного виду кримінального покарання, вказані межі його застосування.

Так, *штраф* - це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині цього Кодексу. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини цього Кодексу не передбачено вищого розміру штрафу.

У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу за вироком суду застосовується за вчинення особою тяжкого чи особливо важкого злочину.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років. При призначенні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк – воно поширюється на увесь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. При цьому строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання, а при призначенні покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або

займатися певною діяльністю як додаткове до інших основних покарань, а також у разі застосування статті 77 цього Кодексу - з моменту набрання законної сили вироком.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи встановлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацевдатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Особам, які стали непрацевдатними після винесення вироку суду, виправні роботи суд може замінити штрафом із розрахунку трьох встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Службове обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк.

Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання

не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України.

Арешт полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи.

Тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважає за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років.

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особ-

ливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кримінальним кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.

9. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Відповідно до ст. 22 КК кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за: умисне вбивство (статті 115-117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), згвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289), хуліганство (стаття 296).

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний

строк. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день.

Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в доход держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент винесення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у випадках, передбачених законом - більше п'ятнадцяти років. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

Покарання у вигляді позбавлення волі призначається неповнолітньому: за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості - на строк не більше двох років; за злочин середньої тяжкості - на строк не більше чотирьох років; за тяжкий злочин - на строк не більше семи років; за особливо тяжкий злочин - на строк не більше десяти років; за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, - на строк до п'ятнадцяти років.

Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої

тяжкості, може також бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент винесення вироку не потребує застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього *примусові заходи виховного характеру*:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що згідно з чинним законодавством (ст. 66 КК) вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Що таке кримінальне право?
2. Що таке злочин?
3. Які основні ознаки злочину?
4. Що становить юридичний склад злочину?
5. Назвіть види злочинів.
6. Коли злочин вважається вчиненим умисно?
7. Коли злочин вважається вчиненим з необережності?
8. Які стадії вчинення злочину виділяє кримінальна наука?
9. Які обставини виключають суспільну небезпечність діяння?

10. Що таке кримінальна відповідальність і які її ознаки?

II. Підготуйте реферати на запропоновані теми:

1. “Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх”.
2. “Співучасть у вчиненні злочину”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
2. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2002.
3. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. У двох частинах. – К., 2001.
4. Кримінальне право України. Навчальний посібник. У 2-х книгах за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К., 2004.
5. Кримінальне право України. Підручник. В 2-х частинах ред М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2002.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП ДО ПРАВОЗНАВСТВА	4
РОЗДІЛ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
Глава I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ	
1. Основні теорії походження держави.....	7
2. Поняття та ознаки держави.....	10
3. Функції держави.....	11
4. Механізм держави.....	13
5. Форма держави.....	14
Глава II. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА	
1. Поняття права та його ознаки.....	22
2. Функції права.....	23
3. Принципи права.....	24
4. Місце і роль права в системі соціальних норм.....	26
5. Поняття системи права як внутрішньої його організації.....	27
6. Характеристика джерел права як зовнішньої форми його виразу...29	
7. Систематизація нормативних актів.....	32
8. Реалізація норм права: загальна характеристика.....	33
9. Правові відносини.....	34
10. Правомірна поведінка.....	36
11. Правопорушення: поняття, причини і види.....	36
12. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, види.....	39
РОЗДІЛ II. ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ПРАВА УКРАЇНИ	
Глава III. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА	
1. Конституційне право – провідна галузь національного права України.....	43
2. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.....	44
3. Основні характеристики Конституції України як Основного Закону держави.....	49
4. Загальні засади конституційного ладу України... ..	53
5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії їх дотримання.....	56
6. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.....	62
7. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.....	65

8. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні.....	73
9. Президент України – глава держави.....	77
10. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України.....	87
11. Судова система та органи прокуратури.....	90
12. Територіальний устрій України. Автономна Республіка Крим...	101
13. Місцеве самоврядування в Україні.....	105
Глава IV. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
1. Адміністративне право України: поняття та предмет правового регулювання. Джерела адміністративного права.....	110
2. Управління як об'єкт адміністративного права.....	112
3. Державна служба: поняття, правовий статус державних службовців.....	114
4. Основи адміністративного процесу.....	117
5. Адміністративне правопорушення.....	125
6. Адміністративна відповідальність.....	128
7. Адміністративні стягнення.....	129
Глава V. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
1. Трудове право України: поняття та предмет правового регулювання. Джерела трудового права.....	133
2. Колективний і трудовий договори.....	136
3. Порядок прийняття на роботу.....	142
4. Припинення трудового договору.....	143
5. Робочий час.....	149
6. Час відпочинку.....	155
7. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.....	163
8. Індивідуальні й колективні трудові спори.....	166
Глава VI. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
1. Цивільне право України: поняття і система. Джерела цивільного права.....	171
2. Цивільно-правові відносини, їх виникнення, зміна та припинення.....	173
3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.....	175
4. Здійснення цивільних прав та виконання юридичних обов'язків...	179
5. Захист цивільних прав.....	210
6. Поняття власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав.....	183
7. Цивільно-правові договори: поняття і види.....	186

8. Цивільно-правова відповідальність.....	188
9. Спадкування за законом і за заповітом.....	190

Глава VII. ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ПРАВА

1. Житлове право України: поняття і предмет його правового регулювання. Джерела житлового права.....	197
2. Житловий фонд України та його види.....	198
3. Право громадян на житло і форми його реалізації. Порядок надання житла громадянам, які потребують покращання житлових умов.....	199
4. Користування жилими приміщеннями в будинках державного і громадського житлового фонду.....	204
5. Користування службовими жилими приміщеннями і гуртожитками.....	207
6. Приватизація державного житлового фонду.....	210

Глава VIII. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Сімейне право України: поняття і предмет правового регулювання. Джерела сімейного права.....	215
2. Сім'я за сімейним законодавством.....	216
3. Шлюб за сімейним законодавством.....	216
4. Припинення шлюбу.....	218
5. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя.....	221
6. Шлюбний договір.....	225
7. Особисті немайнові й майнові права та обов'язки батьків і дітей.....	226
8. Усиновлення (удочеріння).....	230
9. Опіка й піклування.....	231

Глава IX. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Екологічне право України: поняття і предмет його правового регулювання. Джерела екологічного права.....	234
2. Екологічні права та обов'язки громадян та природокористувачів.....	234
3. Природно-заповідний фонд.....	237
4. Правові засоби охорони атмосферного повітря і тваринного світу.....	238
5. Правова охорона водних ресурсів та порядок використання та охорони надр.....	242
6. Загальна характеристика земельного права: поняття і предмет правового регулювання. Джерела земельного права.....	245
7. Види земель та їх правовий статус. Право власності на землю.....	246

8. Користування землею.....	251
9. Вирішення земельних спорів.....	252
Глава X. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
1. Фінансове право України: поняття і предмет правового регулювання.....	255
2. Бюджет і бюджетна система.....	256
3. Податкова політика в Україні: загальна характеристика.....	260
4. Система оподаткування та її значення.....	262
5. Поняття податку.....	262
6. Види податків.....	264
7. Платники податків та об'єкти оподаткування.....	265
8. Відповідальність за порушення законодавства про податки.....	266
9. Законодавство України про банки і банківську діяльність.....	267
Глава XI. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
1. Кримінальне право України: поняття і предмет правового регулювання.....	273
2. Кримінальний кодекс України: його загальна характеристика... ..	274
3. Злочин: поняття, ознаки та види. Склад злочину.....	276
4. Обставини, які виключають кримінальну відповідальність.....	279
5. Стадії вчинення злочину.....	282
6. Співучасть у вчиненні злочину.....	284
7. Кримінальна відповідальність.....	286
8. Кримінальне покарання та його види.....	288
9. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	292

Навчальне видання

ББК 67.9(4УКР)я7

П 68

Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Правознавство: Навчальний посібник. – Вінниця, 2006. – 300 с.

*Навчальний посібник
для студентів неюридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Здано в набір 4.09.06. Підписано до друку 7.09.06
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. др. арк. 18.
Обл. – вид. арк. 19. Тираж 300 примірників. 300 стор.

Віддруковано у ТОВ “Вінницька міська друкарня”,
м. Вінниця, вул. Київська, 14, тел.: 26-89-88, 35-11-71.
Свідоцтво про державну реєстрацію суб’єкта
видавничої діяльності серія ВЦ №24 від 20.08.2003р.